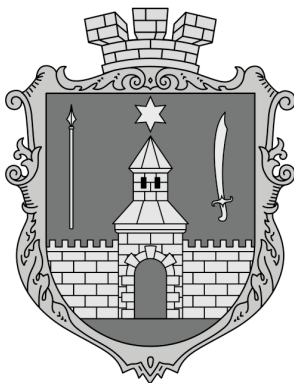

Новгород-Сіверська міська Рада
Новгород-Сіверський історико-культурний
музей-заповідник “Слово о полку Ігоревім”
Новгород-Сіверський осередок Чернігівської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України

Родові таємниці Сіверянського краю

Збірник матеріалів IX-х історико-генеалогічних читань

Новгород-Сіверський
2021

Р 34 Родові тасмниці Сіверянського краю. Випуск 9. – Ніжин: Видавець
ПП Лисенко М.М., 2021. – 276 с.
ISBN 978-617-640-533-7

Редакційна колегія:

- Верба Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка
- Бажан Олег Григорович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу державного терору радянської доби Інституту історії України НАН України
- Кедун Іван Станіславович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя
- Ткаченко Людмила Миколаївна – міський голова Новгород-Сіверського
- Матюк Олена Георгіївна – директор Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім»
- Федірко Анатолій Михайлович – голова Новгород-Сіверського осередку Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України

Збірник виданий за сприяння Новгород-Сіверської міської Ради

Матеріали подаються в авторській редакції.

За підбір, достовірність фактів, посилань, стилістичне та орфографічне оформлення відповідальність несуть автори публікацій. Редакційна колегія може не поділяти поглядів авторів

© Новгород-Сіверська міська рада
© Національний університет «Чернігівський
колегіум» ім. Т.Г.Шевченка
© Новгород-Сіверська осередок Чернігівської
обласної організації Національної спілки
краєзнавців України
© Новгород-Сіверський історико-культурний
музей-заповідник «Слово о полку Ігоревім»
© Видавець ПП Лисенко М.М.

ЗМІСТ

Становлення державного і територіального устрою Новгород-Сіверщини Ткаченко Людмила Миколаївна – міський голова Новгорода-Сіверського	6
Герби дворян Новгород-Сіверського намісництва Алфьоров Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник сектору генеалогічних та геральдичних досліджень Інституту історії України НАН України	16
Історіографічні та архівні матеріали до біографії Олександра Оглоблина Верба Ігор Володимирович – доктор історичних наук, професор Київського національного університету ім. Тараса Шевченка	21
Державотворча та громадська діяльність дубовичан в історії Новгород-Сіверська Іванченко Леся Антонівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук, краєзнавець	43
Археологічні розвідки в околицях Новгород-Сіверського у 2019 р. Черненко Олена Єгеніївна — кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства ННІ історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М.Лазаревського Кедун Іван Станіславович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя	50
Искусство из бездны веков: Мезин и окрестности Куриленко Ігор Васильович – співробітник Російського фонду фундаментальних досліджень, м. Москва	56
Таємниці річок бога блискавки та грому – Лоски, Срібрянки, Блистови. Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка	126

Населення на берегах річки Рома в період написання
Генерального опису Лівобережної України.

Коритько Денис Анатолійович – дослідник,
м. Новгород-Сіверський 138

З історії будівництва у XVIII ст. церкви в с. Сопич Глухівської сотні
Мірошниченко Олександр Миколайович – науковий співробітник
Національного заповідника «Глухів» 195

Первісна семантика народнопоетичних образів-символів у текстах
весільних пісень-гуканок Новгород-Сіверщини
Бодяко Лариса Валеріївна – вихователь Новгород-Сіверської гімназії
ім. К.Д. Ушинського, учитель української мови та літератури 200

З функціонування Чернігівської класичної чоловічої гімназії
у XIX столітті (за матеріалами Центрального державного
історичного архіву України у м. Києві)
Рига Данило В'ячеславович – молодший науковий співробітник
Національного архітектурно-історичного заповідника
«Чернігів стародавній» 217

Початкова освіта єврейського населення Новгород-Сіверського
II пол. XIX ст.
Путра Олена Михайлівна – молодший науковий
співробітник Новгород-Сіверського музею-заповідника
«Слово о Полку Ігоревім» 223

Про закриття кислотного заводу в м. Вороніж Глухівського повіту
Чернігівської губернії
Рязанова Тетяна Микитівна – вчитель Воронізького НВК,
красзнавець 239

Батьківський хутір у житті й творчості П.О. Куліша.
Міллер Наталія Василівна – вчитель Воронізького НВК,
красзнавець 245

В лабіринтах Багринівського козацького роду Кулішів
ФедіркоАнатолій Михайлович – голова Новгород-Сіверського
осередку Чернігівської обласної організації Національної
спілки краєзнавців України257

Професор Кудрявцев П.П., його донька Бландина та Новгород-
Сіверський
Кужельна Олена Валеріївна – член Національної спілки
краєзнавців України, головний спеціаліст органі-заційного
відділу Шосткинської районної ради, краєзнавець.267

Ткаченко Л. М., м. Новгород-Сіверський

СТАНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО І ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ НОВГОРОД-СІВЕРЩИНИ

Період Київської Русі та Галицько-Волинського князівства

За свідченням археологічних джерел давньоруське місто Новгород-Сіверський виникло в кінці 10 ст. на місці одного із поселень стародавнього східнослов'янського племені сіверян, як місто-фортеця для захисту середнього Подессяння, кордону Київської Русі від постійних набігів кочівників- печенігів.

Вже у другій половині XI ст. новозбудоване літописне місто-фортеця стає значним торгово-ремісничим, культурним та адміністративно-політичним центром Південної Русі, яке відігравало значну роль в подіях Давньоруської держави.

Перша згадка про Новгород-Сіверський у писемних джерелах міститься в "Повчанні» Володимира Мономаха у зв'язку з описом поразки половецького загону в околицях міста (1078/79 роки).

У 1097 році за рішенням з'їзду князів у Любечі було створене Новгород-Сіверське удільне князівство. До його складу входили території в середній течії Десни по річках Сейм і Снов, а також такі історичні міста як Путивль, Курськ, Трубчевськ, Брянськ, Рильськ. Стольний Новгород-Сіверський вважався другим після Чернігова містом Сіверщини. Першим Новгород-Сіверським князем (1097–1115) став родоначальник чернігівської династії Ольговичів – Олег Святославич, який увійшов в історію на ймення «Гориславич». В подальшому між представниками чернігівських династій (Ольговичів і Давидовичів) тривалий час точилась постійна боротьба в наслідок чого Новгород-Сіверський зазнавав значних руйнувань під час нескінченних облог і штурмів.

Літописна розповідь про штурм 1146р оку, згадує Чернігівські, Курські та Острожні ворота міських укріплень. Із Новгорода-Сіверського у 1185 році почався невдалий похід князя Ігоря Святославича на половців – подія, що лягла в основу сюжету «Слова о полку Ігоревім».

Загалом, в період існування Київської Русі князі уособлювали вищу законодавчу, виконавчу та судову владу; призначали місцеву адміністрацію, збирали податки, очолювали військо та вели зовнішню

політику. Влада князя була майже необмеженою, залежала від його авторитету та реальної сили (насамперед, військової дружини). При князях постійно діяли князівські ради, що виконували функції дорадчих органів (у складі воєначальників, бояр, церковних ієрархів та заможних жителів міста). Представником князя в столиці князівства був тисяцький, котрий відав судом та командував міським ополченням – тисячею. Територія князівств поділялася на волості, якими керували уповноважені посадники (відали збором податків, судочинством, обороною території). В період роздробленості набули поширення князівські з'їзди – снemi (скликалися для вирішення військових та внутрішніх справ). Демократичним елементом в системі влади було віче – збори вільних мешканців столичних міст. Вони скликалися для вирішення питань війни та миру, запрошення князя на престол або на знак протесту проти його політики.

На початку XIII століття Новгород-Сіверське князівство остаточно розпалося на ряд дрібних уділів. У 1223 році новгород-сіверська дружина на чолі з князем Ізяславом Володимировичем брала участь у битві з монголо-татарами на річці Калці, де об'єднана російсько-половецька рать зазнала поразки. У 1239 році монголо-татарські загони практично стерли з лиця Новгород-Сіверський і спустошили його околиці.

Новгород-Сіверські землі під владою Великого князівства Литовського та Речі Посполитої

У XIV столітті, потрапивши під владу Литовської держави, Волинь, Київська земля та Чернігово-Сіверщина довгий час зберігали свою автономію. Територію останньої в 1355–1356 рр. опанував князь Ольгерд Гедимінович, звільнивши її з-під номінального управління Золотої Орди. Центрами удільних князівств залишалися Чернігів, Новгород-Сіверський, Брянськ, Стародуб.

Опановуючи нові землі, литовські князі керувалися принципом: «Ми старого не рушимо, а нового не вводимо». Руська мова визнавалася державною, православна віра займала привілейоване становище, а в основу законів була покладена «Руська правда». В адміністративному відношенні зберігався поділ на волості. В головних українських містах Ольгерд призначив намісниками своїх синів та родичів, зокрема, в Чернігові та Новгороді-Сіверському.

Наприкінці XIV століття Новгород-Сіверський належав князю Дмитру Корибуту Ольгердовичу. Він виступив проти польського короля Ягайла і великого литовського князя Вітовта, але у 1393 році його дружина зазнала поразки під Докудовим. В результаті Вітовт оволодів Новгородом-Сіверським і посадив тут свого намісника Федора Любартовича.

В середині XV століття польський король і великий князь литовський Казимир передав Новгород-Сіверський князю Івану Шемяке, а потім його синові Василю. Останній разом з іншими чернігово-сіверськими князями у 1499-1500 роках перейшов з «отчиною» і «волостями своїми» на бік Москви. Слідом за цим спалахнула російсько-литовська війна. Завершилася вона перемогою Росії. За перемир'ям у 1503 році Новгород-Сіверський увійшов до складу Московської держави.

Новгород-Сіверський відіграв помітну роль у боротьбі Лжедмитрія Першого за владу. У 1604 році Лжедмитрій з військом підійшов до Чернігова, який зустрів його хлібом-сіллю. З Чернігова він пішов до Новгорода-Сіверського, але тут його спіткала невдача. Воевода Петро Басманов так організував оборону міста, що Дмитрій нічого не зміг зробити. За стійкість і мужність Новгороду-Сіверському в 1620 році привілеєм польського короля Сігізмунда III був наданий герб.

Протягом багатьох століть місто було могутньою фортецею, що протистояло не одному завойовнику. Саме це на гербі символізують міцні мури з баштою і зброя: золоті спис та шабля. З легендарних часів потрапила на клейноди сіверян і зоря, що увінчує вежу. Новгород-Сіверський став першим містом Чернігівщини, яке отримало власний герб.

За Деулінським перемир'ям у 1618 році Новгород-Сіверський перейшов під владу Речі Посполитої. Новгород-Сіверський отримав магдебурзьке право. Точної дати, коли саме це право було надано, немає. За свідченнями істориків, документи, які на це вказують, було втрачено під час пожежі.

У ході російсько-польської війни 1632-1634 років місто зайняли російські війська, але згідно з Поляновським миром, в 1634 році Новгород-Сіверський знову відійшов до Речі Посполитої у володіння магнатів Пясочинських. В 1635 році місто стало повітовим центром Чернігівського воєводства.

Територія воєводств як і раніше поділялася на повіти очолювані старостами. Важливим елементом управління було зібрання місцевої шляхти – сеймик, через який вона брала участь в управлінні державою.

Тут обирались послы на сейми Речі Посполитої, яким шляхта надавала спеціальні інструкції-накази з власними вимогами. Сеймик виступав переважно як представницький орган. Він не мав жодної адміністративної влади на місцях та у сфері судочинства.

В роки литовського та річпосполитського правління в українських містах, в тому числі і в Новгороді-Сіверському, запроваджується самоврядування, засноване на магдебурзькому праві. В XVII ст., на думку науковців, політичний кордон Європи на сході проходив по околиці найсхіднішого міста, яке мало таке право. Серед них: Новгород-Сіверський та Чернігів (магдебурзьке право надане польським королем Сигізмундом III у тисяча шістсот двадцятих роках.)

Магдебурзьке право реалізовувалося через магістрат – орган міщанського самоврядування та суду. На його чолі знаходився війт, заступниками якого були бурмистри. Вони очолювали міську раду, відали всіма адміністративними, фінансовими справами та наглядали за господарством міста. У складі магістрату діяли рада та лава (міський суд). Рада ухвалювала бюджет міста та документи, що регулювали життя міської громади. Райці завідували різними сферами міського життя (оборона міста, забезпечення благоустрою, збір торгових мит, зв'язки з державною адміністрацією).

Лавники вершили судочинство з цивільних та кримінальних справ, виносили вироки аж до смертних включно. Посади (уряди) війта, бурмистрів, райців і лавників були виборними. Вибори проводились один раз на три роки, у них брали участь заможні міщани. Канцелярією керував міський писар, якому в діловодстві допомагали підписки. Магістрат мав актові книги, печатку та скарбницю. В цілому міста з магдебурзьким правом мали номінальну залежність від державної адміністрації (у формі щорічного податку) та користувалися низкою пільг у розвитку ремесел, торгівлі тощо.

Українська козацька держава (Військо Запорізьке)

Адміністративно-територіальний устрій та органи влади Речі Посполитої проіснували на українських землях до 1648 р. та були ліквідовані з початком Національно-визвольної революції (1648–1676) під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. Була запроваджена нова система інституцій козацької держави під назвою Військо Запорізьке. Її становлення відбувалося в обстановці бойових дій, тому для

виконання державних функцій була пристосована перевірена практикою полково-сотенна організація козацтва. Вона стала єдиною політико-адміністративною та судовою владою в Україні, заснованою на засадах республіканізму (виборність органів влади, роль колегіальних установ та участь населення у вирішенні важливих питань). Відповідно до Зборівського договору 1649 р., територія України обіймала три воєводства: Київське, Брацлавське та Чернігівське, поділені на 16 полків та 272 сотні.

У червні 1648 року Новгород-Сіверський став сотенним центром Ніжинського полку, а з 1663 року – Стародубського полку. Вся повнота влади належала сотнику. Він командував військовим підрозділом, виконував адміністративні та судові функції, організовував ревізії населення, збір податків; засвідчував документи про купівлю-продаж та інші операції з земельними володіннями та нерухомим майном. Сотенна старшина складалась з городского отамана, писаря, осавула та хорунжого. Їхні функції були майже такі, як у відповідних полкових старшин. Складовими частинами сотень були курені, що об'єднували козацьке населення сіл та міст. Сотня могла складатися з 10-20 куренів.

В другій половині XVII-XVIII століття життя в місті залишалось неспокійним. У 1664 році Новгород-Сіверський взяла в облогу польсько-шляхетська армія на чолі з королем Яном Казимиром. Городяни чинили ворогові запеклий опір, а російські війська і козацькі полки завдали польському війську нищівної поразки.

Новгород-Сіверщина під владою Російської імперії

Полково-сотенний устрій був ліквідований у 1782 р. після остаточної інкорпорації українських земель до складу Російської імперії. Було запроваджено нові інституції влади та адміністративно-територіальний поділ, спочатку на намісництва та повіти. На землях колишньої Гетьманщини існували Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва. Вищою ланкою в ньому було намісницьке правління на чолі з намісником, призначеним російським монархом.

У 1796 р. запроваджено поділ на губернії. На початку XIX ст. існувало 9 губерній (Лівобережжя, частина Правобережної України, Південь та Слобожанщина). Однією найбільших була Малоросійська губернія з центром у Чернігові, яку в 1802 р. указом Сенату поділено

на Чернігівську та Полтавську губернії. З 1796 року Новгород-Сіверський стає повітовим містом Малоросійської губернії.

У повітах вся виконавча влада належала становій організації дворянства – повітовому дворянському зібранню. Воно обирало повітового предводителя дворянства, який мав величезний вплив на дії повітових властей. Дворяни повіту обирали зі свого середовища на 3 роки капітана-справника та засідателів нижнього земського суду, функції та обов'язки яких у повіті відповідали функціям губернатора і губернського правління. Капітан-справник виконував постанови губернських установ, наглядав за торгівлею, санітарними умовами, станом мостів, доріг, політичною благонадійністю мешканців повіту та проводив попереднє слідство у судових справах. На рівні волостей діяли волосні правління. Сюди входили волосний старшина та всі сільські старости волості.

У 1805 році імператор Олександр I одобрив проект перерозпланування Новгорода-Сіверського. Проектом передбачалося знести фортечні вали, радикально змінити розпланування середмістя та регулювання вуличних трас на периферії. Проект реалізували частково. Широкі вулиці проклали на трасах фортечних валів, а в центрі – три нові. У південній частині міста випрямили вуличні траси. Розпланування середмість лишилося незмінним.

Тогочасну забудову проводили з використанням класицистичних проектів. Так було споруджено народне училище, острог, присутственні місця, торгові ряди, гімназію. Поступово Новгород-Сіверський перетворюється на невелике провінційне містечко.

В 1860-х роках центральний уряд в особі імператора Олександра II пішов на низку реформ, відновивши самоврядування у формі земств та міських дум. Згідно з «Положенням о губернських і уездних земських установах» від 1 січня 1864 р. створення земств доручалося губернаторам та діючим під їх керівництвом тимчасовим губернським комітетам та повітовим комісіям. В Новгороді-Сіверському повітові земські зібрання очолювали предводители дворянства. Виконавчими органами стали відповідно губернська та повітові земські управи. Їхні голова та члени обиралися з середовища земських зібрань на 3 роки. Повітова управа підпорядковувалася губернатору та ним контролювалася. Земства займалися питаннями розвитку економіки, забезпечення населення продовольством, утримання в належному стані шляхів сполучення, розвитку народної освіти, медицини, ветеринарії. На них

покладався санітарно-гігієнічний контроль місцевості, протипожежна безпека, сприяння поліпшенню рівня землеробства, промисловості, торгівлі, утримання земської пошти, шкіл, лікарень, благодійних закладів.

16 червня 1870 р. Олександр II затвердив «Городовое положение», за яким засновувалася система міського самоврядування (за аналогією з земською). Вищим представницьким та розпорядчим органом влади у місті стала міська дума, що обиралася на 4 роки. Її виборці поділялися на три курії за майновим, віковим, статевим та релігійним цензом. Дума формувала виконавчий орган – міську управу та обирала міського голову, який керував роботою і думи, і управи. Управи підпорядковувалися губернатору та МВС. Думи відали місцевими питаннями, такими як благоустрій міста, торгівля та промисловість, охорона здоров'я, освіта, пошта, шляхи тощо. Гласні (депутати) працювали на громадських засадах, члени управи – за плату з міського бюджету. Діяльність земських установ та міських дум здійснювалася в умовах постійних обмежень та жорсткого контролю з боку адміністрації.

У 1890 та 1892 рр. імператор Олександр III затвердив відповідно Положення щодо земств та дум, більшість в яких отримали дворяни та заможне купецтво, а діяльність їх виконавчих органів контролювалася губернськими в земських та міських справах присутствіями. Та незважаючи на це, земства практично з нуля організували мережу медичних установ, освітніх закладів; опікувалися культурним життям, розгорнули широку видавничу діяльність. Думи відіграли вирішальну роль у модернізації міст та започаткували становлення комунального господарства.

Лютнева революція 1917 року

На місяцях після лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд скасував посади губернаторів та запровадив інститут губернських та повітових комісарів. Ними стали в основному голови губернських та повітових земських управ. З лютого 1917 р. кандидатури комісарів затверджував Тимчасовий уряд, з серпня – Центральна рада. До їх повноважень входила адміністративна, господарська робота, боротьба з дезертирством, інформування населення про заходи Тимчасового уряду та інші. Водночас вони були підконтрольні та підзвітні губернським та повітовим виконавчим комітетам з представників громадських організацій. Комітети мали забезпечувати підтримку

громадського спокою на місцях. Владу у Новгороді-Сіверському представляли повітовий комісар та повітовий виконавчий комітет.

Здійснювалося реформування місцевого самоврядування та проведення виборів до його установ. У травні 1917 р. Тимчасовий уряд видав «Временное положение о волостном земстве», яким ліквідував інститути волосних правлінь, сходів та земських начальників. Натомість обиралися волосні земські зібрання та управи. Спершу відбувалася муніципальна кампанія. Законом про міські вибори встановлювалося загальне, рівне, пряме й таємне голосування. На той час це був найдемократичніший виборчий закон в Європі.

У червні-вересні 1917 р. обиралися міські думи, у серпні-листопаді – волосні, повітові та губернські гласні. Новий тип міського та земського самоврядування спирався на загальне виборче право, передбачав перехід до нього всієї влади на місцях (правоохоронна діяльність, призов до армії, постачання продовольства, регулювання цін, юридичні послуги населенню та ін.

Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. ним було проголошено курс на встановлення сильної тимчасової влади з метою виходу країни з кризи «Законо про тимчасовий державний устрій України». В Новгороді-Сіверському влада перейшла до повітового старости, який призначався з кола землевласників та земських діячів. Старості підпорядковувалася Державна варта. На рівні Новгород-Сіверського повіту діяв начальник повітової Державної варті. 18 вересня 1918 р. ухвалено закон про вибори губернських та повітових гласних, який повертав контроль з боку влади, майновий ценз.

Правління П. Скоропадського закінчилося у грудні 1918 р. Після нього законодавча та виконавча влада перейшла до Директорії. В губерніях та повітах створювалися трудові ради, а в центрі – Конгрес трудового народу. Виконавчу владу на місцях представляли волосні, повітові, губернські комісари і отамани, яких призначала Директорія. Виконавчими органами на рівні повіту були комісаріати. Подекуди відновлено діяльність земських зібрань, міських дум та їхніх управ.

Радянсько-партійні владні структури 1919-1990 рр.

Радянська влада на більшості території України встановлена у грудні 1918 – січні 1919 рр. Більшовики, хоч і проголосили лозунг: «Вся влада – радам!», але не квапилися з їх створенням: деякий час

управління здійснювалося надзвичайними органами. В Новгороді-Сіверському органами влади був повітовий з'їзд рад та обраний ним виконавчий комітет. Вони відстежували політичний та економічний стан, здійснювали продрозкладку (згодом – продродаток), процес націоналізації, організовували комітети по боротьбі з безробіттям, ліквідації неписьменності, вели боротьбу з дезертирством, «контрреволюційними» виступами, паливною кризою; сприяли створенню закладів освіти та медицини, розвитку місцевої промисловості, сільського господарства, торгівлі тощо. Впродовж 1919–1920 рр. передавали свої повноваження тимчасовим військово-революційним комітетам.

З 1923 року місто стало райцентром Новгород-Сіверської округи. З 1925 року – у складі Глухівської округи, з 1930-го – Конотопської округи.

За постановою ВУЦВК УСРР «Про ліквідацію губерній та перехід на триступеневу систему управління» (червень 1925 р.) запроваджувався поділ на райони та округи (замість 102 повітів – 53 округи, а замість 1984 волостей – 706 районів). В них діяли окружні, районні ради та їх виконкоми.

До жовтня 1932 р. в Україні було утворено 7 областей (серед них – Чернігівська область за рішенням ВУЦВК від 15 жовтня 1932 р., до складу якої увійшов Новгород-Сіверський). Зі створенням областей всі районні й міські виконкоми Рад підпорядковувалися обласним виконкомам. В Новгороді-Сіверському формувались районна, міська й сільські ради депутатів трудящих та їхні виконкоми.

Згідно з Конституцією СРСР (1977 р.) та УРСР (1978 р.) місцеві ради називались радами народних депутатів. Вони обиралися громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права таємним голосуванням та строком на 2, 5 роки.

Ради керували господарським, соціально-культурним будівництвом; формували плани соціально-економічного розвитку, місцеві бюджети; керували підпорядкованими їм державними органами та організаціями. Основні рішення рад приймалися на сесіях (скликалися не менше 4 разів на рік). Ними обиралися постійні комісії для попереднього розгляду та підготовки питань, сприяння втіленню в життя власних рішень та органів державної влади вищого рівня.

Виконкоми обиралися на I сесії відповідних рад кожного нового скликання з числа депутатів у складі голови, його заступників, секретаря та членів. Вони були підзвітні радам та вищому виконкомові,

скликали сесії рад, організовували виконання рішень рад та органів державної влади, керували підпорядкованими їм органами управління. Основною організаційно-правовою формою їх роботи були регулярні засідання.

Структури державної влади та місцеве самоврядування в Новгороді-Сіверському (з 1991 р.)

Кінець 1980-х – поч. 90-х рр. став періодом глибокої політичної та економічної кризи в СРСР. У березні 1990 р. відбулись перші альтернативні вибори до Верховної Ради УРСР та місцевих рад. Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.), проголосила, що влада в Україні має будуватися з розподілом на законодавчу, виконавчу та судову.

За новою редакцією закону про місцеве самоврядування (26 березня 1992 р.) обласні та районні ради ставали виключно представницькими органами, позбавляючись своїх виконавчих органів. В цій системі влади державне управління в регіонах в особі державних адміністрацій поєднувалося з широкою самодіяльністю громадян через органи самоврядування.

Водночас Конституція України закріпила дві системи влади на місцях: державні адміністрації, як місцеві органи виконавчої влади, та місцеве самоврядування у формі органів місцевого самоврядування базового (міські, селищні та сільські ради) та проміжного рівнів (обласні та районні ради). Таким чином діяли Новгород-Сіверська районна державна адміністрація, районна рада міська та сільські ради.

11 березня 2014 року прийнята постанова Верховної Ради України №865-VII «Про віднесення міста Новгород-Сіверський Новгород-Сіверського району Чернігівської області до категорії міст обласного значення».

На сучасному етапі було започатковано процеси децентралізації влади в Україні. З 2021 року утворено Новгород-Сіверську міську територіальну громаду, сільські ради ліквідовано, призначено старост населених пунктів громади.

Алфьоров О. А., м. Київ

ГЕРБИ ДВОРЯН НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО НАМІСНИЦТВА

Довгий період іноземними істориками насаджувалась думка про відсутність власних гербів у руської (української) шляхти за польсько-литовської доби. Посилаючись на привілеї Городельської унії, переважна більшість польських істориків доводила, що українська геральдика є складовою польської. Спростувати цю тезу було з огляду на потужну польську геральдико-генеалогічну школу важко. Така сама проблема спіткала й геральдику наступної, козацької доби. Спільні із загальноєвропейськими козацькі геральдичні елементи, як-от стріли, хрести, зорі чи місяць, були потрактовані тими ж таки польськими геральдистами як запозичення та перекручення з польської гербової традиції. Звісно, не можна відкидати і того факту, що багато представників руської та козацької еліти полонізували свої герби, наближаючи чи повністю переймаючи подібні зображення до польської геральдики. Проте в Гетьманщині це явище набуло поширення лише з другої половини XVIII ст. За підрахунками О.Однороженка, впродовж другої половини XVII – першої половини XVIII ст. з віднайдених 273 козацьких гербів 240 були новотворами козацької доби, 21 герб мав руське (українське) походження і лише 12 – польське¹.

Як не дивно, найбільше прислужилися полонізації української геральдики історики початку XX ст., насамперед В.К.Лукомський та В.Л.Модзалевський. Виданий ними «Малоросійський Гербовник», попри серйозний науковий підхід авторів, зазнав великого річпосполитського впливу. Значна кількість козацьких гербів на підставі наближеності до польських були проголошені польськими гербовими видозмінами². Проти подібних думок не виступали і російські геральдисти, адже родова геральдика в Росії виникла лише з XVIII ст. і дійсно зазнала потужного впливу польської геральдики³. Лише сучасні українські історики на базі численних вітчизняних та іноземних

¹Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва. // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. 2. – К., 2007. – С. 191.

²Лукомський В.К., Модзалевський В.Л. Малоросійський Гербовник. – К., 1993. – 213 с.

³Лакиер А.Б. Русская геральдика. – М. 1990. – 432 с.

джерел довели, що українська геральдика була самостійним та самобутнім явищем⁴.

Загальними рисами української козацької геральдики була наявність таких елементів, як серце, стріла, лук, місяць, зорі, хрест. У гербах можна спостерегти елементи обов'язкової атрибутики, як-от щит, нашоломник, намет. Право користуватися гербми було і у звичайних козаків, що так само як і старшина, мали печатки (щоправда, не в пропорційній кількості), якими засвідчували документи. Козацька сфрагістика досліджуваного періоду не надто відрізнялась від аналогічної на Правобережній Україні. Печатки проставлялися за допомогою перснів, або ж штемпелів. Матеріал, на який проставляли печатку – сургуч. Колір сургуча не регламентувався загальноєвропейськими правилами титулатури чи посади і здебільшого для всіх був червоним⁵.

У «Грамоті на права, вольності і переваги благородного російського дворянства» 1785 р. (п. 92 пп. 2) записано, що неспростовним доказом шляхетного походження є надані від монархів герби. Віднайти ж документ про надання герб більшості лівобережної старшини було неможливо, адже місцева геральдика розвивалася самостійно і жоден з монархів не підтверджував за козаками їх самобутньої геральдики. Ті ж, що могли підтвердити за своїм родом герб документально, зверталися до праці Каспара Несецького «Korona Polska», яка протягом 1728—1740 рр. була видана у Львові в чотирьох томах.

Достовірно відомо, що в Києві були примірники гербовника Несецького, які зберігалися в духовних установах. У Центральному державному історичному архіві м. Києва існує справа 1798 р. «Дело о выдаче благородным лицам выписи из польских гербов, хранящихся

⁴ Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва. // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. – Т. 2. – К., 2007. – С. 178 – 214; Його ж. Українські державні, земельні та міські печатки козацької доби (кінець XVI – XVIII ст.). – Харків, 2003; Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.). За матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарнавського: Дис. канд.іст.наук. – К., 2002; Його ж. Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Збірка наукових праць. – Число 4. – Частина 1. – К., 2000. – С. 214 – 260.

⁵ Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України: кінець XVIII – перша половина XIX ст. – Біла Церква, 2005. – С. 7 – 8. Наголосимо: сургуч – крихкий матеріал, який з плином часу і через неохайне поводження з документами розсипається. Тож, нині вже йдеться про збереження цих пам'яток вітчизняної геральдики та сфрагістики перед загрозою їхнього знищення.

при сей консистории, на основаниих фамилий»⁶. Ця справа за своїм характером засвідчує, що вона не була єдиною і що представники козацької старшини (неодноразово звертались із проханнями пошукати їхні прізвища в гербівнику Несецького. Варто згадати, що на Правобережній Україні існували цілі «фабрики документів», у яких можна було замовити родовід з гербом⁷.

В ході аналізу гербів дворян Новгород-Сіверського намісництва мною було виявлено гербову фальсифікацію Зіневичів. Нашадки згаданого роду зазначили, що вони користуються гербом Сліповрон, що дістався їм від предків. Проте цей герб ніколи не належав прямим предкам Зіневичів. Рід Зіневичів походив від корсунського полковника Михайла Мануйловича зі Стеблева, який, у свою чергу, доводився по чоловічій лінії правнуком Гетьману Оліферу Голубу. Обидва роди, і Мануйловичів, і Зіневичів, користувались похідними від герб роду Голубів – роздвоєним та закрученим у горішній частині хрестом (у Голубів відомо ще два родові герби). Герб Голубів зазнав видозміни в згадуваних родах, проте старовинне зображення вгадувалось⁸. Імовірно, що Зіневичі під час подачі документів до дворянської комісії видали за свій герб Марка Фая. Саме від цієї людини вони виводили своє походження, що й зазначили в родовій легенді⁹. Проте, достовірно відомо що М.Фай був першим чоловіком їхньої прабабки, від якого Зіневичі успадкували чималі маєтності в Новгород-Сіверській сотні. Ймовірно, в родинному архіві Фаїв Зіневичі й натрапили на документ, який засвідчував за псевдопредком герб Сліповрон. Цей випадок за детального генеалогічного аналізу новгород-сіверських родин може виявитись не поодиноким.

Існують загадки про велику кількість гербів, що їх подавало разом із документами українське дворянство. Маємо свідчення про те, що у 1802 р. Герольдією було забраковано 441 український герб¹⁰.

⁶ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 352, спр. 23. – 91 арк.; Правобережний гербівник. Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1802 – 1810 рр.). – Т. 3. / укладач Є. Чернецький. – Біла Церква, 2007. – С. 23.

⁷ Ефименко А. Южная Русь: Очерки, исследования и заметки. – СПб. – 1905. – Т. – 1. – С. 186.

⁸ ЦДІАК України, ф. 51, оп. 3, спр. 279, арк. 2 зв.; спр. 616, арк. 14; спр. 16889, арк. 3; спр. 2696, арк. 8;

⁹ ІР НБУВ, ф. І., спр. 60497, арк. 13 – 13 зв.

¹⁰ Миллер Д. Очерки истории и юридического быта старой Малороссии. Превращение козацкой старшины в дворянство. // Киевская Старина. - №. 4. – К., 1897. – С. 5.

Сумський історик Олександр Козлов, опрацьовуючи фонд повітових земських судів Державного архіву Сумської області, знайшов описи гербів шляхти Новгород-Сіверського намісництва за 1790 р.¹¹. На превеликий жаль, за трагічних обставин, у нас нема змоги дізнатись номери цих справ у їх відкривача.

Понад 10 років мною готується до видання списки козаків, що подали документи на визнання себе у дворянстві у Новгород-Сіверському намісництві. Опрацьовані у результаті пошуку документи дали можливість укласти не великий список зафіксованих гербів за цими родами.

Алфьорови, герб Власний;
Андрієвські, герб Прус I;
Антоновичі-Аверкови (Аверкови), герб Яніна;
Барановські, герб Равич;
Биковські (Бикови), герб Гриф;
Біликови (Біликови-Тимошенкови, Біликови-Гапонови), герб Ковприця;
Борсукови, герб Доленга;
Буковські, герб Бонча;
Буцнювські, герб Яструбець;
Войни-Куринські, герб Ясенчик;
Гапонови, герб Набрам;
Гатцуки, герб Пелікан;
Германовичі-Козакевичі, герб Яструбець;
Гловачевські, герб Прус II;
Гриневичі, герб Приятель;
Гудими-Месенцови (Гудими-Мосензовські, Мосінзови-Гудими, Месензови), герб Гастольд;
Деленч-Ленчовські, герб Стремено;
Д'яконови, герб Погоня;
Забіли, герб Остоя;
Зиновичі (Зиневичі, Зіневичі), герб Сліповрон;
Калинські, герб Топор;
Киселі-Загарянські (Кисілі), герб Кисель;
Короткі, герб Радван;

¹¹ Державний архів Сумської області. Путівник. – Т. 1. – Суми-Київ, 2002. – С. 30.

Левченкови, герб Гриф;
Липинські, герб Лев;
Лобко-Лобановські, герб Пеликан;
Макаровичі, герб Лис;
Москальські, герб Радван;
Понирки, герб «Павенза»;
Просфири-Сушинські (Профири-Сушинські), герб «Затерита»;
Сімашки, герб Лебідь;
Тимоновичі, герб Корчак;
Товстоноги, герб Кит;
Юрковські, герб Яструбець;
Ярмуши, герб Сліповрон.

Верба В.І., м. Київ

ІСТОРІОГРАФІЧНІ ТА АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ ОЛЕКСАНДРА ОГЛОБЛИНА (КИЇВСЬКИЙ ПЕРІОД)

Про нелегке життя і плідну діяльність одного з найвидатніших істориків України О. П. Оглоблина створено значну літературу, чимало видається і перевидається його праць. Однак серед цього історично-біографічного розвою, присвяченого вченому, найскупіше і частенько сфальсифіковано подано його київський і львівський періоди. Причин тут де-кілька. На еміграції сам Олександр Петрович не радо торкався дражливих аспектів свого життя, намагався уривчасто і не завжди адекватно висвітлювати окремі сторінки радянського буття. І тільки останнім часом науковці змогли познайомитися з цікавими фактами його життя як за часів культу особи, так і окупації. Як водиться, відкриття архівів започаткувало і від-творення загальної картини в українській гуманітарній науці, вивело на історичний кон сотні забутих і навмисно замовчаних дослідників. Було запроваджено до історіографічного вжитку десятки раніше «репресованих» праць. Ця благотворна ситуація додала нової інформації про особистість і творчість О. П. Оглоб-лина, показала його місце в середовищі українських вчених-суспільствознавців та національної історіографії. Проте ми сьогодні переживаємо тільки початковий етап у реконструкції правдивого, а не міфологізованого обліку професора.

Слід наголосити, що пріоритет в цій справі, природно, належить закордонним, головне, українським дослідникам. Ще за життя науковця його діяльності були присвячені десятки студій, які хоч і фрагментарно, все ж насвітлювали період становлення фахівця. Першим тут, безперечно, є учень, друг і колега вченого, голова Українського історичного товариства (УІТ), історик Л. Винар. Вже впродовж майже півстоліття він скрупульозно рік за роком працює на ниві оглоблінської біографістики. Перші його студії відкарбували гуманітарія в загальних рисах¹. Пізніше, у 1970–1980-х роках, Л. Винар

¹ Див., напр.: Винар Л. Олександр Петрович Оглоблін // Новий шлях. – Торонто, 1955. Ч. 72; Винар Л. Олександр Петрович Оглоблін. З нагоди 65-ліття життя і 45-ліття наукової праці // Український історик (далі – УІ). 1964. – № 4. С. 20–26; Винар Л. Думки з нагоди 70-ти ліття і 50-ти ліття науко-вої праці проф. Олександра Оглоблина // Америка. – Філадельфія, 1969. Ч. 227. – 16 грудня.

у своїх працях тяжів до аналізу і висвітлення окремих сторінок творчого доробку дослідника, виокремлення його історично-філософських засад, опрацювання методології і методики наукового досліджу. З цього реєстру слід згадати його ґрунтовну статтю «Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина»², «Олександр Оглоблин як дослідник ґетьмана Івана Мазепи»³, де підведено своєрідний підсумок більш ніж півстолітній академічній діяльності проф. О. П. Оглоблина.

Дещо інший характер мають розвідки Л.Винара, які з'явилися після спочинку 1992 р. Олександра Петровича. Важливого науково-фактологічного значення набула його розвідка «Олександр Петрович Оглоблин. Короткий біографічний нарис»⁴ та брошура «Олександр Петрович Оглоблин. 1899–1992: Біографічна студія»⁵. Тут вперше на основі матеріалів із сімейного архіву наукового працівника було в загальних рисах реконструйовано біографію його рідного батька М. М. Мезька, заторкнуті взаємини О. П. Оглоблина з багатьма істориками, зокрема із славнозвісним М. С. Грушевським, показано буття історика за часів окупації Києва у 1941–1943 рр. Разом з тим Л. Винар, відтворюючи життєпис дослідника, пішов традиційним шляхом і генеалогічно споріднив його тільки із знатними родами Ґетьманщини на зразок Лашкевичів, Савицьких, тоді як упущено з ока інші оглоблинські родовідні гілки, майже не зачеплено його співпрацю з українськими марксистськими осередками, формування Олександром Петровичем київського гуртка істориків-економістів, а стосунки О. П. Оглоблина з М. С. Грушевським та його послідовниками в основному зведені до організаційних моментів. Ці прогалини і прорахунки цілком можна надолужити, опрацювавши архівний особовий фонд дослідника в Україні, чого, природно, ледве чи міг зробити Л. Винар в закордонній далечині. Разом з тим, уклавши бібліографію друкованих і рукописних праць дослідника, він дав ключ до

² Винар Л. Наукова творчість Олександра Петровича Оглоблина // УІ. 1970. № 1/3. С. 5–32.

³ Винар Л. Олександр Оглоблин як дослідник ґетьмана Івана Мазепи // УІ. 1989. № 4. С. 44–49.

⁴ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин. Короткий біографічний нарис // УІ. 1993. № 1/4. С. 7–57.

⁵ Винар Л. Олександр Петрович Оглоблин. 1899–1992. Біографічна студія. Нью-Йорк ; Торонто ; Париж, 1994. 80 с.

розв'язання цих проблем⁶. Звичайно, до заслуг Любомира Винара слід віднести і започаткування у часопису «Український історик» (УІ), головним редактором якого він є, періодичної рубрики «Оглобляна».

На ниві оглоблинознавства також плідно попрацювала довголітня знайома суспільствознавця Н. Д. Полонська-Василенко⁷. Вона залишила цікаві думки про студентські роки літописця минушини, тепло й душевно розкрила секрети його лекторської майстерності. У монографії «Українська академія наук: Нарис історії (1918–1941)» дослідниця торкнулася співпраці з Олександром Петровичем, сфокусувавши увагу на «диспуті» 1931 року⁸. Все ж, подаючи дуже цінні шкідли до біографії фахівця, Н. Д. Полонська-Василенко переважно зображує його через призму репресій в Україні, що суттєво збіднює, а іноді фактологічно викривляє життєпис дослідника.

Серед наукових праць про гуманітарія треба виділити і розвідки його учня В. Омельченка⁹. В них дається стисла характеристика його головних студій із соціально-економічної і політичної історії.

Історично-біографічний характер мають роботи О. Домбровського¹⁰, написані на різні урочистості з нагоди О. П. Оглоблина, які є, по суті, переоповіданням анкетних даних ювіляра, що було почасти відомо і раніше.

Незначний етюд про науковця на його смерть подав В. Олейко¹¹, однак фактологічна неточність в окремих деталях, а головне відсутність джерельної бази нічого не додали до висвітлення київських років небіжчика.

Емоційно сильно, а головне не традиційно, з мемуарними вкрапленнями написана стаття колеги О. П. Оглоблина іноземного

⁶ Винар Л. Олександр Оглоблин. Біо-бібліографічні матеріали // Зап. ЧСВВ. Рим, 1958. 30 с.; Винар Л. Бібліографія праць проф. д-ра Олександра Оглоблина (1920–1975) // Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина. Нью-Йорк, 1977. С. 93–123.

⁷ Полонська-Василенко Н. Професор д-р О. Оглоблин // Вісник ООЧСУ. 1955. Ч. 5. С. 25–29; Полонська-Василенко Н. Свято української науки. З приводу ювілею Олександра Петровича Оглоблина // Наук. зап. УВУ. Мюнхен, 1965–1966. Ч. 8. С. 55–60.

⁸ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії: В 2-х ч. Київ, 1993. Ч. 2. – С. 17 (репрингне перевидання 1955–1958 рр.).

⁹ Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин // Вісті УВАН. Нью-Йорк, 1970. Ч. 1. С. 38–44; Омельченко В. Проф. д-р Олександр Оглоблин (Життя й діяльність) // УІ. 1989. № 4. С. 38–43.

¹⁰ Домбровський О. 85-ліття Олександра Петровича Оглоблина // Свобода. 1985. Ч. 40. 1 березня; Домбровський О. Десятиліття проф. Олександра Оглоблина // Там само. 1989. Ч. 211–213. 7–9 листопада.

¹¹ Олейко В. Олександр Оглоблин // Наук. зб. УВУ. Т. 15. Мюнхен, 1992. С. 329–331.

члена НАН України О. Субтельного¹². Автор пройшов наукову школу Олександра Петровича, мав змогу відчувати його методологічні підходи, зачаровуватися його тактом і ерудицією. Він чи не першим із закордонних українознавців підмітив захоплення О. П. Оглоблиним історією як процесом самопізнання, наголосив на його вродженій схильності до цієї дисципліни, відзначив, що суспільствознавець не стільки виховував, навчав і готував дослідників, скільки шукав природно обдарованих до такої праці. В своїй розвідці О. Субтельний переглянув і деякі усталені стереотипи, зауваживши, що головними в творчому доробку історика радянського часу були все ж історично-економічні праці. Відзначаючи ці, без сумніву, цінні та позитивні сторони доробку колеги, наголосимо, що у нього вчитель за київської доби виглядає як фрагментарна фігура, позбавлена будь-якої ідеології, особливо в науці, а його складні взаємини з деякими вузівськими викладачами і академічною громадськістю пояснює головне незалежністю професора. Це важко визнати за слухні зауваження, особливо якщо врахувати боротьбу різних шкіл істориків за ті часи.

Декілька студій у закордонній історіографії виїмково освітлюють науковий спадок О. П. Оглоблина. Так, у по-смертному виданні книги історика Б. Крупницького «Українська історична наука під советами (1920–1950)» згадуються праці О. П. Оглоблина з політичної і економічної історії та зазначається самостійницький характер його тематики¹³, а у розвідці літературознавця Ю. Бойка аналізується цикл з петрикіани і мазепіани та стверджується його репрезентативність державницькій школі в українській історіографії¹⁴. Остання теза суттєво перебільшена, бо в ті далекі 1920–1930-ті роки Олександр Петрович хоч думав та інколи діяв у державницькому ключі, але в рамках марксистських настанов, і свої устремління він глибоко маскував щирою більшовистською відданістю. Та й проникнення на радянські обшари праць вчених-державників чимдалі сильніше натикалося на міцні мури офіційної цензури і частенько у вигляді огульної критики. А втім, вже тоді державницький напрям у суспільствознавстві простежується доволі виразно, хоча у своїх поглядах вчений і пройшов певну еволюцію.

¹² Субтельний О. Олександр Петрович Оглоблин // 125 років київської української академічної традиції. Нью-Йорк, 1993. С. 539–552.

¹³ Крупницький Б. Українська історична наука під советами (1920–1950). Мюнхен, 1957. С. 16, 17.

¹⁴ Бойко Ю. Проф. д-р О. П. Оглоблин як історик духовно-політичного розвитку козацької України // Вибрані праці. Київ, 1992. С. 298–318.

В цілому для закордонних оглоблинознавців характерне однобічне зображення історика переважно з патріотичних позицій, виривання його з контексту української історичної науки 1920–1940-х років, позбавлення О. П. Оглоблина будь-якої ідеології і, як наслідок, недобачання поступу світогляду. Частенько на особу дослідника переноситься його еміграційне державництво, а факти більшовизації в його біографії всіяко ігноруються. Продукт свого часу, Олександр Петрович повністю діяв за законами доби і сам творив цю епоху. Діаспорні українознавці ледве чи дооцінюють це явище, та й фактичний бік їх студій часто-густо пересипаний прикрими помилками, елементи наукової критики майже не простежуються.

Ще про один бік цієї історіографії слід сказати окремо. Вона має незаперечні заслуги у реконструюванні життєпису та наукового спадку суспільствознавця, однак рад важливих тем залишилося поза її увагою. Йдеться, насамперед, про археографічний оглоблинський доробок, його музейну, бібліотечну і архівну діяльність, підготовку ним молодих кадрів українських істориків, врешті-решт, співпрацю фахівця з марксистськими осередками та з марксистськи орієнтованими вченими. Звичайно, все це великі і важливі проблеми, які годі й ставити на карб еміграційним колегам, адже вони першими йшли нелегкими стежками оглоблино-знавства.

Набагато менше зробила українська історіографія на батьківщині вченого бодай у навсвітленні його *curriculum vitae*. Сьогодні вона тільки надолужує проігнороване та очищує фігуру О. П. Оглоблина. Науковці за радянського часу штамп-повано і в дуже примеркких тонах малювали оглоблинське життя і діяння¹⁵, тому ледве чи є потреба ці студії розбирати та давати їм якусь оцінку,

В сприятливих постперебудовних обставинах українські видання все частіше і активніше почали згадувати О. П. Оглоблина і цитувати його прац. Прозаїк та історик В. Шевчук віддав йому належне при відшуканню авторства вікопомного національного трактату «Історія Русів»¹⁶, а культуролог С. І. Білокінь чи не вперше в загальних рисах познайомив читачів із великим земляком¹⁷.

¹⁵ Сарбей В. Г. Пан Оглоблін в ролі фальсифікатора української історіографії // Український істеричний журнал (далі – УІЖ). 1960. № 5. С. 150–152.

¹⁶ Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів» // Історія Русів. Київ, 1991. С. 24.

¹⁷ Білокінь С. Український родослівник // Укр. культура. 1991. Ч. 4. С. 12–13.

Спеціальний нарис про музейно-архівну діяльність Олександра Петровича за окупаційних часів створив І. Б. Гирич¹⁸. Його розвідка, ґрунтована на значному і вперше запровадженому до наукового вжитку джерельному матеріалі, сповна висвітлила цікавий і драматичний період життя вченого.

Археографічні проекти дослідника заторкнуто в одній із колективних збірок¹⁹.

Л. Г. Мельник у загальних рисах наświetив київський період і коротко проаналізував основні серійні видання вченого, доречно вказавши, що розправи дослідника 1930-х років написані з позицій офіційної історіографії та російської державницької школи у поєднанні з марксистською методологією²⁰. Разом з тим стаття Л. Г. Мельника, позбавлена документальної бази, тільки ще раз ствердила узвичаєний погляд на постать суспільствознавця.

М. В. Коваль, розглядаючи роботу творчої інтелігенції в окупації, побіжно торкнувся теми «О. П. Оглоблин і Українська академія наук (УАН) за часів гітлерівської навали»²¹.

Різно негативну оцінку діяльності Олександр Петровичу на чолі Київської міської управи у вересня-жовтні 1941 р. дають дослідники В. Ю. Король та І. В. Мошик, які без будь-якого посилання на джерело гіпертрофували тезу про його співпрацю з гітлерівцями та твердили, що він запламований у трагедії єврейської людності²². Їхні емоції можна зрозуміти і пояснити, однак більш глибоке ознайомлення з цим питанням дає підстави скептично підійти до цих висновків.

Виймово академічної діяльності фахівця за радянських часів торкнулися науковці В. І. Ульяновський²³ і О. М. Богдашина²⁴. Перший

¹⁸ Гирич І. Архів-музей Переходової доби // Старожитності. 1992. № 1. С. 5; Гирич І. Київський Музей Переходової Доби (1942) // УІ. 1998. № 14. С. 191–196.

¹⁹ Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань. Київ, 1993. С. 24, 25, 224, 230, 239, 255, 294.

²⁰ Мельник Л. Г. Професор Київського університету Олександр Оглоблин: його наукова діяльність (Київський період 1921–1941 роки) // 150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті. Київ, 1993. С. 19–22.

²¹ Коваль М. В. Доля вчених та академічних установ на окупованій території // Історія Академії наук України. 1918–1993. Київ, 1994. С. 114–115.

²² Король В. Ю., Мошик І. В. Фашистський окупаційний режим на Україні та становище інтелігенції // Трибуна. 1997. № 9/10. С. 34.

²³ Ульяновський В. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життя // Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. 3-є вид. Т. 1. Київ, 1995. С. XLVIII, LIII, LIX, LX.

реанімував зусилля вченого на терені Комісії для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. та Інституту історії України, а друга – його співучасть у науковому осередку акад. Д. І. Багалія. Тему взаємин М. Є. Слабченка і О. П. Оглоблина зачіпив у своїй монографії С. Г. Водотика²⁵. Взагалі названі етюди, як і в цілому студія В. В. Кравченка про Д. І. Багалія та українську історичну науку 1920–1930-х років наочно малюють середовище, в якому зростав і творив про-фесор²⁶.

Останніми роками з'явилося декілька енциклопедичних статей, присвячених досліднику, створених зусиллями О. Яся²⁷, Я. С. Калакури²⁸, С. І. Білокона²⁹. Вони містять основні дані про київський період життя суспільствознавця.

Декілька узагальнюючих нарисів про О. П. Оглоблина з акцентуванням на його діяльності 1920–1940-х років написав автор даної монографії. В них на основі джерел розкрито подвижництво вченого у ті часи, показано місце і роль дослідника в українській історіографії, вичленено головні напрями його науково-академічної роботи, проаналізовано взаємини з академіками М. С. Грушевським, Д. І. Багалієм та іншими³⁰.

Певну кількість студій автор присвятив спеціальним темам: підготовці Олександром Петровичем наукових кадрів українських

²⁴ Богдашина О. М. Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1921–1934 рр.). – Харків, 1994. С. 47–58.

²⁵ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. Нарис життя та творчості. Київ ; Херсон, 1998. С. 7.

²⁶ Кравченко В. В. Д. И. Багалей: научная и общественно-политическая деятельность. Харьков, 1990. 176 с.

²⁷ Ясь О. Оглоблин (Мезько) // Малий словник історії України. Київ, 1997. С. 278–279.

²⁸ Калакура Я. С. Оглоблин Олександр Петрович // Джерелознавство історії України: Довідник. Київ, 1998. С. 191–192.

²⁹ Білокін С. Оглоблин Олександр Петрович // Вчені Інституту історії України. Біобібліографічний довідник. Вип. 1. Київ, 1998. С. 226–228.

³⁰ Верба І. В. Гетьман історичної науки (Життя і діяльність О. П. Оглоблина в Україні) // Старожитності. 1993. № 19/24. С. 18–19; 1994. № 1–2. С. 14–15; Верба І. В. О. П. Оглоблин: штрихи до портрета // Київська старовина. 1994. № 6. С. 79–88; Верба І. В. О. П. Оглоблин // УІЖ. 1995. № 5. С. 89–99; № 6. С. 92–102; Верба І. В. Олександр Оглоблин: нарис життя і діяльності // Сіверщина в долі істориків та в історичних дослідженнях. Київ ; Новгород-Сіверський, 1996. С. 5–56.

істориків³¹, його архівній³², археографічній³³, бібліографічній³⁴ роботі, впливу на дослідника концепцій В. Липинського³⁵, праць В. Модзалевського³⁶ та О. Лазаревського³⁷. Звичайно, зроблено ще тільки перші кроки на шляху створення повноцінної роботи про дослідника. Але вже сьогодні можна цілком стверджувати, що за радянської доби це був непересічний вчений і організатор наукового життя, який вагомо увійшов в українську історичну науку 1920–1940-х років.

Джерельну основу становлять дві категорії документів – друковані і архівні. Серед перших чи не найважливіше місце посідають спогади історика, які містять цінну інформацію з його життєпису. У 1945 р. Олександр Петрович у віддаленому німецькому місті Трасфельдені створив об'ємне полотно під назвою «Рід». Близьчі і далекі родичі по материнській лінії (Лашкевичі), краєвиди Новгород-Сіверщини – ось тло і те середовище, на якому викристалізувалося світо-сприйняття майбутнього дослідника. У 1994 р. Л. Винар надрукував ці спомины у часопису «Український історик»³⁸.

³¹ Верба І. В. Наукова школа українських істориків Олександра Оглоблина у Києві // Історична наука на порозі XXI ст.: підсумки та перспективи. Харків, 1995. С. 297–301.

³² Верба І. В. Архівна діяльність Олександра Оглоблина в Україні // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. Наукові доповіді Всеукраїнської конференції. Київ, 1997. Ч. 1. С. 191–195.

³³ Верба І. В. Олександр Оглоблин: архівіст та археограф (київський та львівський періоди) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. На пошану проф. М. П. Ковальського. Дніпропетровськ, 1997. Вип. 1. С. 239–257.

³⁴ Верба І. В. Бібліотечна діяльність Олександра Оглоблина на початку 1920-х рр. // Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1922 рр.): 36. наук. праць. Київ, 1998. С. 222–229.

³⁵ Верба І. В. Науковий доробок В'ячеслава Липинського в творчій спадщині Олександра Оглоблина // Перші та другі читання пам'яті В'ячеслава Липинського: Українська національна еліта, проблеми влади в Україні. Життя і творчість В. Липинського. Луцьк ; Львів, 1996. С. 76–78.

³⁶ Верба І. В. Студії Олександра Оглоблина над статтю і науковим спадком Вадима Модзалевського // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали І генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. Київ, 1996. С. 13–15.

³⁷ Верба І. В. О. М. Лазаревський в житті і науковій спадщині О. П. Оглоблина періоду українського історіографічного ренесансу (1920-ті роки) // Проблеми української історіографії. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 30-річчю Українського історичного товариства і журналу «УІ». Мукачеве, 1996. С. 51–55.

³⁸ Оглоблин О. Рід // УІ. 1994. № 1/4. С. 135–152 (Публікація Л. Винара).

Синівською любов'ю і теплотою пронизані й коротенькі мемуари вченого, присвячені своєму рідному батькові й матері, котрі отримали титулатуру «Про мій рід». Тут вперше прилюдно було стверджено правдиву, але довгий час приховану інформацію про батька О. П. Оглоблина – М. М. Мезька³⁹.

Винятково цінний матеріал міститься в науковій авто-біографії Олександра Петровича, яку він назвав «Мій творчий шлях українського історика»⁴⁰. Вона є свідченням непростого творчого існування вченого за тоталітарної доби. Разом з цим тут висвітлено його родове коріння, показано процес формування методологічних принципів. Ці мемуари цінні вже тим, що доповнюють досить нечисленні неспотворені свідчення про ті страшні роки. Їхнім недоліком є однобічність подання матеріалу і уникання суперечливих сторін оглоблинського життя.

Деяких інститутських подробиць свого київського професорського буття 1920-х років торкнувся фахівець у замітці «Спогади про Миколу Зерова і Павла Филиповича»⁴¹.

У 1995 р. побачила світ збірка статей і джерельних матеріалів науковця, де докладно занотовані його роздуми про старших колег, відомих українських вчених В. Б. Антоновича, А. С. Сиявського. Д. І. Багалія⁴². В них чимало відомостей про українську історичну науку за доби сталінізму, висвітлюється і місце та роль у ній Олександра Петровича.

Свої взаємини з М. С. Грушевським та його послідовниками описав суспільствознавець у своєму «Щоденнику»⁴³.

Фрагментарно постать і діяння історика подано в еміграційній мемуарній літературі. Н. Д. Полонська-Василенко пригадала копітку працю Олександра Петровича над «Історією Русів» у 1942 р.⁴⁴, а колишній голова Української національної ради (УНРади) М. Величківський

³⁹ Оглоблин О. Про мій рід // УІ. 1995. № 1/4. С. 204–208 (Публ. Л. Винара).

⁴⁰ Оглоблин О. Мій творчий шлях українського історика... С. 20–56.

⁴¹ Оглоблин О. Спогади про Миколу Зерова і Павла Филиповича // Хроніка 2000. Наш край. 1993. № 1/2. С. 87–103.

⁴² Оглоблин О. Студії з історії України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Л. Винар. – Нью-Йорк ; Київ ; Торонто, 1995. 419 с.

⁴³ Оглоблин О. З мого щоденника // УІ. 1991–1992. № 3/4, 1/2. С. 341–343.

⁴⁴ Полонська-Василенко Н. Олександр Петрович Оглоблин в очах сучасниці // УІ. 1970. № 1/3. С. 33–37.

поділився думками про співпрацю О. П. Оглоблина із свідомим українством⁴⁵. Як члена УНРади згадує його і громадський діяч-мельниківець З. Городиський⁴⁶. Перебування О. П. Оглоблина на посаді голови Київської міської управи (КМУ) 1941 р. описав учасник національно-визвольного руху С. Сулятицький⁴⁷. Історик М. Андрусак, безпосередній свідок оглоблинського обербурго містерства, саркастично-іронічно висвітлював його діяльність на чолі КМУ, непорозуміння між урядовцями київської управи⁴⁸. Деякі штрихи до біографії дослідника у 1942 р. занотував літератор А. Любченко⁴⁹.

Львівський період життя О. П. Оглоблина і взагалі побут біженців-наддніпрянців 1943-1944 рр. закарбував О. Тарнавський⁵⁰. А О. Вітошинською тепло і хвилююче описано зустріч Олександра Петровича з митрополитом А. Шептицьким у Львові в грудневій дні 1943 року⁵¹.

Свій емоційний стан від ознайомлення з оглоблинськими працями мазепинського циклу передав у мемуарній замітці іноземний член НАН України О. Прицак⁵².

Академічний побут вчених за часів окупації 1941–1942 років відклався в листуванні І. П. Крип'якевича⁵³ і Д. І. Дорошенка⁵⁴ з О. П. Оглоблиним.

Педагогічна праця, організаторський хист О. П. Оглоблина, а також недвозначна реакція на них з боку деяких вузівських викладачів

⁴⁵ Величківський М. Сумні часи німецької окупації (1941–1944 роки) // *Визвольний шлях*. 1965. Ч. 1–4. – Прим. 62.

⁴⁶ Городиський З. Українська національна рада: Історичний нарис. Київ, 1993. С. 28.

⁴⁷ Сулятицький С. Перші дні в окупованому німцями Києві // *На зов Києва*. Київ, 1993. С. 189–190.

⁴⁸ Немирон Н. (Андрусак М.) У збудженій вогні столиці України (Славний пам'яті мучеників за Україну в 1941–42 рр.) // *В боротьбі за українську державу*. Львів, 1992. С. 803.

⁴⁹ Любченко А. Щоденник. Торонто ; Оттава. 1951. Кн. 1. С. 104.

⁵⁰ Тарнавський О. Літературний Львів, 1939–1944: Спомини. Львів, 1995. С. 95.

⁵¹ Вітошинська О. Непереможний Лев. Лондон ; Париж, 1991. С. 113.

⁵² Прицак О. Вступне слово до ювілейного збірника на честь Олександра Петровича Оглоблина // *Зб. на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина...* С. 17–19.

⁵³ Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина // *УІ*. 1990. № 1/4. С. 168–177; Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1942 р. // *УІ*. 1997. № 1/4. С. 176–186 (Публікація Л. Винара).

⁵⁴ З листів Дмитра Дорошенка до Олександра Оглоблина // *УІ*. 1965. № 3/4. С. 84–88; 1966. № 1/2. С. 102–106.

знайшли своє втілення у повідомленні «Інформація київського кореспондента «Центру дій» про ситуацію, що склалася у Київському університеті» від 30 липня 1922 року⁵⁵.

Академічна робота спеціаліста у стінах Інституту історії України АН УРСР (ІУ) відбилась у деяких джерелах, вміщених у збірці «У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956)»⁵⁶. Цю тематику розвинула й «Історія Національної академії наук України. 1929–1933: Документи й матеріали»⁵⁷.

У 1996 р. в «Українському історичному журналі» (УІЖ) дослідник О. С. Рубльов оприлюднив архівно-слідчу справу близького друга О. П. Оглоблина і колеги по ІУ М. І. Марченка. У ній Олександр Петрович розкривається як вчений і людина⁵⁸.

Тема «О. П. Оглоблін під прицілом чекістів у 1920-х роках» частково розкривається у науково-документальному виданні «Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934», котре уклали В. І. Пристайко та Ю. І. Шаповал⁵⁹.

Усе частіше дослідники з України звертаються до творчої лабораторії суспільствознавця, вивчають і перевидують його праці. Спільними зусиллями науковців В. А. Смолія, О. І. Путра, І. В. Верби було оприлюднено одну з найцікавіших студій О. П. Оглоблина – «До питання про автора «Истории Русов»⁶⁰, яка довгі роки нерухомо лежала в його київському архіві, а О. О. Ковальчук та І. В. Верба надрукували статтю О. П. Оглоблина «Україна і Голштінія в 1730-х роках. До історії українсько-німецьких відносин»⁶¹. Також у монографії використано

⁵⁵ Черетенко В. Переслідування української інтелігенції в першій половині 20-х років (за матеріалами фондів «Російського зарубіжного архіву» Державного архіву Російської Федерації) // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 1997. № 1/2. С. 248.

⁵⁶ У лещатах тоталітаризму: перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 pp.): 3б. документів і матеріалів. Київ, 1996. Ч. 1. С. 82, 92–93, 95, 98–102, 105, 123; Ч. 2. С. 36, 109, 223–224.

⁵⁷ Історія Національної академії наук України. 1929–1933: Документи і матеріали. Київ, 1998. С. 110, 269, 273, 285, 290, 304, 314, 324, 325.

⁵⁸ Михайло Марченко // УІЖ. 1996. № 3. С. 70, 73 (Публікація О. С. Рубльова).

⁵⁹ Пристайко В. І., Шаповал Ю. І. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. Київ, 1996. С. 162, 163, 234.

⁶⁰ Оглоблін О. П. До питання про автора «Истории Русов» / Вступ. ст. В. А. Смолія, О. І. Путра, І. В. Верби: комент. І. В. Верби, А. М. Федірко. Київ, 1998. 149 с.

⁶¹ Оглоблін О. Україна і Голштінія в 1730-х роках: До історії українсько-німецьких відносин / Вступ. ст. О. О. Ковальчук та І. В. Верби // Всесвіт. 1997. № 3/4. С. 171–174.

писемні й записані автором усні спогади про О. П. Оглоблина колишнього президента Української вільної академії наук у США (УВАН) М. Антоновича та чл.-кор. НАН України Ф. П. Шевченка.

Дещо зробив у ділянці архівної оглобляни і автор даної праці. Його зусиллями побачили світ інформативні розвідки українця «Герб міста Києва»⁶², «Бібліотека Волинського ліцею»⁶³, «Драгоманів»⁶⁴; своєрідні спостереження вченого про викладання історії України у Київському університеті 1920–1930-х років⁶⁵; лист до митрополита А. Шептицького⁶⁶ та послання М. Є. Слабченка до О. П. Оглоблина за 1920-ті роки⁶⁷. Отже, можемо твердити про позитивні зрушення в процесі повернення імені і наукового доробку Олександра Петровича на Батьківщину. Проте без запровадження насамперед архівних джерел годі й говорити про створення біографії великого українця. Тому вважаємо за доцільне розглянути саме архівні джерела, на яких в основному і ґрунтується дана монографія.

Фонди О. П. Оглоблина в Україні (понад 1000 одиниць зберігання) охоплюють в основному період з кінця XIX ст. по 1945 р. включно. Найзначніше місце в архівній оглобляні Києва посідають матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Тут зберігається особовий фонд історика (ф. 3561. З описи. 381 справа), який формувався впродовж багатьох років і об'єднав як два покоління міщанського роду Оглоблиних, так і декілька колін новгород-сіверського роду Лашкевичів.

⁶² Оглоблін О. Герб міста Києва / Вступ. ст. і упоряд. І. В. Верби // Наука і суспільство. 1994. № 7/8. С. 46–51.

⁶³ Оглоблін О. Бібліотека Волинського ліцею / Вступ. ст. і упоряд. І. В. Верби // Бібліотечний вісник. 1995. № 6. С. 11–14.

⁶⁴ Оглоблін О. Драгоманів / Вступ. ст. і упоряд. І. В. Верби // Пам'ять століть. 1996. № 2. С. 56–61.

⁶⁵ Оглоблін О. «Історія України все більше поглинається так званою історією СРСР» / Вступ. ст. і упоряд. І. В. Верби, перекл. з нім. О. Кураєва // 36. праць молодих вчених і аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Т. 1. Київ, 1996. С. 401–418.

⁶⁶ Лист проф. Олександра Оглоблина до митрополита Андрея Шептицького (29 вересня 1942 р.) // Україна в минулому. Київ ; Львів, 1996. Вип. IX. С. 212–213 (Публікація І. Верби).

⁶⁷ «В моїх працях є самостійна, незалежна бунтівна думка». Вибрані листи Михайла Слабченка до Олександра Оглоблина / Вступ. ст. і упоряд. І. В. Верби // Вісник Національної академії наук України. 1997. № 3/4. С. 77–90.

Хронологічно основу архіву О. П. Оглоблина становлять: 1) документи дореволюційних років (кінець XIX ст. – 1917 р.); 2) джерела, що охоплюють період 1917–1941 рр.; 3) корпус архівних матеріалів, що стосуються періоду нацистської окупації України та перших років еміграції історика (1941–1945 рр.). Тематично всі вони поділяються на такі масиви: 1) матеріали родичів; 2) джерела, що висвітлюють різні аспекти біографії науковця; 3) документи науково-академічної та громадсько-організаційної діяльності; 4) рукописи праць вченого; 5) численне листування; 6) образотворчі матеріали.

Матеріали найближчих родичів вченого представлені у фонді свідоцтвом та метричними довідками про різні періоди життя діда науковця І. І. Оглоблина (оп. 1, спр. 353), уродженця Росії, вихідця з Калузької губернії, згодом київського міщанина, та посвідчення вітчима П. І. Оглоблина. Сам же Олександр Петрович відхрещувався від оглоблинського міщанства і неодноразово зазначав, що походив із козаків Новгород-Сіверського повіту на Чернігівщині з родини Лашкевичів.

Дореволюційний цикл документів представлений у фонді 10 справами. Це – його перші самостійні студії на шляху оволодіння науковими знаннями, серед яких варто назвати статті «Город Новгород-Северский (краткая историческая справка)» (1915) та «Иисус Христос и его роль в социальной истории Иудеи» (1917), а також ретельно складені генеалогічні таблиці з російської історії (1916), над якими хлопчина працював, перебуваючи в містечку Уральську. Привертають увагу і його учбові свідоцтва за часів навчання в III Київській чоловічій гімназії (1908–1917 рр.) (оп. 1., спр. 7).

Восени 1917 р., закінчивши із золотою медаллю гімназію, Сашко поступив на перший курс історично-філологічної о факультету Університету Св. Володимира у Києві, але прочився в ньому недовго: менше 2-х місяців. У фонді історика зберігся документ, який пояснює цю ситуацію. Це – тимчасова постанова Народного комісара освіти УСРР В. Н. Затонського від 5 травня 1919 р., згідно з якою всі студентів Університету направлялись викладачами в єдині трудові школи. До університетських років відноситься його залікова книжка, де зазначено викладацький склад університету: професори та приват-доценти, на лекціях яких був О. П. Оглоблин.

Студентські роботи початку юного історика представлені у фонді рефератом «Андрей Боголюбский и его политические идеалы» (оп. 1,

спр. 42), розвідкою «Спорные вопросы истории восточно-славянского расселения» (оп. 1, спр. 248).

Велика група джерел висвітлює працю О. П. Оглоблина у Вищому інституті народної освіти ім. М. Драгоманова (ВІНО), до викладання в якому він був запрошений у 1921 р. За довгий пе-ріод педагогічної діяльності в архіві історика відклалось чимало його лекційних курсів з історії України, історії українського господарства, історії Гетьманщини та історіографії (оп. 1, спр. 296–300). Значну частину фонду складають матеріали, що розкривають його адміністративну роботу: листування з керівництвом ВІНО про планування лекцій, участь у засіданнях наукової ради за 1921–1932 рр. (оп. 1, спр. 252), звіти про викладацьку роботу (оп. 1, спр. 253), протоколи засідань історично-предметної комісії факультету профосвіти, де вчений головував (оп. 1, спр. 255). Змістовними, на нашу думку, є протоколи засідань відділу гуманітарних наук шкільного факультету за участю Олександра Петровича (грудень 1920 – грудень 1921 рр.) (оп. 1, спр. 256). Досить інтенсивну діяльність дослідника ілюструють і документи комісії по заснуванню музею М. П. Драгоманова та матеріали Бібліотечної комісії за 1921–1926 рр. (оп. 1, спр. 257, 258).

Окремої згадки заслуговує створений вченим Історичний семінар вищого типу при ВІНО, ідею якого виплекав та вдало втілював у життя науковець 1923 р. Про цей бік творчості дослідника розповідають протоколи засідань секції Історичного семінару вищого типу (ІСВТ) (оп. 1, спр. 270), листування з Президією ІСВТ про роботу очолюваної О. П. Оглоблиним секції нової української історії та історії Гетьманщини (оп. 1, спр. 271).

Важливою ланкою роботи вченого стала його участь у Всеукраїнській академії наук (ВУАН), з якою він поєднав свою долю ще 1926 р. Особливо цінними з цього циклу документів є ті, що торкаються діяльності науковця в Інституті історії матеріальної культури (ІМК) у 1935–1937 рр. та в ІУ у 1937–1941 рр.

За радянський період життя вчений створив низку наукових праць. Монографії, етапі та розвідки О. П. Оглоблина представлені у фонді 177 справами, зокрема рукописами книг та брошур у завершеному та чернетковому варіантах Вони складають найбільшу за обсягом кількість документів архіву історика. Навіть їх перелік засвідчує широке коло зацікавлень Олександра Петровича. Умовно весь науковий доробок дослідника поділяється на декілька тематичних груп:

праці, присвячені історичним подіям та окремим діячам кінця XVII–XVIII ст., роботи з історії української промисловості XIX ст., шевченкознавчі студії. Перша група представлена такими розробками, як «Політика Петра I на Україні» (1939) (оп. 1, спр. 28), «Мазепа й повстання Петра Іваненка» (1928) (оп. 1, спр. 29). «Договір Петра Іваненка (Петрика) з Кримом 1692 р.» (1927), «Ескізи з історії повстання Петра Іваненка (Петрика)» (1930) (оп. 1, спр. 25, «До історії Руїни» (1927) (оп. 1, спр. 38), «Михаил Вуяхевич» (оп. 1, спр. 41) та інші. Звісно, при порівнянні їх з друкованими варіантами вони мають суттєві доповнення, авторські й цензорські правки, іноді дещо відмінне трактування окремих подій.

Значний розділ архіву історика – це різні рукописні і опубліковані варіанти його праць, створених у царині народно-господарської проблематики. У фонді вони представлені як окремими працями, що побачили світ за життя вченого, так і тими, що за тодішніх тоталітарних умов залишились у його дослідницькій шухляді. Серед них назвемо узагальнюючі монографічні дослідження: «Нариси з історії капіталізму на Україні» (оп. 1, спр. 19-А), «Металургія Правобережної України XVI–XIX ст.» (оп. 1, спр. 86), «Історія залізрудної та металургійної промисловості за першої половини XIX ст.» (оп. 1, спр. 114), «Нариси з історії української фабрики. Кріпацька фабрика» (оп. 1, спр. 138), «Очерки истории украинской фабрики. Ману-фактура в Гетьманщине» (оп. 1, спр. 141), «Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика» (є і україномовний варіант в перекладі А. Ходька) (оп. 1, спр. 143, 144) та інші. Майже всі вони відбивають думки вченого про економічну самостійність України в колоніальних умовах Російської імперії. Рефреном проходить і висновок Олександра Петровича про безперервність історично-економічного процесу українського господарського комплексу.

Шевченкознавчі студії О. П. Оглоблина в основному створювались у переддень чергових роковин Великого Кобзаря і несуть на собі печатку тогочасної офіційної науки.

Безперечно, історичні праці О. П. Оглоблина не обмежувались тільки названими темами. Як вчений, що мав широкі наукові інтереси, він розробляв також історію окремих регіонів України. Серед цього доробку назвемо статті «Вивчення історії Уманщини» (оп. 1, спр. 47), «Київ», «Київ у героїчному минулому українського народу» (оп. 1, спр.

51), «Західна Україна (минула і сучасна)» (оп. 1, спр. 48). Перо дослідника торкалось і життєпису відомих українських і світових діячів, зокрема мистецтвознавця Г. Г. Павлуцького («Громадсько-академічна праця Г. Г. Павлуцького у 1920–1923 рр.» – оп. 1, спр. 46), історика В. І. Пічети («Проф. В. І. Пічета» – оп. 1, спр. 46), історика та юриста С. В. Юшкова («Проф. С. В. Юшков» – оп. 1, спр. 46), основоположника наукового комунізму К. Маркса («Маркс в оцінці українсько-російського лібералізму» – оп. 1, спр. 37), історика та фольклориста Д. І. Багалія («Дмитро Іванович Багалій» – оп. 1, спр. 39), історика М. В. Довнар-Запольського («Буржуазно-історична школа Довнар-Запольського» – оп. 1, спр. 34) та ін.

Радянський період творчої біографії О. П. Оглоблина представлений низкою робіт методологічного змісту: «Сучасний стан і основні завдання історичної науки» (1934) (оп. 1, спр. 35), «До методології історії української фабрики (фабрично-заводські архіви)» (оп. 1, спр. 149), тощо. Важко обійти його величну і самовіддану працю по формуванню генеалогічного банку даних, які він захоплено збирав упродовж всього життя на Батьківщині. Вони і зараз живлять невичерпний інтерес науковців і цілком можуть бути поставлені в один ряд з роботами відомих генеалогів. В архіві історика зберігаються чернеткові замітки до «Української генеалогії» в 4-х томах загальним обсягом 1080 аркушів (!) (оп. 1, спр. 57–60), які охоплюють період переважно XVII–XIX ст. та здебільшого висвітлюють козацько-гетьманську добу.

Описуючи архів дослідника за радянський період, торкне-мось і документів репресивного характеру. Це, насамперед, повний запис так званого «наукового» судилища-диспуту над працями вченого, що відбувся в Києві 26–28 травня 1931 р. з ініціативи Київської філії Українського товариства істориків-марксистів. Він має вельми промовисту назву «Стенографічний звіт дискусії по докладу Скубицького з приводу буржуазної оглоблінської концепції українського історичного процесу» (оп. 1, спр. 303). Олександр Петрович був одним з небагатьох вчених, що опинились у фокусі зацікавлень партократів від науки. Трьохденний «диспут» про творчі студії Олександра Петровича, з одного боку, в спотвореному вигляді засвідчив високий науковий статус молодого професора в культурному середовищі Києва й України в цілому та значний вплив його концептуальних положень і висновків на весь хід національної історіографії, а з другого боку на

прикладі О. П. Оглоблина висвітлив умови існування української інтелектуальної еліти за часів тоталітарного режиму.

У фонді О. П. Оглоблина представлено значний епістолярій. Це – листи від родини Багаліїв – акад. Д. І. Багалія та його дочки О. Д. Багалій-Татаринової, учнів і колег істориків К. Є. Антиповича, К. І. Кушнірчука, І. І. Кравченка, М. І. Марченка, С. О. Підгайного, етнографа М. З. Левченка, археолога та історика Н. Д. Полонської-Василенко, історика М. Н. Петровського, академіків К. Й. Студинського та М. І. Яворського (спр. 324–339). Окремо слід згадати про листи до вченого, написані його другом професором (з 1929 р. – академіком) М. Є. Слабченком, які описують наукові пристрасті й взаємини багатьох видатних постатей України (М. С. Грушевського, М. П. Василенка, Н. Д. Полонської-Василенко, О. С. Грушевського, О. Ю. Гермайзе та інших) (оп. 3, спр. 7). Цікаву інформацію містять також листи проф. М. В. Довнар-Запольського, чл.-кор. АН СРСР Ю. В. Готьє, акад. АН СРСР С. Г. Струмиліна, акад. ВУАН М. П. Василенка.

Чималу частку архівних матеріалів становлять рецензії. У фонді вони представлені 14 справами.

Останню тематичну групу джерел складають матеріали окупаційних років (1941–1944), що охоплюють 15 справ. У той час Олександр Петрович виступив рушієм багатьох важливих справ; він, як дозволяли обставини, сприяв відродження української науки, історичної зокрема. В 1942 р. О. П. Оглоблин створив засади для функціонування наукового осередку – Будинку вчених, який став тоді чи не єдиним зібранням фахівців. Про цей бік діяльності Олександра Петровича розповідають протоколи й звіти (оп. 1, спр. 321–323). Ще один аспект науково-громадської діяльності Олександра Петровича – це головування в комісії по розгляду питання про українську емблематику й герби (оп. 1, спр. 320) (20 жовтня 1941 р. – 15 листопада 1942 р.). Ці матеріали (4 протоколи) висвітлюють хід роботи гурту дослідників (Н. Д. Полонська-Василенко, С. М. Драгоманов, П. П. Курінний, Л. О. Окиншевич та ін.) по створенню національної символіки. В архіві історика зберігається власноручно написана довідка «Герб м. Києва», в якій Олександр Петрович дав свій, заснований на глибокому вивченні історіографії і опрацюванні відомих джерел, висновок з приводу стародавніх київських гербів (оп. 1, спр. 55).

Серед наукових розвідок цього періоду життя і творчості вченою на окрему згадку заслуговують його історико-джерелознавчі статті «Внучка двох гетьманів», «Україна і Голштинія в 1730-х роках» (оп. 1, спр. 50). Зберігся у фонді і рукопис монографії «Атанасій Кирилович Лобисевич» (оп. 1, спр. 56) та замітки до неї (там само). В цьому творі показано самостійницький дух дослідника і його глибоку повагу до патріотично-настроєної української провідної верстви.

На одній роботі історика хочеться зупинитись окремо. Архів Олександра Петровича зберігає машинописний варіант ґрунтового дослідження, яке він загайно опрацьовував довгі роки: «До питання про автора «Истории Русов» (оп. 3, спр. 2). Таємницю цього патріотичного шедевр національної історіографії О. П. Оглоблин досить ретельно дослідив, з'ясувавши ймовірне місце створення трактату і окресливши коло його анонімних авторів.

Листування окупаційного періоду представлено у фонді в ос-новному епістолярієм Н. Д. Полонської-Василенко.

Останніми в особовому фонді дослідника стоять ілюстра-тивні матеріали (оп. 1, спр. 342–345). Вони розміщені в 4-х великих теках і нараховують 526 фотографій: знімки його рідних – діда, бабусі, вітчима, батька, матері, дружини, сина, колег. Багато і особистих фотографій О. П. Оглоблина – за дитячих та юнацьких років, часів праці у ВТНО і різних академічних установах. Хронологічно вони охоплюють період кінця XIX ст. і до 1941 р. включно.

Серед інших документів у ЦДАВО України привертають увагу ті, що зберігаються у ф.166 (Наркомат освіти УРСР). Тут містяться матеріали за 8 квітня – 22 червня 1926 р. про надання вченого ступеня доктора історії української культури проф. О. П. Оглоб-лину.

Слід сказати і про решту джерел з цього фонду. Так, в одному із документів, написаних вченим до Укрголовнауки, розповідається про роботу ІСВТ за 1923–1926 рр. В ньому ж є відомості про конфлікт Олександра Петровича з акад. М. С. Грушевським стосовно аспірантів. Окремо зберігаються анкета та трудовий список вченого за 1926 р. (оп. 12, спр. 5447).

Цікавою, на нашу думку, є його доповідна записка, написана до Центрального архівного управління УСРР (ЦАУ УСРР) 1929 р. щодо окремих фондів Центрального Чорноморського архіву в м. Миколаєві, які були вивезені до Росії. Цей матеріал міститься у ф. 14 (Архівне Управління при Раді Міністрів УРСР). В доповідній записці Олександр

Петрович скрупульозно перерахував основні джерела України, що висвітлюють її чорноморську історію, і категорично поставив питання про негайне повернення їх на батьківщину (оп. 1, спр. 903).

Дещо з оглоблинських документів у ЦДАВО України належить до ф. 3859 (Український вільний університет у Празі (УВУ). Тут зберігається автобіографія науковця за 1942 р., список його основних праць, виписка з протоколу про покликання О. П. Оглоблина на викладача УВУ.

Значна архівна спадщина зосереджена і в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (НБУВ, ІР). У ф. Х (Академія наук України) є матеріали про Комісію для виучування соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. в зв'язку з історією революційної боротьби (КВСЕІУ). Частина документів розповідає про тоталітарні акції проти дослідника з боку Агітаційно-пропагандистського відділу (Агітпропу) ЦК КП(б)У. Є тут і заяви Олександра Петровича щодо необхідності методологічної переробки праць 1920–1925 років у руслі тогочасної офіційної науки (спр. 3761). Фрагментарно зберігся і його виступ на сесії ВУАН 1931 р., де він під тиском обставин визнав свої помилки (спр. 2992). Археографічну й редакційну роботу історика віддзеркалюють матеріали Археографічної комісії ВУАН. Це, насамперед, його праця 1930–1934 рр. по виданню «Архіву Коша Запорізької Січі», редагуванню праць акад. Д. І. Багалія, підготовці до видання збірників документів з історії національної економіки.

Джерела про О. П. Оглоблина зосереджені в особовому фонді історика Н. Д. Полонської-Василенко (ф. 42). Майже 50 років з'єднувало дослідників, які творили за умов тоталітарної доби, воєнного часу, розбудовували історичну науку на еміграції. У названому фонді сконцентровано документи 1926–1942 рр. їхня загальна кількість складає 8 одиниць зберігання. Серед них відзначимо життєпис Олександра Петровича за 1926 р. (спр. 362), список наукових праць вченого за 1926–1927 рр. (спр. 363), рецензію О. П. Оглоблина на розділ підручника «Украина в 60–80-е годы XVIII века» (спр. 367), роботу дослідника «До питання про автора «Истории Русов» з дарчим написом Н. Д. Полонській-Василенко та її чоловіку О. М. Моргуну. Окремі відомості про гуманітарія є і в протоколах Комісії по написанню історії м. Києва, яку в 1941 р. очолювала Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко (спр. 2–4). Чимало повідомлень про науково-

організаторську діяльність дослідника історії України увібрали і листи Н. Д. Полонської-Василенко до акад. Д. І. Багалія за 1925–1932 рр. (ф. І, № 45593, 46113–46159). Вони доповнюють загальну картину дослідницької праці Олександра Петровича, розкривають його як організатора наукового процесу. Велику інформативну вагу мають і послання О. П. Оглоблина до акад. Д. І. Багалія за 1926–1931 роки, які також зберігаються у ф. І (Літературні матеріали і особисті архівні фонди) (№ 46032–46069). В них відбилися наукові задуми історика, його творчі плани.

Подібні відомості містить і особовий фонд акад. Д. І. Багалія (ф. 37) у Рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (РВІЛ). Його документи стосуються творчої лабораторії О. П. Оглоблина за 1929–1930 рр. (спр. 531).

Довгі роки лишалися секретними архівні матеріали, які містилися в Державному архіві Київської області (ДА Київської області). Це, насамперед, великий фонд 2356 (Київська міська управа) та фонд 2412 (Архів-музей переходової доби м. Києва). Ці джерела фіксують участь Олександра Петровича у розбудові українського громадського, наукового і культурного життя за часів гітлерівської окупації м. Києва в основному наприкінці 1941–1942 рр. За скупим рядком документів можна простежити діяльність О. П. Оглоблина в якості першого голови КМУ (23 вересня – 29 жовтня 1941 р.). Ці джерела свідчать, що вчений піклувався про відбудову Києва після відступу Червоної Армії. За його участю складались списки військових об'єктів міста та його околиць, організовувалась мережа українського радіо-мовлення (оп. 4, спр. 6-А, 18-А). На жаль, Олександр Петровичу не пощастило здійснити все задумане. Нацистська політика стосовно України не була кращою за більшовицький тоталітаризм. Вчений це скоро зрозумів і залишив свою посаду.

Дослідник доклав чимало зусиль для відновлення і функціонування Української академії наук в окупації. Сотні наукових і педагогічних працівників змогли в тяжких умовах воєнного лихоліття знайти матеріальний захист. Про цей бік діяльності фахівця розповідають документи, які освітлюють діяльність УАН. В цей час науковець виявив себе наполегливим рушієм академічної справи. Як керівник історично-філологічного відділу УАН, Олександр Петрович дбав про відродження гуманітарних осередків.

З 17 квітня по 18 листопада 1942 р. О. П. Оглоблин очолював Архів-музей переходової доби м. Києва. Тут розкрився його талант історика-музезознавця, ініціатора збирання історичних пам'яток, що розповідали про місто на Дніпрі за більшовицької влади. Багато уваги приділив Олександр Петрович і згуртуванню видатних представників національної інтелігенції для цієї роботи.

Торкаючись життя і діяльності вченого за окупаційних років, хочеться висловити ще ряд зауваг. Безперечно, дії Олександра Петровича відповідали настановам німецької окупаційної влади, як того вимагали обставини часу й моменту, і все це, на наш погляд, не додало історичу авторитету. Разом з тим ігнорувати позитивні моменти його діяльності, зафіксовані у згаданих вище документах, аж ніяк не варто. Вчений був представником епохи, за якої він жив, діяв за її законами, і спрощувати чи гіперболізувати його участь у тогочасних подіях означає викривляти його життєпис і, як наслідок, спотворювати нацистську політику щодо України.

Документи, що привертають увагу дослідників до О. П. Оглоблина як керівника Поліської історично-економічної експедиції, зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України (НА ІА). У фонді ПМК є повний звіт про цю експедицію за 1932 р. Він дає уяву про історично-етнографічні й промислові завдання, які стояли перед нею в період «роз-гортання наступу соціалізму по всьому фронту». В той період розвитку української промисловості результати експедиції мали велике народногосподарське значення, оскільки науково довели факт існування чималої залізорудної бази на Правобережжі і Поліссі зокрема.

Частково архівні матеріали про О. П. Оглоблина зосе-реджено і в Державному архіві м. Києва (ДА м. Києва). Серед них насамперед треба згадати фонд 246 (III Київська чоловіча гімназія). Тут відклались списки всіх учнів за соціальним, національним і релігійним складом. Вони розповідають, що Сашко навчався відмінно і майже щороку отримував нагороди (оп. 1, спр. 13). Професорсько-викладацьку діяльність Олександра Петровича в стінах Київського державного університету (КДУ) за 1938–1941 рр. відбиває фонд 1246 (Київський державний університет. Радянський період). Він розповідає про науково-організаційне керівництво О. П. Оглоблиним кафедрою історії України КДУ (ф. 1246, оп. 1-3, спр. 31).

Джерела, що репрезентують діяльність вченого на терені ВУАН, знаходяться в Архіві Президії НАН України. Попервах, торкаючись

цього аспекту, хочеться зупинитися на фонді 251 (Президія НАН України). В цій архівознавчій скарбниці розмістились протоколи Президії ВУАН – АН УРСР, в яких зафіксовані дані про відрядження науковця до різних міст колишнього Радянського Союзу задля дослідницьких студій (оп. 1, спр. 33), висвітлена його інтенсивна, натхненна й копітка організаційно-наукова праця (оп. 1, спр. 56), подається історичне тло, на якому працював дослідник.

Чимало цікавого матеріалу до біографії дослідника і його оточення вмістили джерела архівно-слідчих справ, які зберігаються у Державному архіві СБУ (ДА СБУ) та Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України) (ф. 263). Це кримінальні справи на його учнів Д. Є. Бованенка, В. Я. Камінського, колег по науці – С. О. Гілярова, Б. В. Якубського, Н. Ю. Мірзи-Авак'янц та інших. Найбільшу цінність тут, безперечно, складають свідчення О. П. Оглобина під час арешту 1930–1931 рр. в справі свого шурина О. Я. Фролова. Це хвилююча розповідь про непрості взаємини історика з родинним та професорсько-викладацьким оточенням. В них досхоchu всіляких фактів до життєпису науковця, які, однак, треба критично перевіряти іншими джерелами.

Окремі джерела ми почерпнули у Центральному науковому архіві Інституту архівознавства НБУ ім. В. І. Вернадського (ЦНА ІА НБУ), у Львівській науковій бібліотеці НАН України та в інших джерелозібраннях України.

Ще про один бік архівного огляду слід сказати окремо. Автору не вдалося попрацювати з еміграційним джерело-зібранням вченого, який сьогодні зберігається в Архіві-музеї УВАН (Нью-Йорк) у США. Ми впевнені, що і там можуть віднайтися документи до української доби історика, які, можливо, збагатять його київсько-львівські часи, однак навряд чи внесуть кардинальні зміни у їх тлумачення.

Іванченко Л.А., м.Київ

ДЕРЖАВОТВОРЧА ТА ГРОМАДСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ДУБОВИЧАН В ІСТОРІЇ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКА

В публікації вперше висвітлено політично-громадську діяльність мешканців села Дубовичі XVIII–XIX ст., пов'язану з Новгород-Сіверським. Їх внесок, закарбований в історії України. Коротко показано родинні зв'язки різних поколінь козацько-старшинських фамілій та фрагментарно подано біографічні відомості про них.

Ключові слова: Д(з)івович Олекса, Д(з)івович Семен, Кочубей Василь (1829–1878), Дубовичі, Новгород-Сіверський, «Краткое описание Малоросии», «Разговор Великороссии с Малороссией», парафіяльні джерела.

Село Дубовичі простяглося над річкою Ретик та з усіх боків оточене розкішними змішаними лісами. Географічно – розташоване між двома гетьманськими столицями – Батурином і Глуховом. На сьогодні писемну згадку про Дубовичі маємо датовану початку XVII ст. За більш як 400-літню відому історію в селі ствердилися свої звичаї, обряди, традиції, настрої, збережені до цієї пори майже в первісному стані.

Загальновідомо, що населений пункт – це не лише позначка на мапі, географічний ландшафт і промисловість. Це – осередок етнокультури, переказів історій про життя та діяльність людей, що проживали чи живуть у даній місцевості. Втім, насамперед, село чи місто – домівка могутнього людського ресурсу з безмежним розмаїттям талантів. З давніх давен в селі Дубовичі оселялись представники козацької старшини. Багата на героїчні події історія України на скрижалях викарбувала строкату низку прізвищ, носії яких були пов'язані з Дубовичами. Їхня державотворча, суспільна діяльність привернула нашу увагу та спонукала до досліджень, про що люб'язно ділимося.

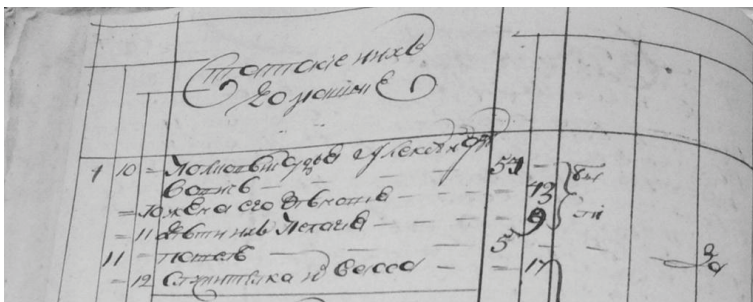
Насамперед село Дубовичі знане чудотворною іконою Дубовицької Божої Матері¹. Спочатку в селі був дерев'яний храм Архистратига Михаїла. Згодом – у 1777–83 рр. було зведено новий кам'яний Різдово-

¹ Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Tom II. Warszawa: druk «WIEKU», Nowy-Swiat Nr. 59. 1881. С. 199–200.

Богородицький храм з приділом Архангела Михаїла². На жаль, більша частина церковних літописів втрачена, тате, що на сьогодні виявлено в архівних установах – вдалося аналізувати.

У парафіяльній книзі дубовицької церкви «Сповідальні списки за 1785 р.» зазначено, що в дворі під № 4 проживала родина Полкового судді Д(з)є(і)вовича – 54-річний господар Олексій Данилович, 43-річна дружина його Зеновія Петрова, діти їхні – 9-ти річна Пелагія та 3-річний Павло.

ЦДІАУ, ф., оп., арк. 303 зв.

Полковий суддя **Д(з)івович Олекса Данилович**, (пер. пол. XVIII ст.–1790) та його брат Семен народилися в містечку Семенівка Топальської сотні Стародубського полку. Батько відправи синів навчатися до Києво-Могилянської академії. Згодом Олекса став канцеляристом Генеральної військової канцелярії (1756–1762), був сотником Почепським, полковим суддею стародубським (1769–1783). З 1783 р. постійно проживав у Дубовичах³. Захоплювався історією, був добре знайомий з членами патріотичного Новгород-Сіверського гуртка.

Відомо, що у 1782 р. 27 січня відбулося відкриття Новгород-Сіверського намісництва. Місто набуло статусу адміністративно-територіального центру. Тут було відкрито нові управлінські й відомчі заклади, а згодом й губернiальні установи. Новгород-Сіверськ став осередком дворянства. Функціонували Головне народне училище,

²Павлович, П.Э.Дубовичи, имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда Черниговской губ. : С рис. и пл. дачи / Сост. П.Э. Павлович. Киев : тип. С.В. Кульженко, 1903. [6], 145 с., 4 л. ил.; С. 6.

³Оглоблин Олександр. Семен та Олекса Дивовичі. <http://litopys.org.ua/coss3/ohl28.htm>

Духовна семінарія. На службу в новостворені організації залучили низку представників освіченої української знаті з Петербургу, Москви, Києва. Їх діяльність і комунікація з поміркованою російською аристократією вплинула на громадське й культурне життя старовинного княжого міста, перетворивши його на один із культурно-політичних центрів Гетьманщини. Це сприяло формуванню осередку українських інтелектуалів – патріотів-автономістів. Однодумці «змагалися за відродження незалежної України і боролися проти її поневолення росіянами і поляками»⁴. Поєднувало їх не лише колишнє навчання в Києво-Могилянській академії, а й родинні зв'язки. Гуртківці активно займалися просвітницькою та реформаторською діяльністю – ініціювали створення книгарні Ф. Туманського у Глухові, заснування гімназії тощо. Планували створення автокефалії Української православної церкви. Обсяг їхньої роботи охоплював збір матеріалів та документів по історії, етнографії, з господарства і довідкової статистики. Частина цих матеріалів була використана у працях Я.М. Марковича «Записки о Малороссии» (1798). Члени гуртка не обійшли увагою царину музики, мистецтва, літератури.

На працю Г. Покаса «Краткое описание Малороссии» (1751) Олекса Дівович зробив українську редакцію твору з резолюцією «не только собственно для себе, но ради всех, хто бы ни пожелал сих гисторий ползоваться». Помер Олекса Данилович у 1790 р. Похований у Дубовичах.

Український письменник Семен Данилович Д(з)івович (1730–1763), ймовірно, бував у домі брата Олекси в Дубовичах. Навчався в Угорщині⁵, у 1754 р. закінчив клас риторики Києво-Могилянської академії. Знав кілька мов, вільно володів латиною. Навчався в Петербурзькому університеті. У 1757 р. стався конфлікт між М. Ломоносовим (1711–1765), (який з 1745 р. був професором хімії) та трьома студентами-українцями – Панасом Лобисевичем, Семеном Дівовичем, Федором Козельським, після чого їх було виключено з університету. Гетьман К. Розумовський (1728–1803) вступився за земляків. 12 вересня 1860 р. виніс письмову догану М. Ломоносову, скасував

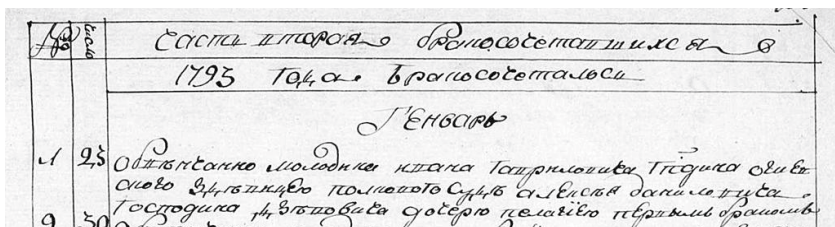
⁴ Горенко Лариса. Н-С інтелектуали. <http://www.info-library.com.ua/libs/stattya/365-intelektualna-elita-ukrayini-kintsja-xviii-pershoyi-polovini-xix-st-za-materialami-dijalnosti-novгород-siverskogo-gurtka-avtonomistiv.html>.

⁵ Маслійчук В. Здобуття знань вихідцями з України у столичних імперських університетах (40-ві рр. XVIII ст. –1764 р.). Емінак: Наук. шокварт. 2017. № 1(17). Т. 1. С. 15–22.

наказ про звільнення студентів та на істотний конфлікт не пішов. З 9 лютого 1761 р. Семена Дівовича було призначено перекладачем при Академії, а у вересні того ж року відкликано в Україну. Він повернувся до Глухова, працював перекладачем при Генеральній військовій канцелярії. Ідейний козацький Літопис Григорія Івановича Граб'янки (поч. 1670-х рр.–1738), надихнув Семена Дівовича. 21 вересня 1762 р. у Глухові він оприлюднює свій славнозвісний віршований діалог – «Разговор Великороссии с Малороссією», один із найзначніших творів в українській літературі 2-ї половини XVIII ст. на історичну тематику. У формі памфлету автор висловив ідею державної самостійності України, її автентичної історії та самодостатньої політичної культури, цілком відмінної від московської. У 1763 р. Семена було призначено архіваріусом Малоросійського генерального архіву, та незабаром він помер.

В Метричній книзі Різдво-Богородицької церкви села Дубовичі за 1793 р. маємо наступну інформацію: «23 січня військовий канцелярист Іван Гаврилович Огієвський одружився з донькою полкового судді Д(з)івовича – Пелагією»⁶. Порівнявши записи з парафіяльних джерел за 1785 і 1793 років, можна допускати, що дівчині було біля 17-ти років. Наречений був більш поважного віку і шлюб у нього був другим⁷.

ДАЧО. Ф. 712, оп. 1, спр. 168, арк. 136.

Як відомо – історію творять люди. А за висловом американського філософа та історика Р. Емерсона, «по суті, ніякої історії немає, є тільки біографії»⁸.

⁶ДАЧО. Ф. 712, оп. 1, спр. 168, арк. 136.

⁷Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: [в 4 т.]. К: 1908–1914. Т. 3 : Л–О : с 40 портр. 1912. IV, 824, 24 с., [20] л. портр. С. 721.

⁸Вергунов В. «Постать планетарного виміру...» (до 150 річчя з дня народження С.Л. Франфуркта): <http://www.golos.com.ua/article/281212>

З 1695 р. у Дубовичах мали маєтності Кочубеї. Нашадки Василя Леонтійовича (1640–1708) та Любави Федорівни Жученко (нев.–1722) проявляли себе в тих чи інших сферах діяльності на державному рівні і в громадському житті. В ході історії село Дубовичі успадковували представники роду Кочубеїв лише з ім'ям Василь. Двічі за 300 р. володарками були жінки – Любов Федорівна Жученко та Варвара Василівна Кочубей (1869–1940) – донька Василя Васильовича (30). Коли **В.В. Кочубей (30)** (1829–1878) вступив у спадкові права, для Дубович прийшов період інтенсивного розвитку.

За прикладом батька та інших представників цієї знатної родини, в середині XIX ст. Василь Васильович Кочубей (30) зробив низку послідовних кроків для покращення економічного і соціального рівня Дубович, розвитку культурного і духовного життя населення. У 1852 р. за його особистим клопотанням до імператора Миколи I в селі було запроваджено дві ярмарки⁹, що розширило торгівельні можливості селян, обмін практичним досвідом. Ще за одним письмовим проханням Кочубея до російського царя, від 20 липня 1853 р., селу Дубовичі надано статусу містечка¹⁰. Це збільшувало шанси щодо залучення державних коштів для фінансування тих чи інших проєктів, соціальних послуг і т.п., як от відкриття шкіл, лікарні, ветеринарного пункту, будівництва і ремонту доріг, організацію пожежної дружини різних заходів тощо.

У 1854 р. клопотаннями та коштом Василя Васильовича (30) в Дубовичах відкрито початкове народне училище для сільських дітей з призначеним фінансуванням на 10 років¹¹. Для цього він виділив спеціально зведений під школу будинок, завіз обладнання, підібрав повний штат працівників (вчителів і обслуговуючий персонал). Донатор оплачував витрати на опалення та світло, забезпечував житлом і провіантом. Щодо харчування – це стосувалось і учнів – у школі для дітей було організовано обіди¹². Як зафіксовано в пізніших джерелах, школа Кочубея в Дубовичах була одною з модерних і гарно обладнаних¹³.

Діяльність Василя Васильовича поширювалась за межі Глухівського повіту.

⁹ДАЧО. Ф. 679, оп. 3, спр. 388, арк 53 зв–54.,

¹⁰ДАЧО. Ф. 679, оп. 3, спр. 388, арк 52 зв–53

¹¹ЦДАУ. Ф. 127, оп. 1009, спр. 4, арк. 1–22. 80

¹²Там само. Арк. 2–5.

¹³Журнали Глуховскаго уѣзднаго земскаго собранія 1878 г. Глуховъ: Печатня А. Шумицкаго, 1879. 212 с.С. 115.

Першою дружиною В.В. Кочубея була Надія Михайлівна Маркович (1837–1862) – донька Михайла Андрійовича Марковича (98) (1808 – 1885) та Катерини Василівни Лобисевич (..–1878)¹⁴, онука Андрія Івановича Марковича (67) (1781–1831) та Анастасії Василівни Гудович (1782–1818)¹⁵. Хрищенням батьком Андрія Марковича був надвірний радник, виконуючий обов'язки Новгород-Сіверського губерньського маршала (1798) Василь Васильович Кочубей (12) (1750–1800)¹⁶ – дідусь Василя Васильовича Кочубея (30). Отож бачимо, що Кочубей не в одному поколінні своєю діяльністю доклали цеглин в соціо-культурний розвиток історії Новгород-Сіверська.

Після смерті Надії Маркович Василь Васильович в Дубовичах біля маєтку в парку звів храм, перший ярус якого було освячено в честь мч. Надії (служував усипальницею)¹⁷. Кочубей важко переніс втрату дружини і дітей. Та особисте горе по житті загартувало його характер – у 15-літньому віці він залишився без батька. Мати пішла у вічність, залишивши його 17-річним – він був наймолодшим¹⁸. Та вже у 23 роки В. Кочубей проявляв активну громадську діяльність.

Зважаючи на стійкість характеру та активну позицію у 1860–1863 рр. за вибором чернігівського дворянства Кочубей В.В. (30) було призначено почесним опікуном Новгород-Сіверської гімназії¹⁹.

У 1848 р. Василь Васильович закінчив курс Імператорського училища Правознавства в Москві. Працював у Міністерстві Юстиції. Відповідно до судової реформи 1864 р. в Російській імперії створено мирові суди – інстанції, де розглядали дрібні злочини, за якими виносили вирок до одного року ув'язнення та цивільні справи з ціною позову до 500 руб. Суддів у такі суди обирались земськими або міськими думами на три роки. У 1869 р. В.В. Кочубея було призначено Мировим суддею в Новгород-Сіверську²⁰. Він мав авторитет і досвід.

¹⁴Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: [в 4 т.]. К: 1908–1914. Т. 3 : Л–О : с 40 портр. 1912. IV, 824, 24 с., [20] л. портр. С. 413–414

¹⁵Там само. С. 406–407.

¹⁶Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: [в 4 т.]. К: 1908–1914. Т. 2 : Е–К. 1910. IV, 720, 20 с. С. 536.

¹⁷Павлович, П.Э. Дубовичи, имение Варвары Васильевны Кочубей, Глуховского уезда Черниговской губ. : С рис. и пл. дачи / Сост. П.Э. Павлович. Киев : тип. С.В. Кульженко, 1903. [6], 145 с., 4 л. ил.; С. 8.

¹⁸Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник: [в 4 т.]. К: 1908–1914. Т. 2 : Е–К. 1910. IV, 720, 20 с. С. 540.

¹⁹ЦДІАУ Ф. 707, оп. 39, спр. 250, арк. 3.

²⁰Там само.

У 1871 р. йому надають пропозицію збудувати храм при Новгород-Сіверській гімназії²¹.

Географічна відстань від Дубович до Новгород-Сіверська – близько 80 км. Ідеї збагачення культури, просвітницькі, національні – не мають меж, долають будь-які відстані. Внесок вищеназваних мешканців села Дубовичі, їхня участь в житті Новгород-Сіверська зафіксовано в джерелах. Щодо Кочубея В.В. – його діяльність і слід в історії міста заслуговує на окрему публікацію, що маємо на меті оприлюднити на наступних наукових зібраннях

²¹ЦДІАУ Ф. 707, оп. 39, спр. 250. Арк. 22.

Черненко О.Є., м. Чернігів

Кедун І.С., м. Ніжин

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ В ОКОЛИЦЯХ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО У 2019 Р.

У 2019 році в ході археологічної розвідки в околицях Новгород-Сіверського були обстежені городища Рогівка-1, Яруги, поселення Павлюків хутір (городище Ларинівка), городище Бугринівка, і курганий могильник у с. Ларинівка.

Городище Рогівка-1 розташоване на північ від с. Рогівка. Воно займає мис високої правобережної тераси р. Десна на північній околиці села. З боку поля простежуються рештки рову та валу. Нині пам'ятка знаходиться під старим фруктовим садом.

Перші свідчення про городище належать М. Рудинському, який оглянув його 1925 р.¹ Наприкінці ХХ ст. воно обстежувалось О. Серовим², В. Коваленком (під час виконання програми паспортизації пам'яток Чернігівської області у 80-х рр. ХХ ст.³) та Д. Каравайком. За результатами обстежень городище було датоване VI–III ст. до н.е.

Під час обстеження 2019 р. у східного краю площадки городища, з боку пойми р. Десна, зафіксована стара розмита канава завдовжки близько 30 м, завширшки до 2 м по верхньому краю та завглибшки до 0,6 м. Вона протягнулась у напрямку північний захід – південний схід. У кількох місцях (переважно на мису городища) були зафіксовані характерного вигляду «копанки» (мікрошурфи), які лишили за собою шукачі з детекторами. У деяких копанках залишились їх «знахідки» – старі консервні банки.

Для визначення характеру культурного шару городища було зроблено дві зачистки розмитих країв канами до рівня материка, а на місці концентрації «копанок», на мису городища, закладено шурф. Було встановлено, що культурний шар пам'ятки завтовшки до 0,3 м та слабо насичений археологічними матеріалами. Виявлені археологічні

¹ Рудинський М.Я. Передісторичні розшуки у північно-східній Чернігівщині // Коротке звітження ВУАК за археологічні дослідження року 1925. Київ, 1926. С.32.

² Науковий архів ІА НАН України: Залізняка Л.Л. Отчет об археологических исследованиях первобытной экспедиции в 1982 г. Фонд экспедиций. 1982/20а.

³ Городище Рогівка-1. Паспорт старого зразка. Поточний архів Комунального закладу Чернігівського науково-методичного центру охорони культурної спадщини при Чернігівській обласній раді.

об'єкти юхнівської культури мають незначну глибину. Припустимо, вони являють собою котловани наземних споруд.

У цілому результати обстеження городища Рогівка-1 підтверджують попередні висновки щодо його датування часом існування юхнівської археологічної культури. Водночас слід відзначити знахідку фрагменту давньоруської гончарної кераміки, що дозволяє припустити існування і об'єктів цього часу.

Городище Яруги (Лесконоги; воно ж – Ленківське) розташоване на мисоподібному виступі правобережної тераси р. Десна між сс. Рогівка та Мамекино, за 2 км на північ від с. Ленків. З Північного Заходу та Сходу городище обмежене глибокими старими ярами, з Півночі – ровом та валом ушкодженими бліндажами та окопами часів II Світової війни. Площадка городища задернована, вздовж країв ростуть дерева, вал та рів поросли кущами та чагарником.

Городище відоме за матеріалами зведення П. Уварової, де згадується як залишки давніх укріплень у с. Ленково⁴. Вперше обстежувалось С. Гатцуком 1907 р. За найбільш відомим населеним пунктом поблизу городища названо «Ленківське» (за текстом щоденника: «любопытное городище в 2-х верстах от села Ленкова, известного своей чудотворной иконой»). Під час обстеження дослідником був знятий окомірний план городища та закладено шурфи на його площадці⁵. Пізніше обстежувалось Ф. Лучицьким⁶ та В. Коваленком під час паспортизації пам'яток Чернігівської області у 80-х рр. XX ст. Через прив'язку 1907 р. до с. Ленково на підставі посилення на дані С. Гатцука тоді ж було помилково занесено до реєстру пам'яток археології Чернігівської області відразу по двох позиціях: городище «Старе городище» у с. Ленків та городище Яруги у с. Лесконоги. На початку XXI ст. обстежувалось Д. Каравайком⁷. За результатами розвідок датоване VI–III ст. до н.е. Стаціонарні археологічні дослідження не проводились.

⁴ Уварова П.С. Городища и курганы. Выборка из дела Черниговского Статистического комитета, общества Нестора Летописца и Архива граф. П.С. Уваровой // Труды Московского предварительного комитета по устройству XIV Археологического съезда. Москва, 1906. С. 73–93/

⁵ Архів Інституту Історії матеріальної культури, Санкт-Петербург, РФ (далі: ІМК): Фонд 1/1907. Спр. 41. Арк. 90–92.

⁶ Науковий архів ІА НАН України. Довоєнний фонд (ІМК). Спр. 12. Лучицький Ф.В. Археологічні роботи по дослідженню Подесняння. Комплексна експедиція по р. Десні 1938 р.

⁷ Каравайко Д.В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. Киев, 2012. С. 173.

У 2019 р. городище було ототожнене з городищем Леньково на підставі плану та текстового опису в щоденнику С. Гатцука та їх порівняння із сучасними картографічними ресурсами. Обстеження 2019 р. виявили численні ушкодження культурного шару пам'ятки внаслідок дій «копачів». Окрім мікрошурфів, що фіксувались по усій площі пам'ятки, по центру його площадки знаходився не засипаний та не доведений до рівня материка (як це з'ясовано в ході подальшої розчистки) шурф 2, 5 x 3 м, який втрапив у котлован споруди юхнівської археологічної культури. Уламки керамічних посудин цього часу були виявлені у відвалах по краях шурфу. Вздовж краю площадки було також виявлено дві ями, вириті туристами під смітники. Як засвідчив огляд, одна з них зруйнувала край археологічного об'єкту.

Для дослідження ушкоджених ділянок культурного шару були закладені шурфи. За результатами шурфування визначено, що культурний шар городища сягає 0, 4 м. Він насичений матеріалами юхнівської археологічної культури (уламки ліпних посудин, грузила, пряслиця). Котловани археологічних об'єктів заглиблені на досить незначну глибину (0, 2–0, 3 м), наявні стовпові ями. Усе разом це дозволяють припустити, що будівлі городища були переважно наземні.

Городище Бугринівка (Вагринівка, Вагринівське городище, Городок, городище в ур. Городище), розташоване на першій надзаплавній терасі р. Малотеча (притока р. Десна) на східній околиці сучасного с. Бугринівка. Городище було відкрито та обстежено С. Гатцуком 1907 р. (за матеріалами щоденника розвідки: Вагринівське городище «Селище»). Дослідник склав окомірний план та опис пам'ятки (оточена невисокими валами прямокутна площадка 69x84 аршин, тобто 49x60 м), заклавав на ній шурфи та визначив її як залишки земляних укріплень польсько-литовської доби⁸. Цьому висновку відповідає місце розташування польської земляної фортеці (в заплаві р. Малотечи, між містечками Стахорщина та Блистова), позначеної карті на Річчі Заноні 1767–1772 рр.⁹

У 1967 р. городище оглянула О. Мельніківська та заклала шурф по центру площадки. Археологічні матеріали, згідно її звіту, в шурфі не були виявлені¹⁰. Утім у пам'яткоохоронній документації (реєстр

⁸ ІМК: Фонд 1/1907. Спр. 41. Арк. 107, об. 108.

⁹ Карта території України Річчі Занони, составленная в 1767–1772 годах [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://rodogoria.com>

¹⁰ Науковий архів ІА НАН України. Фонд експедицій. 1967/43. Мельниковская О.Н. Отчёт о работе Юхновского отряда Приднепровской экспедиции за 1967 г.

пам'яток археології Чернігівської області) та науковій літературі городище традиційно відносять до часу існування юхнівської археологічної культури з невизначеною локалізацією¹¹.

Під час обстеження 2019 р. городище було локалізовано на підставі співставлення схемплану та текстових описів зі щоденника С.А. Гатцука з сучасними картографічними ресурсами. Воно являє собою площадку підквадратної форми (конфігурація та параметри співпадають із зазначеними у щоденнику дослідника), оточену з усіх боків залишками розтягнутого оранкою валу заввишки 0, 3–0, 5 м. Знаходиться під приватними городами, розорюється. За свідченнями місцевих мешканців, городище слугує постійним об'єктом відвідування шукачів з детекторами. Під час огляду городища було здійснено фотофіксацію його сучасного стану, по оранці зібрано підйомний матеріал (дрібні уламки гончарного посуду давньоруського часу (?), гончарного посуду та кахлів XVII ст.).

Курганний могильник у с. Ларинівка знаходиться за північною околицею села, на оточеному ярами підвищенні тераси серед лісу під старим сільським кладовищем. Могильник відомий з кінця XIX ст. За даними Д. Самоквасова він нараховував 32 насипи. У 1878 р. Д. Самоквасовим було розкопано 15 курганів¹², 1907 р. С. Гатцуком – ще 4 та складено окомірний план пам'ятки¹³. У курганах виявлено поховання за обрядом тілопокладення в підкурганних ямах. За результатами досліджень могильник датовано XI – початком XIII ст. (О. Моця)¹⁴.

У ході обстеження 2019 р. було здійснено огляд та фотофіксацію могильника. Візуально вдалось визначити залишки не менш ніж 9 розосереджених у лісі курганів заввишки від 0, 3 до 1 м. З них три найбільші мають сліди розкопок у вигляді «затягнутих» ґрунтом ямколодязів (нині використовуються як смітники: завалені старими поховальними вінками, штучними квітами, гілками та листям). Простежуються також підвищення, що можуть бути як рештками знищених курганних насипів, так і відвалами, що лишилися від розкопок.

Поселення Павлюків хутір (Вагринівське городище «Селище», городище і посад Ларинівка).

¹¹ Каравайко Д.В. Памятники юхновской культуры Новгород-Северского Полесья. Киев, 2012. С.193.

¹² Самоквасов Д.Я. Могила русской земли. Москва, 1908. С. 207.

¹³ ПМК: Фонд 1/1907. Спр. 41. Арк. 29-39.

¹⁴ Моця О.П. Населення середнього Подніпров'я IX—XIII ст. Київ, 1987. С. 141.

Поселення відоме за результатами розвідки С. Гатцука 1907 р.¹⁵. Відповідно до матеріалів щоденника його розвідки, воно займало розділені ярами площадки вздовж південного (за щоденником: ділянки (площадки) А, В) та північного (ділянки С, D) краю високої тераси вздовж пересохлого струмка Водотеча (лівобережна притока р. Мало-течі) поблизу колишнього Павлюкова хутіра. За результатами зачисток вздовж краю тераси (ділянки А, В, С, D) та шурфування (ділянка А) С. Гатцук зафіксував тут насичений горілими рештками культурний шар, що містив гончарну кераміку давньоруського часу (за малюнками у щоденнику може бути датована XII – початком XIII ст.). З огляду на це, дослідник ототожнив пам'ятку із селищем Мелтекове, згаданим в літописі у зв'язку з подіями 1146 р.

Після 1907 р. поселення не обстежувалось, хоча за матеріалами С. Гатцука у 80-х рр. XX ст. було включене у реєстр пам'яток археології Чернігівської області місцевого значення відразу по кількох позиціях без уточнення локалізації: поселення Павлюків хутір, а також городище і посад Ларинівка. Слід відзначити, що з цієї місцевості походить скарб давньоруських прикрас (колти, гривни, підвіски тощо) конфіскований у «шукачів» під час спроби продажу 2017 р.¹⁶. Подальша доля скарбу у відкритих джерелах не висвітлена.

Під час розвідки 2019 р. місцезнаходження поселення вдалось визначити на підставі співставлення даних щоденника С. Гатцука (схем-план та текстовий опис) із сучасними картографічними ресурсами.

Нині поселення знаходиться під лісом, активно руйнується внаслідок розростання ярів. Ліс, насаджений у XX ст., в ході противерозійних заходів, нині сильно ушкоджений буревіями та лісовими пожежами. Пам'ятка руйнується внаслідок розвитку ерозійних процесів (наявні молоді яри, що зростають) та внаслідок дій скарбошукачів – на площадці D були зафіксовані хвбcktyys грабіжницькі «копанки».

У ході розвідки було здійснено топозйомку пам'ятки, зроблено зачистки оголень культурного шару вздовж схилів ярів там, де це дозволяв їх ухил (ділянки В, С, D за С. Гатцуком), закладено шурфи на місці копанок залишених скарбошукачами та у місцях природних ушкоджень культурного шару (ділянки В, С, D).

¹⁵ ПМК: Фонд 1/1907. Спр. 41. Арк. 110, об – 111.

¹⁶ «Чорний археолог» з Чернігівщини чи не перший, хто може потрапити за грати за свої діяння. Режим доступу: <https://www.mynizhyn.com/news/misto-region/8016-chornii-arheolog-z-chernigivshini-chi-ne-pershii-hto-mozhe-potrapitiza-rati-za-svoyi-dijannja.html>

Свідчень існування оборонних споруд на жодній з обстежених площадок не виявлено. Тобто, статус поселення можна визначити як неукріплене селище. За результатами робіт на ділянці В наявні матеріали київської археологічної культури, XII–XIII ст. та доби козаччини. На ділянках С, D – матеріали роменської археологічної культури та давньоруського часу (X–XIII ст.). Найбільш потужний (завтовшки до 0,4 м), інтенсивно гумусований та насичений горілими рештками культурний шар на площадці D.

Куриленко І.В., м. Москва

ИСКУССТВО ИЗ БЕЗДНЫ ВЕКОВ: МЕЗИН И ОКРЕСТНОСТИ

Стаття присвячена пам'яті нашого земляка, українського археолога, історика, митця та мистецтвознавця, невтомного краєзнавця-подвижника Чернігово-Сіверського краю, засновника та директора Мезинського археологічного науково-дослідного музею Куриленко Василя Єлисейовича (17.09.1930 – 16.03.2011).

Автор статті – Ігор Васильович Куриленко – спираючись на досі не публіковану архівну спадщину свого батька, дає нам ще один штрих до творчого портрету видатного сіверянина, історика та краєзнавця, доброзичливої та працьовитої людини на краєзнавчій ніві.

Неабияке надбання, що залишив Василь Єлисейович у вигляді надрукованих книг та неопублікованих статей, щоденників, роздумів з історії, образотворчого, та декоративно-ужиткового мистецтва, численних пейзажів рідного краю, є благодатним підґрунтям для дослідників доробку одного з найбільш відомих постатей, котрі заклали підвалини розвитку культури, зокрема музейної та краєзнавчої справи в Україні.

Публікація статті – це є своєрідна данина пам'яті та шани краєзнавчої спільноти Новгород-Сіверського осередку Чернігівської обласної організації Національної спілки краєзнавців України відомому краєзнавцю українського Подесення Куриленку Василю Єлисейовичу, засновнику одного з найбільших сільських музеїв України.

Василь Єлисейович Куриленко

Тернистою тропой искусства

В своем «позднем золотом» возрасте прихожу к выводу, что первопричиной создания музея в Мезине – самого большого из сельских музеев Украины – стало искусство. Искусство, неразрывно слитое с историей. Искусство, рожденное в эпоху охотников на мамонта, и заново открытое раскопками Мезинской палеолитической стоянки. Искусство, что вызвало у меня,

хуторянина из Куриловки, – лесного, окруженного болотами поселения беглого казака-кузнеца по прозвищу Курило, – ревностное преклонение, и увлекло за собой навсегда.

«Орнаменты древнего Мезина» стали темой моих исследований на долгие годы, они отодвинули в сторону мои занятия живописью и переросли, в конечном итоге, в мой музей. Искусство, по сути, и породило его.

Точка отсчета. В качестве предисловия.

Талантом судьба одаривает человека с рождения. Художественный талант обычно проявляет себя полиморфно, в букете смежных искусств. Проявляется он в графике, живописи, скульптуре, архитектуре, музыке, литературе, театральных искусствах, науках, ремеслах...

Мне господь не дал таланта математика, зато наделил способностью к археологическому поиску, к исторической реконструкции, наделил способностью видеть и удивляться, и умением создавать. Досталось это, видно, по наследству.

Дед мой Иван Тарасович по материнской линии (*Тарасюк* среди сельчан) по материнской линии, из села Карасевки, невысокого (как и я) роста крестьянин, был церковным старостой, богомазом, кузнецом, книголюбом, слыл в округе чернокнижником. Пытался писать иконы маслом, а затем и «светские» картины в непонятном мне масштабе и с неясными для меня пропорциями. Все три моих дядьки, его сыновья, неплохо играли на музыкальных инструментах, задорно пели, а дядя Василий Рябец сам мастерил гармошки «*хромки*».

Мать Ольга Ивановна всегда распевала песни о моторных парубках и о гарных дивчинах, о казачестве и о дунайских похождениях славянских предков, вышивала многочисленные рушники, сорочки и наволочки, ныне почти все разворованные.

Способность видеть чудеса вокруг себя, удивляясь, что их не замечают окружающие, я осознал уже на третьем году жизни. Этот «миг прозрения» помню до мельчайших деталей.

Первое мая голодного тридцать третьего года. Незадолго до этого умерла совсем крошечной сестричка Валя, «ангелом улетела», по словам мамы. Еще нас сильно обокрали, так сильно, что в семье боялись, что мы не сможем найти семян на посевную.

Ясный и очень теплый день. Я – на плечах у мамы, обхватил ее шею, она поддерживает меня снизу под коленками. Это называлось у

нас «ехать по-горшки». Мама идет по сооруженному из ствола ольхи мостику-кладке с посохом в руке. «Форсируем» старицу родной нашей речки Лоскина на пути в соседнее село Карасевку в гости к деду Ивану – у него большой сад с яблонями и грушами. Я потрясен чарами природы. После зимнего заключения на печке с удушливыми запахами от зимующего в хате теленка я радуюсь жизни, и неожиданно попадаю в рай. Какой благодатный аромат весеннего воздуха! Пенье птиц, гул насекомых, журчанье воды, шелковый шлейф поднятой со дна реки травы и ласковое солнце. Вокруг – панорама пробуждающейся майской природы: нежная зелень стены верболозов, луг с теплыми пушистыми комочками гусят... На душе весело и задорно. Говорю маме:

– Коли я виросту, а ти відростеш, то я буду носити тебе по-горшки.

Вдруг – сказочная, нежнейшая, оставшаяся в памяти на всю жизнь мелодия. «Ку-у-ум, ку-у-ум, ку-у-ум», – произнес кто-то невидимый где-то рядом. «Ку-у-ум, ку-у-ум», – ровно и благодушно повторил странный невидимка. Я – очарован, околдован, потрясен. Крутнулся за спиной матери, раскачивая ее на шаткой кладке, – ищу глазами обладателя дивной мелодии и не нахожу ничего.

– Та, не вертись ти, Васильку, бо полетимо у воду, – мама ссаживает меня со спины на прозаичный берег и тянет за руку в сторону. Я рвусь назад, злюсь на мать, – она не дает мне увидеть моего таинственного невидимку. «Как же так, разве может так поступать моя мама?! Как можно уходить от такого чуда?! Я остаюсь здесь!..»

Эта была моя первая встреча с миром музыки. Райская мелодия породила в детском воображении сказочные воздушные замки, преобразила психику ребенка, открыла путь в фантастический, чудесный мир. Эти волшебные замки исчезнут вдруг в одночасье, когда отец Елисей Иванович покажет мне из лодки во время рыбалки на озере Близны реального автора и исполнителя сказочной мелодии. Солист обернется обыкновенной болотной лягушкой. И мир преобразится вновь, станет будничным и скучным, краски мира пожухнут... Будет это гораздо позже, через год, следующей весной. А пока...

Мы уходили с мамой в гости к гостеприимному деду Ивану, я оглядывался, пытаюсь разглядеть таинственного певца. Остались позади речка, луг, огороды. Позже часто просил мать свести меня к той перекладине, она все обещала, а мы все не шли и не шли...

И вот долгожданный день настал! Мама торжественно объявила, что мы идем к деду в Карасевку. Я ликова!

Впрочем, на болоте радость моя сменилась слезами: мы шли не той «опасной» тропой, а направлялись вдоль реки в обход, через карасевскую водяную мельницу. Я плакал от досады и разочарования, пока мы не свернули в узкую и кривую улочку. Внезапно услышал треск вітрячка, взглянул вверх и остановился, как вкопанный. На играющей всеми красками печной трубе, висевшей над железной светло-малинового оттенка кровле богатого домика какого-то зажиточного селянина, сидел щегольской чудо-петушок в обрамлении чудо-цветов. Я замер в ожидании того, что «вещий петушок» вот-вот запоеет, но тот молчал, только поскрипывал, поворачиваясь за ветром. Pokосился с опаской на мать, не потянет ли она за руку дальше... Но Ольга Ивановна стояла рядом, явно любовалась очередным «чудом» и ласково поглядывала сверху вниз на сына.

– *А чого він не співає? Цей півник?* – спрашиваю. Мать улыбнулась.

– *Ти не зрозумів, синку. Цей півник не справжній, він інший, він віщий, зроблений із заліза. І він не співає.*

Диво дивное – в нашей Куриловке все крыши из соломы, а петушки ходят по двору, а не на дымоходе сидят.

Эта была вторая встреча с прекрасным. Неведомый мастер создал петушок-флюгер и розовые цветы на дымоходе из жести.

– *А чого він злетів туди? Півники злітають вгору і крилами хлопають, щоб співати?*

Мать расхохоталась:

– *Підемо краще до діда, розкажемо йому про це. Він все знає.*

Последующие встречи с этим видом народного декоративно-прикладного искусства, удостоенного мною наивысшей оценки, не осели в памяти. Помню, что позже и сам домик как-то незаметно исчез – возможно, его хозяина постигла незавидная доля в годы раскулачивания.

Скромные, даже убогие, но все же необычайно поэтичные, крытые соломой и обнесенные плетнями сельские хаты Куриловки, не блистали изысками декора. Среди прочих выделялось жилище деда Кирилла, рядом по соседству. Двор – замкнутая композиция в виде квадрата. Хата на подклете с сенями и *коморой*-чуланом. Рядом засек с мукой, поветь, сарай, еще одна поветь с воротами и козырьком. Все продумано и строго. Чудо народной архитектуры.

Правда, в отцовской хате стояли резные стулья и кровать с точеными на станке спинками, а на входах в сени и *комору*

красовались резные деревянные столбики. У двора – высокие сосны – остатки векового леса.

Выходящий на улицу фасад куриловского дома прадеда Пантелея украшали покрытые резьбой деревянные полотнища-панели. Это украшение я поначалу воспринимал как обычное явление, но со временем понял, что для нашего села оно было уникальным.

Резьбу выполнили мастера крепостного театра по просьбе *Гуринки* (были тогда в нашей глубинке такие имена), бывшей служанки семьи помещиков Забил из соседней Псаровки. Волей судьбы она стала нашей прабабкой. Зимним вечером прадед-вдовец привез в Куриловку новую жену на санях из панской усадьбы вместе с рожденным от пана сыном Евменом. Необыкновенная красавица с несносным характером Гуринка была объектом ненависти Анны, жены Пармена Забины, дочери фабриканта Савицкого из села Ушивки. Да и в куриловской хате за сварливый нрав никто из родни ее не любил, кроме деда Пантелея.

Панели с фасада дома прадед позже снял. Видимо, чтобы не вызывать раздражения у односельчан в лихолетье тридцатых годов. По селу и без этого ходили слухи о «зарытом в огороде забилинском золоте».

Музыка, краски, поэзия, школа

В 1933 году случилось еще одно памятное событие – женился мой дядя, мамин брат Герасим Иванович, да при весьма неоднозначных обстоятельствах. В лесах вокруг Карасевки орудовала банда. Одно имя ее главаря *Карпо* по прозвищу *Царевич* наводило ужас на окрестные села. После подслушанных разговоров отца с матерью про их деяния я видел жуткие сны. Принесенную в дом *банку* с керосином отождествлял со словом *банда* и с опаской обходил стороной, спасаясь от беды на печке. На селе судачили о зарубленных топорами *Трофиме и Просе* и о возможной причастности к банде нашего мрачноватого соседа *Иванюши*.

Так сложилось, что кто-то из этой шумной ватаги *головорубов* поставил дяде Герасиму жесткий ультиматум: либо примкнуть к их шайке и взять в жены сестру одного из них, ибо та «засиделась в девках», либо распрощаться с жизнью. Надо лигворить, что тот согласился на первый вариант.

Как раз в это время из армии вернулся отец. Он проходил срочную службу в Святошино, в пригороде Киева. Дядя Герасим зашел к нам в куриловскую хату с молодой женой и сыграл на гармошке. Я был потрясен волшебными звуками инструмента, ничего подобного я и вообразить не мог, я «заболел гармошкой» и даже расплакался, когда молодые ушли: я хотел, чтобы дядя жил у нас и играл, играл...

Потом долго умолял отца купить мне гармонь. Отец внял моим мольбам и отрезал полуметровый кусок от найденной мною где-то доски. В моем воображении это и была моя гармошка. Я сидел часами в углу с «инструментом», растягивая воображаемые мехи и услаждая свой слух звуками *«тува-тува-тува»*.

Дядя Герасим перестал к нам приходить, невзирая на мои слезные просьбы. Мать как-то путано объясняла, что взяли дядю куда-то и увезли, и вернется он, мол, года через два. По вечерам родители стали выводить меня «в люди» – в сельский клуб на «танцы-концерты». Стихийные самодеятельные концерты под гармонь и бубен вызывали неподдельный восторг не только у меня.

Вскоре я забросил свою «доску-гармошку», и, чтобы не скучать, по настоянию матери, занялся ваянием – стал лепить фигурки из глины. Вылепил целый взвод купающихся у речки человечков и показал родителям. Они дружно расхохотались, рассмотрев все мелкие детали купальщиков. Отец молвил:

– А, нехай ліпить. Скоро воно йому надойсть.

Дядю Герасима признали невиновным и выпустили в 1935 году. Считая его высшим авторитетом в искусстве, я с гордостью показал ему свою «гвардию», на что услышал, что я, мол, молодец, но «ТАК подробно изображать купальщиков все же не следует». На вопрос «почему», четкого ответа не получил:

– Ну, ти ж ходиш в штанях. А твої чоловічки без штанів.

Я понял, что здесь что-то не так, и ремесло ваятеля на время отложил, тем более, что взамен получил настоящее сокровище.

Дед Иван Тарасович принес из Карасевки несколько дефицитных тогда карандашей и клочковчатой бумаги. Примостившись на печке, лежанке или на бочонке для закваски хлеба, я проводил самые счастливые дни в своей жизни. Расстраивался, что карандаши часто ломались, что остро нехватало бумаги. Со временем удалось обзавестись кусочком стирательной резинки. По многу раз я стирал нарисованное и рисовал новое до полного истощения лоскутка бумаги.

Использовать побеленные стены для рисования углем мама запретила. Перечить не посмел. Родители приносили почты газеты, и я рисовал на полях и чистых участках, восхищался цветными картинками и запоминал буквы, слова, названия, не понимая их смысла.

Помог снова дед Иван Тарасович. Мы изучили с ним азбуку, я стал читать газетные статьи. Дед обратил внимание, что я не разумею прочитанное, и заявил отцу, когда тот появился в проеме двери:

– *Алисей, не травити дитину тими газетами. Найди десь дитячу читанку.*

Так меня подвели к еще одному виду искусства – к литературе, поэзии. Как будто вчера был этот миг зимы 1936 года, когда *батько* Елисей Иванович принес мне первую настоящую драгоценность – детскую школьную *читанку*, а *маты* Ольга Ивановна разрешила покинуть темницу – теплую печь.

Я прыгаю с печи, несусь с книгой к окну и сквозь заиндевшее стекло вижу вдаль потрясающую картину зимней природы. Я вижу залитый солнцем лесной пригорок, саван снега на болоте, блестящий лед на реке, колонну заснеженной ели. Раскрываю книгу и читаю в ней только что увиденное за окном:

*Под голубыми небесами
Великолепными коврами,
Блестя на солнце, снег лежит;
Прозрачный лес один чернеет,
И ель сквозь иней зеленеет,
И речка подо льдом блестит.*

Я околдован, я трепещу от восторга: я понимаю назначение букв – описывать такие изумительные картины, превращать бытие в сказку поэзии... Вот зачем люди придумали азбуку! Все написанное в книге это вижу за окном!

Затем был Шевченко:

*Як умру, то поховайте
Мене намогилі
Серед степу широкого
На Вкраїні милій...*

Радостным *скарбом* остались в памяти эти стихи. В начальных классах школы их не учил, так как уже знал наизусть. Помнил все

тексты из учебников только по арифметике выполнял домашние задания. И постоянно что-то рисовал. Дома «заготовил» массу рисунков и показал их нашему учителю Благодиру, который всегда хвалил мои увлечения. Я стал лучшим рисовальщиком в классе.

Благодир Григорий Алексеевич, Первый Учитель, Педагог с большой буквы, оставил неизгладимый след в моей детской душе. Был он нездешний, жил в школьном особняке, носил яркий галстук, играл на невиданной дотоле у нас гитаре, обладал необычным чувством юмора. Помню отчетливо один из его уроков – мы составляли предложения.

– *Я посадила квіти*, – одноклассница Поля.

– *Я їв гусака*, – Иван по прозвищу *Жандар* (его дед служил в жандармерии когда-то). В классе смех.

– *Як то гусака? Ти що, вовк? Ні? Так той гусак з'їсть половину твого носа! Не гусака, мабуть, а гусяче м'ясо їв?! –* Поправил учитель Ивана, и класс взорвался хохотом. Затем обратился ко мне, – *Василь, а ти що скажеш?*

– *На дворі шумить дощ*, – отвечаю.

– *Добре. Тільки краще не на дворі, а за вікном.*

До сих пор слышу шевченковские «*Думи мої, думи мої!*» в его исполнении под гитару в урочище Лесничество, куда он привел нас, учеников, на экскурсию, чтобы показать меловые отложения возрастом в несколько миллионов лет.

Однажды услышал, что наш сосед Володя Колешня, ходивший в школу в соседний Мезин в 5 класс, нарисовал по клеточкам портрет Т.Г. Шевченко. Сосед Иван *Жандар* сказал:

– *Як живий той Шевченко.*

Самоуверенности у меня всегда было с избытком. Я нашел в газете портрет Шевченко, покрыл его сеткой из клеточек, и радостно удивился, когда у меня стало получаться. Вышел настоящий Тарас Шевченко. Впрочем, в портрете «чего-то не хватало», и я боялся, чтобы меня не обвинили в том, что малюю карикатуру на святыню. Но матери его показал. Она удивилась, сказала, что я, возможно, захочу стать художником, и похвасталась моим успехом перед соседками. Наверное, тогда я обрел «великую веру в себя» и увлекся рисованием, за которое получал самые высокие оценки в школе. Но хотелось большего.

Я мечтал увидеть настоящее произведение искусства, много раз залазил дома на стол и изучал лик Николая Угодника. Очень хотелось

получше разглядеть иконы и картины, написанные дедом Иваном Тарасовичем. Они были выставлены высоко-высоко в углу его сумрачной «избушки на курьих ножках» в закутке сада в Карасевке, а я стеснялся лезть при нем на стену к этим иконам. Так мое близкое знакомство с большим искусством и не состоялось.

В дальнейшем я полностью погрузился в мир народного искусства. Музыка и песни с припевками «Шахтер в шахту спускается, с белым светом прощается». Калейдоскопы разнообразных вышивок: на подолах юбок у *девчат*, на рукавах и фартуках у *жинок*. Моя *хлопчача* рубаша в ромбиках, вышитых мамой. Рушники: сплошным вышитым ковром покрыта вся наша хата. И стены, и даже печка. Цветы, вещицы петушки, женщины-берегини, девы, парубки, ромбические знаки. И даже буквы «*Сонце низенько, вечор близенько*». Часть рушников уцелела, я передал их в Мезинский музей в 1960-1970-е годы.

И по сей день мне слышатся бесконечные мамини песни «*На Дунаї ноги мила, поки хвиля з ніг звалила*», «*Нещасна девчонка, нещасною рстешь, поедешь венчатъся – в Дунае утонешь*»...

В моем сознании и сейчас живет сложившийся в те годы четкий образреки Дуная. Дунай остался во многих народных песнях, пришедших в Куриловку, видимо, еще в те далекие времена, когда наши славянские предки оставили округу на волне «великого переселения народов». Полагаю, что поселения всех 22 пунктов киевской культуры III-IV веков, найденных мною в окрестностях Мезина, опустели тогда. Предки наши снялись с насиженных мест, и ушли на Дунай. Вернулись в VIII, а в основном VI-X веках как племя северян и создали мощную «империю славян» Роменскую Русь, полугосударственное объединение, которое существовало до образования централизованного единого государства.

Многочисленные, постепенноменявшиеся песни, обычаи, специфический говор дожили до XXI века. Вероятно, и орнаменты на одежде тоже отсюда.

Лесничество. Дубинá.

Благословенным будь – дом лесничества! Окутанный зарослями дивного садов окружения векового леса, охраняемого государством и государевыми людьми с незапамятных времен, особой красоты и уюта особняк. Это было большое одноэтажное бревенчатое здание с много-

численними строениями: кузницею, конюшней, амбарами, поветями... К дому вела стиснута забором-парканом улочка. Во дворі стояли громадні ели і сосни. Сам дім був густо увит виноградом, мимо живописних аристократических бесідок дорожка виводила в розкошний сад з яблонями, грушами, сливами.

За забором над поймою нависала круча із піска і мела, спускаючись вниз тропинку боки стискивали два дуба-колосо. Між меловим козырьком і берегом болота били родники. По кромці болота берег оточували зарослі ольхи і верболюза, а само болото поросло болотним айром (*ягур* по-куриловськи), вкусним і цілебним. Сосни з причудливо завитими багатонагими корнями висились як години вздовж високої тоді піщаної тераси. Отсюди відкривався завораживаючий і лякаючий вид на деснянський лиман. Животні і пернаті мешканці цього куточка природи вражали своїм різноманітністю і багатством.

Тут приводила мене в голодний тридцять третій бабунка Таня за живими вітамінами із ліса і болота. Тут же я вперше чув звуки механічної музики із ящика-патефона. На цих схилах шевченківські «Думи, мої, думи» нам пел наш перший вчитель, граючи на гітарі. Лісництво було коханим місцем гулянь всієї Куриловки. В вихідні і свята люди йшли «на лиман», в це найкрасивіше місце на лоні природи.

Настоячим сподвижником, досвідченим спеціалістом своєї справи і талановитим господарем цього господарства був Борис (*Борисок*) Мовчан, дворянин з багатим родом. Жаль, не уцілів в горнілі передвоєнних інтриг.

Чудо-острів Стопище, або по-іншому, *Дубина*—в кілометрі від місця, де був дім лісництва. Екзотическі джунглі із кустарників і лісних велетнів — дубів і сосен — між піщаних дюн і озер були добре видні зі схилів круч. Між зарослей і смолистих пней пролягали просіки з ягодами і грибами. В кронах гніздилися багаточисленні птахи і літаючі миші. Рибний край, справжнє роздольє для охотників, рибалок і... археологів.

Війна знищила ці місця. Погибло величчя природи і далішнє післявоєнне невігластво наших земляків: і знайдені владі, і простих, зазвичай, недалеко селян.

Война. Искусство на войне.

Наступило лето сорок первого. Запомнилась фигура отца в проеме двери:

– Біда! Німці бомбили Київ! Гади! Хіба ж можна Київ бомбити! Я знаю який Київ красивий – я там служив!

Отец ушел на фронт. Многие сельчане ушли. Ушел сельский весельчак и любимец детворы дядя Милах. На наши пожелания крепко бить немца и скорее вернуться домой ответил коротко:

– Прощайте, хлопці. Більше не побачимося. Не вмію людей вбивати.

Как-то через Куриловкушла истребительная рота. Сидя дома, я услышал шум множества шагов и лязг железа. Выбежал на улицу. Загремела незабвенная песня, потрясающая и поныне.

Пусть ярость благородная вскипает как волна –

Идет война народная, священная война...

Отряд скрылся за поворотом. Я еще долго стоял, ошеломленный увиденным и услышанным.

Затем наступили годы оккупации. В райцентре немцы расстреляли группу сельчан, среди них – нашего учителя Благодира. Входная дверь нашей осиротевшей школы жалобно скрипела и хлопала на ветру – люди боялись к ней приближаться. И только сосед Иван Жандарда я отважился зайти и взять на память несколько ставших никому не нужных книг. «Походы ледокола «Красин», учебники «География в школе» и «Зоология» оказались для меня единственными светочами знаний на долгие месяцы и годы.

Стало не до искусства, но я все равно рисовал, об этом в селе знали. В Куриловке немцы не стояли, надзирал «за порядком» полицей, один, при этом жители села укрывали более полутора десятка красноармейцев, оказавшихся за линией фронта.

В клубе-конторе под надзором «нашего» полицей почти ежедневно велись картежные баталии. Главным картежником был капитан Костров – его укрывала моя тетка Явдоха, мать Ивана Жандарда. Ее мужа репрессировали до войны как сына бывшего жандарма. Костров пришел к нам домой и попросил меня нарисовать колоду новых карт, так как старые совсем истрепались.

Я отнекивался, мотивируя отказ тем, что у меня не было ни красок, ни бумаги, да и как нарисовать столько пик, крестей, червей?..

На что капитан резонно заметил, что рисовать их все вовсе не обязательно, надо печатать их штампиками из дерева, свеклы, картошки, в конце концов.

Красную краску мы приготовили из сока сырой свеклы, черную – из сажы-копоти, в качестве загустителя взяли вишневую камедь. Это смола такая, получается она из древесного сока на ветке вишни или сливы при порезе. Для меня этот процесс стал настоящим откровением. Разбавляя «краску» водой, я делал полутона, и стал настоящим мастером по изготовлению карт, сельским талантом, проходящим настоящую практику своеобразной художественной школы. Это имело огромное значение – я поверил в свои силы, понял, что смогу стать художником. Я тренировал руки, приобретал навыки.

18 декабря 2007 года совершенно случайно я нашел уцелевшие образцы тех карт, изготовленных в 1942 году, и поразился их прекрасной сохранности. Краски из *буряка* и сажы остались сочными и не потускнели за 64 года. Я нашел четкий оттиск, яркий след искусства тех огненных лет.

И вот вернулись наши. Линия фронта покати́лась на запад. В клубе-конторе появились газеты и радиоприемник на батарейках «Родина». Мы жили с пульсом эпохи, отлично знали голос Левитана, замолкали, услышав очередную сводку с фронта «От Советского информбюро».

Войска Украинского вышли на границу с Германией. Где-то там, в составе гаубичной батареи 399 артиллерийского полка наступал отец. В письмах я посылал ему рисунки рвущихся снарядов.

Газета «Правда Украины» с новостями регулярно выставлялась за стеклом витрины у клуба. Подшивки газет и книга записи колхозных трудодней лежали в конторе, которая никогда не закрывалась на ключ, за исключением кабинета бухгалтера. На газеты и книгу никто не покушался, несмотря на то, что бумага была редкостью – быстро расходилась на курево. В газете печатались не только сводки, но и стихи. Вот один из них:

І жах і тривога у лігві бандита.
Злітають у небо мости,
І падають вежі, гримять динаміти,
Нікуди катам не втекти...

Страна работала, и мы не стонали из-за трудностей военной поры. Тихими вечерами в окрестностях Мезина, Куриловки и соседних сел Лоски, Карасевки звучали песни. Был у нас даже свой хор патриотической песни в Карасевке. Пели «Варяга», частушки на военную тематику – искренне, самозабвенно. С соседом-одногодкой Василием обошли всю округу – смотрели кино в сельских клубах. «Дети капитана Гранта», «Зоя», «Молодая гвардия»...

Васю мы называли Лукирыным; по имени его мамы Лукиры, на селе же их семью прозвали *Житніми*. В голодный 1933 год отец Василия принес мешок *жита*(ржи) с колхозного поля, за что загремел в Сибирь, где вскоре и помер.

Поздним вечером возвращались мы с Васей из Студенки, кино-передвижка показывала там фильм о молодогвардейцах. Неожиданно для меня сын «врага народа» произнес:

– Да, вот люди ведь были – герои! Хотел бы я так умереть...

Шел 1944 год. Я пошел в IV класс средней школы в соседний Мезин. Впервые в жизни вошел в двухэтажное здание. Потрясающие воспоминания! На северной стене между этажами висела большая – не менее полутора метров в длину – картина. Версия «Украинской ночи» Архипа Куинджи. Написал картину учитель рисования из соседней Свердловки Николай Иванович Козлов. Это была именно версия, не слепая копия, в картине присутствовал наш местный колорит. Очень удачно художник вписал высокие кручи реки и пирамидальные тополя, что росли у его хаты над поймой Десны в чудесном парке дворянского имения Забил.

Я решил повторить эту работу, излишне самоуверенно, как оказалось. Мать первым делом спросила, где после войны можно достать краски, холст и раму. Затем посоветовала сходить к деду Ивану Тарасовичу, ее отцу, в Карасевку. Дед по отцовской линии Иван Пантелеевич в этом отношении был годен как седло для коровы, однако и он не сомневался, что картину я напишу. А Иван Тарасович глянул на меня сверху вниз, сидя на печи, покачал головой и сказал:

– *А, сучого сина! Пропали краски, і полотна заґрунтовані. Де їх зараз знайдеш, війна йде.*

Я ушел с Карасевки с опущенной головой.

Начал рисовать простым карандашом и ручкой в тетради пейзажи и батальные сцены, а потом... Совершил страшную ошибку – из-за частых ссор с не в меру наглой одноклассницей и после скандала

с мамой (задержался после школы и не помог ей по хозяйству) в школу больше не пошел. Через 50 лет эта «вредная девчонка», будучи уже пенсионеркой, попросила прощения за старые склоки и обиды, но и после ее признания я отказывался с ней общаться.

Всю последующую жизнь я буду «догонять ушедший обоз». А тогда, по примеру сверстников, вместо школы пошел на работу в колхоз молотобойцем, помощником кузнеца.

Единственной радостью оставался подарок военной поры – учебник *«Українська література»*. Читал его постоянно. Затем из Берлина отец прислал посылкой трофейный аккордеон *Irtmi*. Выучив кое-как несколько аккордов и разучив с дюжину песен и танцев, я всецело отдался музыкальной эйфории. С ватагой парубков мы нарушали покой ночных улиц окрестных деревень.

Послевоенные годы.

В 1946 году в нашу хату зашел незнакомец. Раскрыл диковинную книгу и сказал:

– Тебе шестнадцатый год идет, а образования три класса. Но ты станешь грамотным, и даже очень. Будешь работать в городах, потом вернешься в село и откроешь небольшое научное заведение.

Что-то еще говорил о сторонах света, предложил купить свою книгу. Я отказался, а «провидец» повернулся к матери:

– Он мне не верит. Жаль. Поймет позже и будет сожалеть.

Я продолжал работать у кузнеца, фронтового дезертира и большого циника: он заставлял меня махать молотом до красных пятен в глазах, а трудодни мои записывал на свою жену.

По вечерам продолжалась эпопея с аккордеоном. Однажды во время *гулянкина колодах*ко мне подошел Илья Хоменко, наш агроном, отозвал в сторону и предложил пойти на учебу в школу агрономов. Был разочарован, услышав, что у меня всего три с половиной класса образования. Я заявил, что намерен повышать свой уровень знаний. От образования зависели мои планы стать художником, а дела в этом направлении оставляли желать лучшего.

«Искусствоведческие познания» я расширял в то время лишь по великолепной резьбе на ложе приклада и гравировке на стволах охотничьего ружья. Оружие вручили отцу в Берлине от имени командования фронтом после встречи с американцами на Эльбе, где боец

Куриленко достойно представлял родную артиллерийскую бригаду. Позже, уже в семидесятые, эту двустволку, настоящее произведение искусства германских оружейников и реликвию второй мировой, выманили у Елисея Ивановича обманом в охотничьем отделе в Новгороде-Северском. Еще больше мне нравились романтические иллюстрации ратуш, домов и улиц в цвете наколоде игральных карт, что отец привез из Вены. «Неужто в самом деле существует на белом свете такая красота?» – думал я. Отец развеял мои сомнения, сказав, что такие улицы он освобождал в сорок пятом.

Агроном Хоменко меж тем продолжил мое «образование». Однажды он объявил, что в колхозе было собрание, что меня заочно приняли в комсомол даже назначили секретарем комсомольской организации:

– Будешь мне помогать: отчитываться в районе за участие комсомола в обмолоте зерна и на других работах, а заодно оформлять стенгазету.

Мне не очень это понравилось, но «приказ вступил в силу», из райкома пошли директивы: усилить, углубить, развить... Так, со своими тремя классами за плечами я стал помощником бухгалтера колхоза – *обліковцем трудовнів*. От рисования стенгазеты не отказывался, но сказал, что не знаю, как это делается.

– Рисуй разные картинки на листках. – Сказал Хоменко, и вручил мне на целую неделю альбом своих зарисовок. Он вел его со времени учебы в школе агрономов. До этого я видел только мишек в сосновом лесу, начасах-ходиках в конторе. Альбом потрясал: изящные, проработанные до мельчайших деталей эстетически завершенные рисунки колосков, листочков, лепестков... Ландыши, васильки, ромашки... Особенно поражал тончайший узор на листьях клевера. Я был ошеломлен таким мастерством, хоть агроном и оценивал свою работу весьма скептически, все, мол, так рисовали в школе. С тех пор я боготворю листики клевера, всегда рассматриваю их в летнюю пору, делаю из них закладки для книг. Так проходила своеобразная практика в любительской школе искусства.

Тогда, вероятно, я впервые увидел «Рожь» Шишкина. Ее репродукцию Хоменко купил в наборе открыток и вклеил в стенгазету. Такие наборы открыток появились вскоре и в мезинском магазине. Я начал собирать свою коллекцию произведений искусства на стене над столом учетчика, где до меня сидела миловидная девушка Тоня, дочь счетовода, который в этом же кабинете работал при немцах.

Следующую газету выпускал я и нарисовал в ней свою версию шишкинской картины. Версия понравилась и агроному, и миловидной Тане. Была Таня на два года старше, и я, видать, ей нравился. Хоменко по этому поводу язвительно заметил:

– Когда ж образование повышать собираешься? *Коли татком станеш?*

Перестал я тогда заглядываться на *дивчину*, а просыпаясь по утрам, со страхом думал: «Как быть дальше?»

В одно такое утро, преодолевая стыд, отправился в Мезинскую семилетнюю тогда школу и сдал экстерном экзамены за Ви VI классы. Учился в выпускном седьмом и мечтал поступить в Киев, в художественное училище.

Попробовал писать этюды акварельными красками с натуры, и сделал для себя потрясающее открытие: работать на натуре ведь несопоставимо интереснее, поучительнее и результативнее, чем рисовать свои фантазии или копировать картинки из книг. Зарисовки видов острова Дубинá, круч Лесничества с окраины Куриловки и перевод их в акварель раскрыли тайну – картины природы с натуры во много раз красивее и живее рисования по памяти и рисования «без памяти».

Я собрал целый альбом зарисовок и этюдов, ставший, к великому моему удивлению, важнейшей вехой в моей запутанной и полной неожиданных поворотов судьбе. Многие из рисунков сохранились – своеобразная рисованная ода ушедшей эпохе. «Вид на заснеженное село на равнине», «Зимняя ночь», «Стовпище», «Зима. Иней», «Лес с волками»... Доминантная тема зимы, инея, луны, вековых дубов и сосен над заснеженными крышами поэтично передавалась техникой подсвеченной графики.

1950 год. О смене пути

Простой сельский и вместе с тем весьма неординарный труженик – агроном Хоменко – стал для меня одним из тех благодетелей, что своей незаметной, неторопливой, подспудной помощью через разговор подталкивают человека к действию. Как удивился бы он, узнав при жизни, что в создании музея в Мезине есть и его заслуга. Жизнь напоминает своеобразную сеть или кружево, где все звенья связаны для создания чего-то цельного. Это цельное из соседней ячейки сетикружева увидеть не представляется возможным. Лишь теперь я

начинаю понимать, что заточка отсчета была для молодого меня эта его помощь.

В 1950-м начался призыв в армию родившихся в тридцатом. Настал и мой черед – я ушел служить из VII класса школы. Сверстники могли похвастаться тремя-пятью годами образования, и меня с неполными семью определили в число «грамотных» призывников. Отец «справил» мне из досок и фанеры большущий чемодан с припасами. Где-то его в глубинах, между кольцами колбасы и пластами сала рядом с бутылкой *горілки*, лежал альбом с этюдами. Чемодан с трудом удалось доставить в областной Чернигов, где я избавился от него, спустив с горы в районе Лесковицы после непродолжительной коллективной трапезы силами всей нашей призывной команды. Земляк Ткачев из Понорницы успел выудить из недр моего багажа драгоценный альбом с зарисовками родной природы и портретом Василия Ивановича Чапаева. Этим самым он спас мои рисунки, обеспечил мне прозвище «Чапай» на весь срок службы учебы в отдельном полку аэродромного строительства в Туркменистане, и, в конечном итоге, помог выстроить новое развитие событий.

Поступок друга и альбом повлияли на всю мою дальнейшую жизнь.

1950-1954 годы. Армия. Авиашкола

В учебном центре среди каракумских песков было не до искусства, но судьба приготовила еще один неожиданный поворот, почти разворот. Мы отправились через половину Евразии обратно на родину. Пароход с символичным именем «Украина» доставил избранных курсантов через Каспий в Баку, оттуда поезд – в город Могилев-Подольский, в школу младших авиационных специалистов. Настоящий подарок! В авиашколе мы изучали многие дисциплины, которые уже после армии мне будут преподавать в Черниговской заочной общеобразовательной школе. Там, на берегу Днестра, у отрогов молдавских Кодр, я, «хуторской ценитель красоты», пережил сильнейшее комплексное эстетическое потрясение. За забором нашей части впервые увидел «застывшую музыку», настоящую архитектуру – ансамбль монастыря на склоне крутой днестровской кручи. Монастыря сего экзотическими обитательницами – очаровательными юными монашками. Навечно в памяти осталась сказочно удивительная, невообразимо золотая подольская осень. Я физически страдал от того,

что не имел ни красок, ни возможности нанести эту чарующую красоту на холст.

Тогда же впервые увидел на крутом северном берегу Днестра настоящего художника с мольбертом на этюдах: сержант-сверхсрочник писал масляными красками монастырский ансамбль. Поговаривали, что наш сослуживец женился на одной из монашек. Мы тоже мечтали о таком поступке, но при появлении курсантов на «нашей» северной стороне, стайки монашек на «их» южной стороне реки стремительно срывались и неслись за монастырские стены. Мы снисходительно посмеивались и отчаянно жалели их и себя, прекрасно понимая, какой непреодолимой преградой был для нас Днестр.

Именно здесь я узнал о курсах заочного обучения живописи в Москве, куда принимают всех желающих без экзаменов, на основании отосланных рисунков и этюдов. Впрочем, первая попытка сблизиться с искусством в авиашколе не удалась. В первом своем увольнении в город я приобрел в книжном магазине у городского рынка мудрую и непонятную тогда книгу Н.Н. Волкова «Восприятие предмета и рисунка». Она заинтриговала и напугала меня одновременно: что с ней делать, ведь я почти ничего в ней не понимаю?! Курсанты – народ бойкий и наблюдательный: мое увлечение и замешательство увидели и тут же причислили меня к семейству донкихотов. Один только москвич Остапенко, тонкий интеллектуал и отчаянный зубоскал, заметил:

– И не надо тут смеяться – из Куриленко может выйти либо замечательный донкихот, либо великий художник.

Посетила мысль купить еще что-нибудь в этом роде: девушка-продавец из книжного обещала подобрать для «товарища курсанта из авиашколы» интересную литературу. Но это, в общем-то, хорошее дело я завалил. В следующем увольнении вместе с тремя друзьями-курсантами заказал бокал пива в ларьке, которое на проверку оказалось довольно крепким вином: Молдавия все-таки по соседству. Я немного опьянел и тут же попался на глаза патрулю. Друзья предательски скрылись за углом, мне пришлось козырнуть и протянуть увольнительную начальнику патруля. Молодой лейтенант понимающе, но все же неодобрительно, покачал головой и велел идти обратную часть. Больше в увольнение я не ходил. Про девушку-продавицу забыл, штудировал книгу. Стыдясь прозвища Донкихот, оторвал первую страницу обложки и титульный лист. Книгу храню до сих пор – потрепанную, новсе же бесценную реликвию.

Авиашкола дала колоссальный толчок моему общему развитию, определила судьбу, создала условия для дальнейшего поиска. Я был приятно удивлен, узнав, что иду служить на тяжелый туполевский бомбардировщик Ту-4 «Летающая крепость». В эскадрилье в Гомеле, куда попал после распределения, меня записали в полковой духовой оркестр, но пойти туда я постеснялся: «Ну, какой из меня, *в біса*, музыкант!?» Не предполагал совсем, что нас будут учить музыке и музыкальной грамоте, и на занятия не явился ни разу. «Дни ушедшие не возвращаются, мечты сбываются и не сбываются...»

Впрочем, судьба баловала меня здесь и в дальнейшем. Сначала, правда, «испытала на прочность».

Это когда мы с коллегой Яблоковым, оба опытные специалисты, сержанты, старшие механики авиационного вооружения, снаряжали огромную, невиданную дотоле авиабомбу множеством взрывателей по ее периметру. Сначала недоумевали, мол, как можно втиснуть такую «тётю» в бомболук, справедливо полагая, что нормальные бомболуки для таких «тётъ» не годятся.

Затем, после отбоя полетов, досадовали, что придется снимать все эти многочисленные взрыватели. Один из них никак не поддавался. Яблоков даже сломал не в меру сильно завернутую пластиковую пробку-заглушку канала с детонатором. Пытаясь ее извлечь, вставил внутрь отвертку и начал долбить по ней молотом. В это время кто-то весьма непочтительным образом встряхнул нас за воротники и приподнял над бетонкой аэродрома. Бледное, как мел, лицо бортинженера воздушного корабля перекосилось от гнева:

– Вы, что, идиоты, хотите, чтобы не только от нас – от аэродрома ничего не осталось! Вот отсюда!

Он орал на нас как на нашкодивших пацанов. Что-то, видать, знал такое про эту «тётю», чего нам знать не полагалось.

После этого происшествия мне сообщили, что на аэродром больше ходить не следует, и что меня переводят в клуб полка в качестве художника, оставив пока в составе экипажа воздушного судна. Наш штурман взялся помочь, так как когда-то учился в художественном училище. Он давал мне уроки живописи, когда офицеры эскадрильи собирались в клубе для разбора полетов. Так я снова стал живописцем.

Далее я познакомился с носителем иного таланта, любителем иного вида искусства, поэтом-самоучкой Ермаковым. С его подачи, совершенно неожиданно для себя, и с элементами робости (памятуя

про донкихотство) тайком ступил на тропу неизведанного доселе «писательского труда». Впрочем, эта история в подробностях описана в другой книге.

Но мечтал я о художественном училище, рисовал, и в 1954 году отослал документы в Симферополь вместе с акварельными рисунками, сделанными с натуры вблизи аэродрома. Надо сказать, что мои выходы на этюды привлекли внимание отдыхающих на природе семей офицеров и навлекли подозрение военных патрулей. Однажды меня чуть было не арестовали коллеги из соседней воинской части возле села Прибытки.

В августе на экзамены в училище я поехать не смог – меня просто не отпустили: тута из армии, назад акварели мне не вернули, а 4 октября 1954 года вернулся в свою Куриловку. Здесь меня ждали некоторые перемены.

Наш куриловский колхоз «Маяк» присоединили к мезинскому хозяйству «*Червона Україна*».

Изумительно красивую вековую дубовую рощу на *Дубинé*, где я мечтал писать этюды, вырубili подчистую, а дом Лесничества, стоявший рядом на меловой круче, снесли и вывезли в соседнее село Лоску, что на трассе Чернигов – Новгород-Северский. Уничтожили сад с беседками, не пощадили даже аистят в гнезде! Исчез лес, некогда казенный, императорский, затем народный социалистический лес, с вековыми дубами-великанами в три обхвата...

Песчано-меловой холм Лесничества срыли бульдозерами. Считалось, что мел повышает урожайность, и его возили на поля в качестве удобрения. Такая директива пришла из района, и ее с пламенным энтузиазмом, присущим тем годам, исполнил председатель нашего нового объединенного колхоза фронтовик-орденоносец Ф.Т. Губский. Урожайность не повысилась, роща и гора исчезли, наступили пески. Все произошло в точности так, как когда-то, еще до войны, предупреждал наш интеллигентный лесничий Борис Мовчан.

Сохранилось несколько этюдов этих удивительных мест с неповторимой природой, написанных маслом на простой пропитанной лаком бумаге.

Попав под влияние армейского друга, поэта Ермакова, несколько лет я посвятил писательству – писал злополучную повесть «*Про Будяка та Санулу*». Повесть эту в черниговской редакции благополучно от футболили, а учитель Мезинской средней школы, москвич и подполковник запаса Литвиненко, сказал, что она «*надряпана*

пером» и что в ней нет ничего внятного. Приехавший позже из области учитель Лопаев по-приятельски заявил:

– Да Вы себе цены не знаете! Второй Достоевский! Сдайте повесть в «Черниговский сборник начинающих писателей».

Я так и сделал, а заглянув туда через год, услышал от секретаря:

– Да ее же забрал на доработку пожилой такой худощавый мужчина. Назвал себя Куриленко Василием.

Много позже, почти перед смертью, старина Лопаев сознался, что забрал себе рукопись, да так и не «доработал».

Художник? Баянист?

На исходе декабря 1954 года друг Лопаев устроил меня на работу художником-оформителем в художественную мастерскую в городе Прилуки. Там я впервые увидел полноценные этюды коллег-художников, начал приобретать некоторые навыки оформительского мастерства, втянулся в работу, стал покупать литературу по искусству. Купил книгу «Гоголь в кругу художников», а также многотомник «Писатели о языке», не оставляя давней мечты о писательском труде. Из Прилук я быстро уехал, «ибосудьбами нашими ведьмы играли». У меня не было зимней обуви, и, что хуже всего, не шли письма от любимой девушки – хозяйка квартиры уничтожала нашу переписку.

В следующем 1955-м я снова решился попытать счастья в Симферополе и поехал сдавать экзамены. Директор училища, как выяснилось позже, зачислил меня в списки учащихся «автоматом», как потенциального баяниста. Я не знал этого расклада, получил двойку на диктанте вместе с нагловатым соседом-неучем, постоянно толкавшим меня локтем в бок: «Как пишется это слово?», забрал со скандалом у секретаря уже подшитые в дело документы и сбежал из училища.

Премилые старички-пенсионеры, у которых я снимал угол в частном доме, предложили работу художника в комбинате «Красный Крым» и жилье – у них же. Окрыленный, я помчался в Мезин сниматься с учета, но... Юная учительница Верочка – моя будущая супруга Вера Акимовна – отказалась уезжать «в такую даль, так далеко от мамы», и я остался в своем селе с ней вместе, устроился в школу музыкантом и оформителем.

«Витязь на распутье». Теперь, на расстоянии прожитых лет, я вижу, что таких, как я, художников, выделяющихся среди односельчан, можно встретить в каждом селе. Они – яркие энтузиасты со

взрывным периодом интенсивной работы с красками, порой талантливые рисовальщики. Затем, как правило, после женитьбы, наступает период творческого затухания, ав концеостаются одни воспоминания о прошлых заслугах. Варение в собственном соку в расцвете творческого рвенія веде к гибели таланта. Таким был мой дед Иван Тарасович из Карасевки. Такими «художниками в себе» были Андрей Кузьмич Куриленко из Куриловки, Павел Печора изсоседней Игнатовки, Владимир Буловацкий из Мезина.

Отказавшись от Симферополя, я сам себя загнал в тупик, но вспомнил вовремя о том сержанте из авиашколы, что так увлекался этюдами на натуре, и отослал документы в Московский заочный народный университет искусств. Долго не было никакого ответа. Я даже подал запрос о судьбе своих работ.

Через пару недель меня вызвал начальник мезинской почты Ф. Кошель и лично вручил письмо – вторичное извещение. Первое извещение, как стало ясно позже, – в деревнях все знают все друг о друге – уничтожил некий «доброжелатель». Впервые в жизни я столкнулся с такого рода коварством.

Дрожали руки, когда вскрывал пакет. Перед глазами запрыгали строки: «Вторично. Протоколом № 11 от 23 ноября 1955 г. вы зачислены на начальный курс заочного обучения... Деньги в сумме 200 рублей переведите по адресу...»

– *А, щоб усі знали!* – и торжествующе прочитал еще раз вслух.

Так началось мое обучение основам живописи на профессиональном уровне, которое будет длиться 12 лет, и которое закончится парадоксальным финалом. В селе такие ситуации объясняются стереотипной фразой: «У Бога всего много». Она наивна и мудра.

На этюдах я часто вспоминал эффектную работу «Этюд с бочкой» со стенда для абитуриентов в Симферополе. Неужто студенты могут писать такие шедевры?! Позже случайно узнал, что это была работа преподавателя училища. Для рекламы, так сказать, для агитации: «Вот, мол, какие у нас таланты!»

Наконец, с сожалением предал анафеме свою «Повесть о Будяке и Сапуле», занялся живописью и музыкой. Потом отсеял и музыку. Из фанеры соорудил по чертежам этюдник, днями пропадал на этюдах, писал их почти непрерывно. Сколько их было написано, подарено школе и музею, роздано родным, близким, учителям, ученикам, просто знакомым, сказать трудно.

В университете искусств я переходил из курса на курсы преподавателя из знаменитой династии художников Модоровых, получал знания дистанционно, а практические навыки дома. У этого метода обучения есть своя подводная скала. При отсутствии прямого контакта, в отрыве от живых художников-педагогов я, похоже, неверно понимал рекомендации из наставления «молодым художникам», написанного, безусловно, талантливым живописцем. На вопрос «Что такое живопись?» автор отвечает, что бутылка на холсте – это сотня камешков мозаики, нанесенная кистью на силуэт сосуда. Следуя этой заповеди, я изображал, скажем, крышу дома красного цвета при помощи сотен разноцветно-красных мозаичных плиточек-мазков. Внутренне протестовал при виде «лоскутного одеяла» на этюде. Лишь через много лет пришел к выводу, что мне ближе методика нахождения точного цвета, тона крыши, чем «смальта мозаики» на кровле, вполне уместная у художника, пишущего в ином стиле.

Как-то к нам в сад зашел студент художественного училища, житель соседнего села Лоски. Глянув на мой этюд мезинского городища, сказал:

– Я бы вот этот лоскут зелени взял точной широкой полосой зеленого цвета, а сверху дал голубоватую такую полосу неба.

Абыло возразил, мол, у каждого художника – своя индивидуальная манера письма, по ней и узнают автора, но со временем отказался от прежней практики. Она вполне приемлема для состоявшегося мастера, но опасна для начинающего художника.

Областной центр Чернигов в те годы был почти весь одноэтажный и имел свободную прописку-регистрацию. Друг Лопавев забрасывал меня письмами из города, срочно звал на работу, сокрушаясь, что такой талант гибнет на селе. В Чернигове он показал мне объявление на телеграфном столбе: «Черниговскому пединституту срочно требуется преподаватель рисования».

– Пошли туда.

– Ага, с моим семилетним образованием?! – недоумевал я.

– А за среднее мы купим тебе художника! – не унимался друг.

Я отказался от его заманчивого предложения и устроился художником-оформителем в городской Дом культуры. В те годы при областном доме народного творчества Чернигова активно заработали выставки самодеятельных художников Черниговщины, и я стал принимать в них активное участие. В селе Александровка Корюковского

района, где родилась моя жена, на полевом стане я сделал зарисовки знаменитой на весь Советский Союз свинарки Веры Савенко. Дома написал ее портрет и отвез в область на выставку. Вернули картину разорванной снизу. Больше я не выставлялся. Сейчас портрет находится в музее села Свердловка, нижнюю его часть пришлось срезать.

В Черниговском доме культуры командовал (именно командовал и сумел навести армейские порядки) офицер-фронтовик, и мне, после тщетных попыток «добиться правды», пришлось уехать в Мезин. К молодой жене. Мезинской школе требовался учитель рисования. Я стал недипломированным педагогом и неоплачиваемым оформителем для школы, да и всего колхоза заодно.

В это время много читал, выписал массу полезных книг по почте – это позволило быстро пополнить библиотеку. Регулярно ездил в область и привозил оттуда ценнейшую литературу («Что такое археология?», «Боги, гробницы, ученые», «В глубь веков»), подписался на многотомник «Искусство стран и народов мира». Так десятилетиями собиралась бесценная коллекция.

Была еще попытка поступить в Киевское художественное училище, где я сразу был выделен из общей массы абитуриентов, но... Позаимствовал у соседки по парте какие-то невиданные доселе краски, и, увы, испортил уже готовый и весьма неплохой этюд-натюрморт. Разозлился и по-глупому укатил домой. Опять.

В 1957 году наконец закончил заочную среднюю школу. Попытался поступить в Киевский художественный институт на подготовительные курсы, но получил отказ. Не получилось и со Львовским полиграфическим институтом. Рассказал коллеге-харьковчанину тему его билета, он экзамен сдал, я – нет.

После этих неудач я долго ломал голову: «Почему ж так явно и так долго не везет? Коллеги – вчерашние абитуриенты – давно уже учатся в художественных школах, студиях, а я... Может, надо было ехать в Симферополь, в техникум виноградарей и дегустаторов вин? Там был явный недобор... Не изводил бысебя теперь сомнениями».

Спасали этюды. Писал их в Куриловке почти ежедневно. Был на семинаре самодеятельных художников в Чернигове. На перерыве делал зарисовку Екатерининской церкви. Услышал реплику руководителя:

– Из Куриленко выйдет большой художник.

Усмехнулся, подумав про себя: «Да, хотя бы уж какой-нибудь вышел...»

В школе стал преподавать рисование и вести кружок «В мире прекрасного». Избранной цели не изменял, а по энтузиазму и результатам учащихся понимал, что учитель из меня получился неплохой.

Шла зима 1962 года. Дома с женой Верой Акимовной как-то вечером нашли в «Учительской газете» объявление о наборе на подготовительные курсы художественно-графического факультета Ленинградского института имени Герцена. Жена заметила:

– А ведь у тебя, Елисеевич, здесь явное преимущество – шестилетний педагогический стаж по специальности.

Она была права. Послал запрос в Ленинград, и меня приняли на курсы. Стал посылать туда этюды, рисунки, контрольные работы, зачастую посвященные историческому Петербургу. Пугало лишь одно – я не умел и не желал «возиться на кухне». И вдруг, совершенно случайно, увидел в газете фотографию Юрия Гагарина со сковородкой в руках. Тут я осмелел окончательно: «Какой же я дубина! Смотри – космонавт легко справляется с этим! Не надо ничего бояться!»

В храме искусств

В Ленинграде прямо у вокзала обратился к офицеру с милыми сердцу голубыми летными погонями:

– Товарищ лейтенант, как мне попасть в Институт Герцена на Мойке?

Лейтенант сопроводил меня до самых ворот института; откланявшись, я сразу зашел в деканат. За большим столом с этюдасидели преподаватели. В углу стола приметил рисунок с цветами из нашего сада. Неожиданно для самого себя произнес:

– Чудо какое! Это мой этюд на столе?! Мои «Калачики»? Я написал их в своем саду.

Затем взял себя в руки и почти по-военному закончил:

– Абитуриент Куриленко. Прибыл по вызову! Можно взять этюд?

– Что ж, раз он Ваш – забирайте.

Эти цветы и сейчас у меня, висят на стене в кабинете. Я вижу недостатки в этюде. Но он – хороший.

Вначале мы сдали экзамен по рисунку и живописи. Затем по графику была история, но нам объявили, что поступил распоряжение

заменить ее физикой и математической задачей. Я изрядно струхнул, отправился в деканат забирать документы и искать счастья в другом учебном заведении, готов был пробовать силы даже в Ленинградском университете, к поступлению в который совершенно не готовился. К счастью, документы мои мне не отдали. Успокоили, мол, талант художника – главное условие для поступления.

На экзамене по физике ялавировал – привел ряд «ошеломляющих фактов» из истории физики, затем скомкал в кармане листок с задачкой по математике и начал нервно и утомительно ее «искать». Преподаватель, похоже, понял мой «противозенитный маневр», и произнес, расплывшись в улыбке:

– Ладно, достаточно, ставлю Вам «хорошо». Вы согласны?

– Я очень рад, – ответил, с трудом сдерживая ликование.

Пошло томительное время ожидания итогов – поиски себя в списках зачисленных в ряды студентов. Хуторянин в сказочном Петербурге – городе шедевров искусства – подумать только! Проломившись сквозь толпу коллег в коридоре худграфа, буквально впился глазами в заветный список, но себя не нашел. Выручил сосед:

– Гляди внимательней – Куриленко в конце списка.

Прямо ошалел, увидев последнюю строку – Куриленко Василий Елисеевич.

Сверился еще раз и еще: а вдруг это список отчисленных абитуриентов?! Да нет же – это список принятых на учебу. Почувствовал легкое головокружение и вылетел на улицу через калитку, что вела к Казанскому собору. Распираемый радостью, влился в Невский проспект, понесся по волнам потока, столетиями бегущего куда-то. Поток вынес меня к Александрийскому столпу – самой высокой в мире колонны, высеченной из цельной глыбы гранита. Я стоял и смотрел на медного ангела на его вершине, парившего, как мне казалось, высоко в облаках. Было ощущение полнейшего, абсолютнейшего счастья. Оглянувшись, стояв центре гигантской, окруженной архитектурными шедеврами площади, и буквально пошатнулся от звуков триумфальной мелодии. Какой-то мистический орган или сказочный оркестр создали в голове пьянящее настроение, позволившее совсем реально услышать аккорды несуществующей музыки. Это длилось одно мгновение. Оно прошло, это мимолетное мгновение, ощущение невероятного взлета и восторга исчезло и никогда больше в жизни не повторилось.

Сильнейшее потрясение удерживало меня на одном месте. Я стоял молча, растерянный и счастливый. Хотелось кричать и прыгать. Хотелось, чтобы все вокруг знали: я сделал это! Для успокоения присел на скамью у Эрмитажа, рядом с кустами: «*Васю!* Ты – студент престижного художественного института! Хотя понимаешь, *что* это значит?! Перед тобой открыты двери всех музеев, библиотек, театров, Академии художеств, наконец! Мог ли ты еще вчера мечтать об этом?! Завтра будешь изучать шедевры живописи, скульптуры, архитектуры, учиться мастерству художника! Прямо как гоголевский кузнец *Вакула* из «Ночи перед рождеством!» Сам черт тебе не брат! А в Эрмитаж можешь попасть и без черта в кармане! Вперед?! Впрочем, нет. Сейчас – к Медному всаднику!»

Скульптуру Фальконе я полюбил давно, еще в армейские годы, когда вместе с Ермаковым читал в клубе поэму Пушкина. Вот он, монументальный Петр! Отчетливо помню, как в голове промелькнуло:

– Люблю тебя, Петра творенье...

Город-памятник

Так началось упоительное, незабвенное ученье в городе-памятнике, которое – по моей ли вине, иль по указке неведомых высших сил – было кратким, радостным и, вместе с тем – драматичным.

Бесспорно одно – это была великая победа, победа целеустремленного и упорного труда с кистью и карандашом в руках, целенаправленного поиска по дороге, выбранной в далеком 1944 году в Мезинской школе. Я не свернул с нее ни в армии, ни позже в Прилуках, Симферополе, Чернигове.

С первых дней жизни и учебы в лучшем из лучших городе державы я делал зарисовки окружающего: Петропавловки, иглы Адмиралтейства, Казанского собора, площадей, рек, домов, студентов, особенно студенток, на занятиях, в библиотеках, обнаженных моделей в Доме народного творчества... Моделировать проще, чем писать этюды на улицах, поэтому в коллекции моих работ ленинградского периода так много портретов и так мало пейзажей.

А еще книги! Разные! Много! Искусство и наука. История и археология. Покупал их почти ежедневно, благо жил на Невском, рядом с Домом книги, тем самым, что в знаменитом особняке Зингера: с маковкой, картушами, валькириями и глобусом на углу кровли. Со

временем охладел к литературе, так как читать уже купленные книги не хватало времени, а, самое главное, многое в них повторялось, не поражаало новизной. Впрочем, именно в этот период я приобрел «Утро искусства» академика Окладникова. Книга эта и сейчас у меня, и до сих пор поражает воображение.

Затем я открыл для себя другие, более специализированные, книжные магазины Ленинграда. Магазин подписных изданий на Литейном проспекте, например. Там купил альбом открыток с репродукциями моего любимого мастера городского пейзажа XVIII века Федора Яковлевича Алексеева. Совсем по-другому смотрел на узнаваемый, но совсем иной, ушедший в историю Петербург. Там же, на Литейном, удалось раздобыть за 2 рубля первые тома «Истории русского искусства» под редакцией Грабаря, почему-то уцененные магазином. Я тащил тяжелейшие фолианты 1950 года выпуска через двор родного худграфа с видом счастливейшего человека, и это не осталось незамеченным со стороны моих коллег, наблюдавших за мной сверху из окон общежития.

Художественной литературой почти не интересовался. Исключением стала книга Владимира Клавдиевича Арсеньева «В дебрях Уссурийского края». Впервые увидел ее в библиотеке нашего авиационного полка, и до сегодняшнего дня считаю это замечательное произведение – подробный отчет о жизни и приключениях в тайге знаменитого исследователя Дальнего Востока – примером стойкости и мужества во имя науки.

В какой-то момент наступил синдром «усталости от книг». Помню, как войдя в очередной раз в Дом книги, почувствовал, что меня буквально мутит от вида книжных полок. Видно, сработал механизм отторжения. Понял: «перебор».

Среди сокровищ Эрмитажа

Художника Эрмитаж поражает. Любого. Сразу. Навсегда. Не любить его нельзя. Огромная Дворцовая площадь, на которую вы попадаете сквозь створ Арки великого России. На той стороне чистой, свободной от строений площади органично вписывается в городской пейзаж резиденция русских царей – Эрмитаж. Безусловно, это один из лучших, законченных ансамблей в градостроительной практике всего мира.

Поражает Эрмитаж и интерьерами. Море изумительных всевозможных произведений искусства. Конечно, от их изобилия устаешь. Длина площади экспозиции измеряется километрами, число сотрудников, возможно, – тысячами, а количество экспонатов – миллионами. А еще это прекрасная иллюстрация всего того, что нам читали преподаватели на лекциях в худграфе. После наших лекций слушать экскурсовода становилось скучно.

Как-то я попытался решить для себя, кто из живописцев является лучшим портретистом всех времен и народов. Сначала мне казалось, что Рубенс – лучший из лучших. Блестящая манера письма, прекрасное понимание красоты человека и природы через призму библейских сцен мифов. Впервые его полотна я увидел в Мезинском клубе в киножурнале перед началом сеанса фильма. Был буквально потрясен непревзойденным мастерством «короля живописи» и буйством красок; а полотно экрана усиливало эффект полотен живописи. Долго после этого фильма пытался копировать его «Союз Земли и Воды» и «Камеристку». Желаемого эффекта не получилось. И вот вижу эти шедевры в подлиннике, о чем и мечтать не мог в Мезине и Куриловке.

Однако, решил последолгих раздумий, по линии психологизма и глубины мысли его превзошел великий Рембрандт. Я обнаружил, что его глубокие тени на холстах – это не просто темнота, это – завершенные комплексы, это – интерьеры комнат в полумраке... В его «Даная» на огромном холсте я влюбился напроочь.

Эрмитаж запомнился еще одним парадоксом. Некоторые его картины потрясают своим совершенством в одночасье, затем становятся «неинтересными» и забываются. Другие же, совсем «рядовые» полотна, неприметные на первый взгляд, не забываются никогда. Таким шедевром стал для меня портрет жены Рембрандта Саскии. Поражал мастерством «Пейзаж с Полифемом» Пуссена, потрясали декоративные пейзажи Клода Лоррена и загадочные руины Юбера Робера... Историзм, уединение, элегия, таинственное вокруг нас...

А еще оказалось, что мой вкус разделяют далеко не все мои коллеги-студенты. Толя Пензев, или *Кум*, – так называли мы друг друга (будучи земляками, мы с ним крепко сдружились по-украински, вспомните гоголевских *кума Черевика* и *кума Цыбулю* из «Сорочинской ярмарки»), как-то заявил преподавателю живописи Шувалову, что прямо таки обожает работы Альбера Марке. Марке я не признавал за художника за его своеобразный топорно-грубоватый стиль. Лодки в

воде у него наминали мне черные, обгоревшие бревна. На что Шувалов, пристально глядя Толе в глаза, задумчиво произнес:

– Если Вам, Пензев, нравятся такие картины, то я не знаю, чему еще могу Вас научить.

Вот тебе и кум *Цыбуля*...

А еще были долгие поиски собственного стиля. Сначала этюды в Куриловке без наставника. Потом попытки найти подходящую манеру письма современного художника. Как лучше, как правильней: грубые мазки или зализанная, будто лакированная, поверхность на холсте? Писал об этом даже в журнал «Художник», чем привел в восторг кума Толю:

– Удивил ты меня. Вчера в Академии читал про тебя в журнале. Да ты у нас гений!

– А ты не знал? До сих пор? – пытался съязвить я.

Жаль только, что гений этот не ведал тогда, что писать нужно так, как велит чутье художника, талант, если хотите, и не пытаться заимствовать чей-то стиль. И не мешать соседу рисовать так, как тот сам видит. А стилей существует много, очень много! Узнал об этом слишком поздно. Устал от поисков и сбежал в лагерь к археологам. А из него пытаюсь снова приблизиться к искусству. Такая вот петля в пространстве-времени...

На распутье

В 1963 году я переключился и на другие собрания шедевров Ленинграда: Русский музей, Музей антропологии и этнографии, Музей Арктики, Музей Российской академии художеств, Исаакиевский и Казанский соборы. Сфера интересов расширялась, рос кругозор.

Профессор, преподаватель философии и психологии, увидев мои записи по изучению психологии творчества выдающихся художников, заметил, что в нашей стране еще никто в этом направлении не работал, и предложил мне заняться таким перспективным, с его точки зрения, делом. Позвал на кафедру в аспирантуру. Мои коллеги-студенты могли только мечтать о таком предложении. Я согласился, но так и не зашел туда никогда. Супруга упрекала меня потом за «непрактичность». И не только она.

Помню момент, когда поздним вечером, будучи уже в кровати, поймал себя на мысли, что настала пора изучить и «подземный

Эрмитаж», где в хранилищах подвальных залов спрятаны сокровища археологии.

Назавтра я очутился в залах великой – украинской – трипольской культуры: ее знал из книг еще в своей Куриловке. Сразу недоумение – почему чудная расписная керамика трипольцев датируется V–IV тысячелетием до нашей эры, то есть, временем, когда у нас на Северной земле был неолит?! Почему художественная роспись на посуде пришла в Мезин только в XVI–XVII веках, на пять тысячелетий позже?! И куда исчезла эта высокохудожественная культура?!

Дальше в витрине увидел идеальные, ювелирно-правильные по форме наконечники стрел из кремня. Подумал: какой безупречный художественный вкус был у их создателей! И я ведь видел нечто подобное раньше! Значит, они могут быть и у нас! А не поискать ли их дома, на нашем *Стовпище*! А вдруг!

Иван Константинович Латышев, 73-летний хозяин квартиры, блокадник, старый большевик и участник гражданской войны, долго «прорабатывал» меня:

– Надо, дорогой мой, быть более целеустремленным. Ты, я вижу, избрал слишком много увлечений: вечерами в библиотеке конспектируешь Рыбакова, Киевская Русь тебе голову вскружила, слушаешь лекции в Академии художеств, рисуешь обнаженных натурщиц, ещеи за основы археологии взялся. Теперь тебя зовут в аспирантуру. Очень заманчивое предложение, батенька. Так выбери что-то одно и иди вперед, не распыляй силы, а то уже и по любимой твоей живописи троек хватал!

Старик был прав. Я тем временем наведалься в Ленинградский университет на прием к знаменитому историку и археологу А.Д. Столяру.

– Возьмите меня на истфак из худграфа!

– Хотите к нам? Хорошо. Что же Вы не поступали на истфак сразу? – спросил Абрам Давидович.

– Так я знал, что провалюсь на экзаменах!

Деканат разразился хохотом.

– Так значит, Вы хотели сделать ход конем?

Мог ли я тогда знать, что через много лет Столяр, этот великий ученый, пришлет мне свою монографию с дарственной надписью, где поставит самый высокий бал проведенным мною исследованиям...

Позже прочитал в газете «Нева» статью о студентке, которая умудрилась закончить одновременно три ленинградских вуза – на

дневном, вечернем и заочном отделениях сразу. Крепко задумался вечером в кровати. «А может осуществить заветную мечту – поступить заочно на искусствоведческий факультет Академии художеств?! Лучшего момента не сыскать! Изучать искусство на худграфе и готовиться к экзаменам в Академию! Вход в музеи уже бесплатный...»

Зашел в канцелярию Академии художеств, получил абонемент на посещение вечерних лекций и прихватил программу вступительного экзамена. Странное дело: в 2008 году я обнаружил оба эти документа – свидетели эпохи – в ворохе бумаг письменного стола. Понял, что улыбаюсь, и почему-то пропел:

– Озаренная гагаринской улыбкой голубая будет вечно плыть
Земля...

Читаю, как тогда, в саду Академии:

Академия художеств СССР
Институт живописи, скульптуры и архитектуры
имени И.Е. Репина
Факультет теории и истории искусства
ИСТОРИЯ РУССКОГО И СОВЕТСКОГО ИСКУССТВА
Программа приемного экзамена
Ленинград – 1965

На стене в коридоре висела программа занятий. Я переписал ее зелеными чернилами. Предметы изучения: архитектура, история искусства, перспектива, история Востока, первобытное искусство, основы археологии, эстетика, семинар по критике, история стран и народов мира...

Перечитывая программу, испытываю чувства изможденного путника, что нашел родник с водой в пустыне. И осознание: это все у меня было.

Предметы – все такие родные, близкие, как и эти пять томов с названием, звучащим как набат: «Искусство стран и народов мира». Драгоценное, любимое издание. По подписке я начал получать его еще в 1962 году в Чернигове.

В 1965 году началось мое целенаправленное изучение истории искусства по живым подлинным произведениям. Я подходил к полотнам в залах живописи, затем садился на скамью и записывал впечатления. Однажды в Русском музее остановился у масштабного «Девятого вала» Айвазовского, вблизи, на расстоянии не более метра. В Мезине

им восхищались мои ученики и студийцы. Неожиданно растерялся. Вот строки моего впечатления о «мазне» из записной книжки: «Грубейший эскиз. Написано в спешке, предварительно. Видимо за 5 минут. Несообразительные музейщики! Выставили на позор великому маринисту. Я и это должен знать».

Накатилась усталость. Михайловский дворец хоть и меньше Эрмитажа, но тоже грандиозное сооружение! Да еще такое разочарование! Отошел в центр зала, присел на диван. Достал записную книжку, быстро написал несколько строк. Покосился еще раз на Айвазовского и вскочил с места: на меня буквально покати́лся вал воды! Казалось, что запахло солеными брызгами. «Сказочно! Бесподобно! Чудны дела твои, Господи!»

Пошагал снова к картине. Вблизи рассмотрел небрежные, грубые мазки, выполненные широкой кистью. Опять *мазня*. Следующая запись в блокноте: «Закон искусства для картины – смотреть ее на расстоянии».

Своими маневрами привлек внимание пятерки студенток педфака нашего института, и даже на какое-то время стал их преданным гидом. Вероятно, имел успех, но им не воспользовался.

После такого наблюдения на своих этюдах и в изостудии старался отгонять от этюдника слишком близко подходивших любопытствующих – смотрите, мол, изда́лека, на расстоянии, тогда поймете.

Нечто подобное, правда, уже было со мной в Киеве. Рассматривая полотно Поленова «На Генисаретском озере», воспринял крупный камень на переднем плане как «*жуткую мазню*», пока не отошел на расстояние. Тот же эффект. Величайшее мастерство! Тогда я решил было для себя, что только великому Василию Дмитриевичу под силу были такие «фокусы», и то, только когда ему просто было лень писать «как положено».

Шедевры русской живописи

Я оказался сторонником высокого, возвышенного в искусстве, поклонником дворянской эстетики. Полагаю, современное изобразительное искусство с начала XX века много потеряло в культуре мастерства художников. Наивысшего взлета эта культура достигла в конце XVIII – первой половине XIX века. Это была эпоха изысканного, политически незамутненного аристократического искусства. Рокотов,

Боровиковский, Левицкий достигли настоящих вершин эстетического изящества и блеска исполнения. В портрете Струйской кисти Фёдора Рокотова (обожаю его) нет ни одной лишней линии, нарушающей идеал живописности, иглаза героини – доминанта всего произведения.

И конечно «Последний день Помпеи»... Я полагал, что несравненный Карл Брюллов написал полотно размером метр на полтора, но действительность превзошла все мои ожидания. Колоссальное творение на всю стену, персонажи в полный рост, непревзойденное мастерство. Капли влаги на телах людей кажутся принесенными дождем. На лицах людей смертельный ужас, в воздухе – вопли обреченных душ. После премьерного показа картины в Риме авторанаградили лавровым венком. Веха в истории мирового искусства. «И был «Последний день Помпеи» для русской кисти первый день!», – это Е. Баратынский.

Шишкинская «Зима». Чарует особым покоем заиндевшего леса. Едва алеющий утренний горизонт, пичуга на ветке в ожидании тепла. И странный розовый отблеск солнца на темном еловом стволе. «Он же явно светится. Как я раньше этого не замечал?! А снег, окутавший бурелом на земле, – холодный, еще не светится». Подошел к стволу ели со светом вплотную – там «грубейший» розовый мазок. Отошел – мазки засияли как под фонарем. «Как же так?! Как все просто у Шишкина! Надо научиться делать так же!»

Научился бы или нет – неизвестно, поискам помешало новое увлечение. Археология. Куриловцы в таких случаях говорили: «Один конь три воза с сеном не увезет». Мудрый наш народ!

Куинджи. «Лунная ночь на Днепре». Боготворить ее я стал еще в 4 классе школы. Теперь видел в подлиннике. Говорят, что в 1880 году на выставке одной – этой – картины зрители заглядывали за раму, пытались обнаружить за ней свечу – такой яркой была луна на холсте! С тех пор картина потускнела, краски пожухли, но и теперь к ней выстраивается очередь равнодушных зрителей.

Еще был бесподобный, такой близкий и родной «Вечер на Украине». Эффект сияния лучей закатного солнца на белых стенах украинских хат казался мне не имеющим равных в Русском музее, в истории русского пейзажа.

В своем Мезине я неоднократно пытался писать пейзажи деснянских круч при лунном свете. Поздними вечерами по дороге из музея домой до боли в глазах вглядывался в диск Луны, всходившей за

урочищем *Залисна* и отражавшейся в водоемах поймы реки. Писал по памяти, по свежим впечатлениям уже дома, да успех был довольно сомнительный. Этюды получались неплохими и казались весьма свежими до той поры, пока свежими были краски. Холст подсыхал, краски блекли до неузнаваемости. Возможно, подобные разочарования и подтолкнули меня свернуть с пути искусства на тропу археологии. Как знать!

А Куинджи так и остался неуловимым, бесподобным гением.

В Русском музее выставляли иногда полотна из московской Третьяковки. «Бабушкин сад» Поленова. Необычайная свежесть, дивное мастерство живописца и еще что-то неуловимо таинственное и вечное. Простая пейзажная сцена со стареньким дворянским особнячком с колоннами... Но как живо она создает эффектдыхания поэзии с оттенком жизненной грусти! Никакие тургеневские романы не способны на такое! Они прекрасны – спору нет, – но на их чтение уходит уйма времени, которого нет никогда, здесь же все и сразу! Здесь нет обычной доминанты темных стволов деревьев. Зеленые блики листвы возникают, прыгают из зеленого мрака, подсказывая, что где-то там живут своей жизнью непоказанные мастером ветви и кусты. Хороша скоротечная жизнь...

Не разочаровывают вот уже больше полувека сюжеты Михаила Нестерова. Поэтическое, полное благородными идеями содержание. Его ранние работы уникальны, драгоценны для русской живописи. Они звучат как сказочная симфония, где духовное человеческое гармонично слито с вечным природным. Лица и лики. Мир музыки и добродетели.

«Великий постриг». Юные девушки во главе процессии уходят в монастырь. Нравственность героинь, что на первом плане картины, в сочетании с вполне мирской их красотой и с их душевной болью. Всегда переживал за них – далеких, но неуловимо знакомых.

Официальная идеология того времени утверждала, что великим Нестеров стал после отхода от «патриархальщины» в поэтической интерпретации религии и природы, слитой с ними любовной и женской лирики. Мне же всегда нравились работы его лирического цикла, а их не всегда воспринимали даже в далеком XIX веке. Ну а в период 1950-1980-х годов нас совсем не баловали Нестеровым – в истории искусства тогда доминировала иная, идеологически выверенная линия.

Сокровища скульптури

Шедевры скульптуры: первобытной и античной, средневековой и современной, отечественной и зарубежной – мы изучали, сдавали зачеты и экзамены по ней наряду с живописью, графикой, архитектурой. Жемчужиной строительного искусства было здание и нашего института – дворца последнего гетмана Украины Кирилла Разумовского с памятником Ушинскому у ректората.

Точкой отсчета скульптурного достояния Санкт-Петербурга исторически считались древнеегипетские сфинксы, вывезенные из Фив и установленные на набережной у здания Академии художеств. «Скульптуры Ленинграда» была одной из первых книг, приобретенных в городе на Неве вскоре по приезду на экзамены в 1963 году. Теперь я мог видеть эти скульптуры в натуре. Начинались они сразу у ворот института, их было видно даже из окон аудиторий. И жил я на квартире во дворе института в самом сердце города, на Невском проспекте, и в двух шагах от Эрмитажа. Каждый раз, выходя из дома, радовался изумительному силуэту иглы Адмиралтейства с кружевом скульптур внизу, нимфами, несущими земной шар, фризом барельефа со сценами из истории российского флота. По ночам иглу выхватывали из темноты мощные прожекторы – то было сказочное, незабываемое, чарующее зрелище. То же ощущение создавали лучи подсветки пышного парадного монумента Екатерине Великой в сквере на фоне театра драмы имени А.С. Пушкина. Казалось, царица парит в воздухе над землей, что вызывало благоговейный трепет у прохожих. Со временем подсветку убрали, к сожалению.

И конечно, «Медный всадник»! Великий Фальконе сумел блестяще передать в этой безупречной форме всю многогранность его содержания. Мимо него я всегда ходил в библиотеку Академии художеств изучать историю искусств, копировать работы прославленных ее выпускников, слушать лекции по теории и истории искусства. Позже посвятил ему целый альбом репродукций.

«И, озарен луною бледной, простерши руку в вышине, за ним несется Всадник Медный на звонко-скачущем коне...» Порой кажется, что Александр Сергеевич писал эти строки и обо мне. Гениальная выдумка Пушкина. Думал так я всегда. Каково же было мое удивление, когда остановившись временно на квартире у старушки-блокадницы, родственницы постоянных моих хозяев, я услышал искренние

заверения в том, что Медный всадник когда-то прогуливался по городу в лунные ночи, не слезая с лошади. Разубедить ее мне не удалось.

Скульптуры в городе много. Над ней царствует Александрийский столп, гигантский, увенчанный фигурой крылатого Ангела. Музей под открытым небом. Северная Пальмира.

Шедевры скульптуры Эрмитажа

В Зимнем дворце много французской фарфоровой пластики XVIII века. Мелкая скульптура изумительно совершенна. Описать ее невозможно – ее надо видеть. Эти «бисквитные» фигурки казались нам, студентам, которые учились рисовать по обнаженной модели, верхом изящества. Не случайно во втором месяце учебы, 14 октября 1963 года, в день рождения жены Веры, я приобрел в киоске Эрмитажа альбом иллюстраций «Французская фарфоровая пластика». По нему учился изображать человека.

Не менее потрясающей в Эрмитаже казалась мне и «крупная» скульптура Фальконе и Канова. Рассматривая изящные пальцы мраморных статуй, невольно переводил взгляд на руки стоящих рядом живых девушек. Одежды на статуе так удивительно прилегают к мраморному телу, что оно почти осязаемо, а вот одежда натурщиц на наших рисунках часто выглядит как сущее тряпье на их фигурах.

В том же 1963 году я купил прекрасный альбом фотографий работ Антонио Кановы с его обнаженными и полуобнаженными танцовщицами, нимфами, амурами, психеями и наполеонами. Не перестает радовать даже теперь великолепная пластика богоподобных тел, от которых веет пленительной негой.

Однажды в зале со статуями XVIII-XIX веков поймал себя на мысли, что ясно вижу психологический портрет студенток, стоящих у своих мраморных «соперниц», и осознаю, что живые девы обладают четко выраженной мыслью, а вот у каменных – лица бессмысленные, мертвые, пустые.

Великим мастерам скульптуры прошлого была доступна форма – красота человеческого тела – и совершенно недоступна психологическая трактовка, душа персонажа. Большинство лиц лишены эмоций. Многие другие статуи полны великолепного психологического содержания, но не так идеальны по форме.

Запись в дневнике тех дней: «Надо добиваться чего-то одного в портрете – либо формы, либо психологизма. Сочетание того и другого – это удел гениев!»

Искусство и археология

Мой будущий диплом назывался «Орнаменты древнего Мезина» и пока не выходил за рамки сферы искусства. Но он смело перескакивал с одного вида на другой: с моей любимой живописи – на древнее прикладное искусство. Поворотный момент – здесь подключалась археология. Всемирно известные произведения из кости мамонта, покрытые меандровым орнаментом, открывали диплом, служили своего рода приманкой – все остальное предстояло найти среди материала, еще неизвестного науке.

С этими совсем сырыми материалами я подошел к нашему преподавателю истории искусств М. Эткинду для консультации. Он посмотрел их и сказал:

– Бесподобно...

Эта похвала Марка Григорьевича оказалась решающей. Мезинская стоянка каменного века и археология ворвались в мою жизнь и больше не отпускали.

Свои первые, довольно неуклюжие, поиски и раскопки я сделал дома на каникулах, в урочище Дубинá. Сейчас здесь песчаные дюны с редкой порослью, а раньше стоял казенный борсмноговековыми дубами и соснами, озерами и верболозами, настоящий рай для зверя, рыбы и птицы. Называлось это место в то время *Стовпище*. Полагаю, из-за мощных столбов – стволов деревьев(*стовнів*), почти полностью уничтоженных в ходе хозяйственных экспериментов и боевых действий. Мой отец любил ловить там рыбу, и часто находил *«різні черепки»*. Моему начинанию способствовала и смолокурня, что стояла за Десной на хуторе Глубокий Колодец. Для ее работы требовалась уйма смоляных пней. Их, выброшенных взрывом либо выкопанных рабочими из первобытного могильника, на Дубинé было в избытке.

В июне 1964 года вместе семилетней дочкой Люсей мы вышли на первую археологическую разведку. На песчаных выдувах лежала масса кремня и орнаментированной керамики. Я поднял несколько обломков, разбитых лопатами и копытами лошадей.

– *Папа, а це що таке?* – на детской ладошке лежали два изящных, ювелирно исполненных кремневых наконечника для стрел. Шедевры, настоящие произведения искусства из каменного века! Удивительно – в будущем я сделаю неизмеримо более значимые открытия, но никогда больше не повторится тоlikование и тот восторг первооткрывателя новых земель, что испытал тогда...

В те дни на Дубині я нашел и отобрал несколько десятков отборных, очень красивых образцов керамики эпохи неолита, среднеднепровской, марьяновской, сосницкой культур, украшений Киевской Руси. Они вошли в золотой фонд музея. К сожалению, уже в середине нулевых годов из этого фонда исчезнут бесследно 1023 обломка неолитической керамики.

А тогда, осенью 1964 года, я с образцами находок умудрился попасть на прием к самому директору Эрмитажа академику Б.Б.Пиотровскому. Борис Борисович, осмотрел их, несмотря на свою чрезвычайную загруженность, и очень любезно сказалтак:

– А Вы у наших сотрудников в музее не спрашивайте об этих находках – они их не знают. Спросите лучше о Рембрандте.

– Да о Рембрандте я сам у себя на Украине в Мезинелекции читал!

– А, так Вы из Мезина! Тогда я свяжу Вас с Борисовским – это глава наших археологов. Сходите к нему в Дом ученых. Это недалеко – по набережной за углом. Я позвоню ему, и он Вас примет.

Только сейчас я понимаю, каким великим начинаниямдал ход великий советский ученый с ликом ассирийского царя. Ведь он мог запросто назвать мои находки малозначащими для науки. Таких кремней и черепков у археологов тонны! Академик Пиотровский увидел в этих мелких предметах несопоставимо более важный момент – начало новой истории, связанной с Мезинской стоянкой!

На следующий день я попал в Дом ученых. Как оказалось, навсегда. В затемненном тихом кабинете Павла Иосифовича Борисовского за шторами-перегородками работали археологи. К моему удивлению, Мезин с его стоянкой охотников на мамонта был хорошо им всем знаком, в особенности Всеволоду Протасьевичу Левенку – земляку, основателю музея в Трубчевске и будущему научному руководителю. Представив на суд ученых наконечники стрел и керамику, я тут же заявил, что хочу создать музей в своем селе. Говорил не в меру громко, видимо от смущения, и меня окрестили «нашим украинским Хвойкой». Хотел было обидеться, но не успел – Левенок улыбнулся, понимающе сверкнув стеклянным глазом:

– Не принимайте близко к сердцу. Хвойка – это такая величина в науке, что дай нам бог носить хотя бы прозвище за ним. А о вашем Мезине, *Стовпище* и *Красных Гурках* мы знаем здесь гораздо больше, чем Вы, дорогой наш!

О том кто такой Хвойка, и про заслуги Викентия Вячеславовича перед мировой археологией я узнал гораздо позже, а пока занялся азами нового для меня увлечения. На каникулах посещал дорогую сердцу *Дубину́* или *Стовпище*по-старому, собирал керамику и кремьень, где доминировал неолит, затем изучал их вместе с Левенком в Доме ученых.

Позже Левенок поведал мне историю своего драматического знакомства с *Дубинóй* и нашим «гостеприимством». Во время археологической разведки в 1938 году его задержали бдительные колхозники, связали и доставили в сельсовет, где в подвале допросили ответственные сотрудники. Допросили с таким пристрастием, что ученый лишился глаза.

– Как натерпелся я тогда, Василий Елисеевич, так не дай бог и врагу. А за что?..

Неожиданно среди книг из научной библиотеки Дома ученых мне попала работа М.Я. Рудинского. Книга буквально ошеломила меня. Ученый описывал знакомые с детства – родные – урочища *Дубину́*, мезинский остров, *Горочки*, записанную им как *Красные Гурки* (особенности произношения в наших местах). Поразила его фраза «необходимость поисков в Северной Черниговщине – в этой стране палеолитического Мезина – ощущалась давно».

Внезапная мысль, отчетливо помню этот момент: «А не принять ли тебе эту почетную миссию?! Создать музей в Мезине!»

Еще одна точка отсчета.

Потом, после недолгих, но весьма мучительных раздумий, внезапно перевелся на заочное отделение Института и уехал домой, сменив ленинградскую прописку на куриловскую. Вопреки уговорам преподавателей и однокурсников, бурным протестам Всеволода Протасевича, хозяев квартиры Латышевых.

Иван Константинович, бескомпромиссный большевик, комиссар времен гражданской войны, вечером за прощальным ужином:

– Был бы ты моим сыном – я бы тебя поколотил.

Его супруга, милейшая, интеллигентнейшаябабушка Полина Ефимовна, наутро, на остановке трамвая у Казанского собора, прощаясь:

– Что же Вы наделали, Василий Елисеевич!

Что-то там вещал в далеком сорок шестом незнакомец-провидец о возвращении из города в село и о создании небольшого научного учреждения...

Искусство Мезинской палеолитической стоянки – явление уникальнейшее. Что скрывается за меандром браслетов? Над дешифровкой их орнаментальных композиций в разное время безуспешно ломали головы многие исследователи. «Орнаменты древнего Мезина» захватили и меня. Итогом многолетних изысканий и стал археологический музей на месте раскопа стоянки древнего человека. Это потом экспозиция дополнилась гончарной неорнаментированной керамикой, предметами старины без *«резьбы, узора и глянца»*, но точкой отсчета, первым ростком будущего музея стал древний рисунок на ископаемой кости.

Искусство. Оно неизменно присутствует и в музейной деятельности и во всей моей жизни.

Музею быть! Успехи и разочарования

Итак, я очутился в лагере археологии. 17 сентября 1965 года открыл музей в подсобке Мезинской школы, и стал в нем, правильнее сказать, на него, работать – создавать его своими руками вместе с добровольными помощниками из археологического кружка. Мы сами сколачивали стенды, витрины, собирали остатки разворованных костей мамонта, керамику, монеты, притащили чудной резной шкаф из хоров генерала Шульгина. Я написал большой портрет Т. Г. Шевченко, дополнил его иконами, голые стены закрыл стендами с репродукциями для кружка «В мире прекрасного». Все это – без финансирования извне и без зарплаты. Деньги в семью приносила Вера Акимовна, самоотверженная супруга, первый критик и все понимающий товарищ.

Наша «самодеятельность» часто подвергалась насмешкам со стороны сельчан, недовольных тем, что их дети пропадали дни напролет в школе. В селе музей называли «кучей подобранных на помойке черепков». Не принимали нас всерьез даже многие коллеги-учителя. На первом же педсовете высказался учитель химии А.Д. Леоненко:

– Кинути Ленінград, аспірантуру! Заїхати в село, рити смітники – це несерйозно! – Андрей Давыдович был моим постоянным оппонентом.

Неожиданно резко сорвался с места директор школы И.Е. Ковальчук:

– Дурниці! Музей у Мізині – велика честь і селу, і району! Займайтесь музеєм, Василю Єлисейовичу! Не слухайте нікого. Я Вас підтримую!

Первая разведка в составе кружка осенью 1965 года на Мезинском острове и на Хуторищепринесла хорошие результаты: керамику Киевской Руси, бусинки, каменные крестики, кремневые скребки – материалы сразу 10 культур. Я был окрылен: музей втянулся в работу, которую в районе никто не вел. Мы с кружком с нетерпением ожидали одобрительного отклика от инспекции из районо, что ожидалась в школе. Напрасно. Разнесла нас инспекция в пух и прах за то, чего в музее нет, но должно быть, ибо «инспекция знает, что такое есть музей. Видела их в Чернигове, в Сосниче и...» Меня назвали «неопытным педагогом», у директора школы это вызвало волну протеста, а у меня желание бросить все и уехать.

Кружок распустили. Музей закрыли.

Однако, закрытый музей вскоре посетили туристы. Его для нихоткрыли.Школьныйисторик Бицюра Наталья Алексеевна показала экспозицию. Появились первые положительные отзывы. Появилась заметка в районной газете про «музей в Мезине, созданный руками учеников местной школы». И однажды появился автомобиль с надписью на борту «Академия наук СССР». Ко мне домой в Куриловку примчался запыхавшийся школьникна велосипеде:

– Там у нас таке диво у дворі школи, Василю Єлисейовичу! Машина з Москви! Просять Вас.Терміново!

Я вскочил на мотоцикл и через десять минут был у музея. Во дворе школы стояла элегантная женщина.

– Ольга Николаевна Мельниковская, – представилась она. – Я руководитель отдела Деснинской археологической экспедиции. Специалист по городищам юхновской культуры. Заехали посмотреть Ваш музей.

Я неуклюже кивнул и топтался в нерешительности на месте. Школьный историк взялась было за указку, но новый завуч школы Вера Гавриловна Ступакее остановила:

– Э, нет! Пусть музей показывает тот, кто его создал!

Ольга Николаевна после осмотра удовлетворенно отметила, что собрание музея имеет несомненную научную ценность и пообещала часть находок после раскопок передать нам в дар. Этот момент стал переломным. Сельчане начали приносить в музей монеты, иконы, старинные вещи.

«В мире прекрасного»

При музее вскоре открылись изостудия и кружок «В мире прекрасного» для учеников 7-8 классов. Пару лет назад совершенно случайно в недрах книжного шкафа я нашел чудом уцелевший план-конспект занятий по эстетике от 6 октября 1967 года. Сохранился и список кружковцев. Открывает его Губская Жанна. Способная и старательная ученица. Недавно встретил ее у Десны по дороге домой из музея. Она загорала и удила рыбу. Была в купальнике, увидела меня, узнала, застеснялась, покраснела. Живет сейчас в Борисполе.

Всего 18 человек. Я помню их всех, первых энтузиастов, разделивших мою тягу к прекрасному. Мы сами составляли программу. Мы пробовали никому не известную на то время и ужасно передовую даже по сегодняшним меркам методику занятий под музыку – крутили пластинки на радиоле.

Завершает список Петя Шумейко. В музее есть его этюд – *Хоромки* (дом генерала Шульгина). Талантливый художник и фотограф, с особым видением и собственным стилем. Учился в художественном училище в Одессе. Не повезло парню. Не доучился – не выдержала психика, рано ушел из жизни.

Вторая тема занятий кружка – «Ленинград, город-памятник». Под тему «По залам Эрмитажа» готовили с кружковцами вместе. Это был вечер-выступление. С ним мы побывали в нескольких сельских клубах в окрестности. Одному готовить такие выступления трудно – они крадут время, мешают выполнять институтские учебные задания. К тому же я ужасно трусил выступать перед публикой. Лектора из района, приезжавшего читать доклады к праздникам, почитал полубогом.

Однако, преодолев страхи, мы открыли этот посвященный Эрмитажу вечер, я прочел лекцию о художнике-баталисте Василии Верещагине, погибшем на борту броненосца «Петропавловск» в Цусимском сражении 1905 года. Сорвал первые аплодисменты, приободрился: получилось! Не святые горшки обжигают...

17 ноября 1967 года, тема № 7. «Эпоха Возрождения». Романская и готическая архитектура, «Сикстинская мадонна» Рафаэля. Альбом иллюстраций, вырезанных из изуродованных журналов и даже книг.

Потом таких альбомов будет много. Они охватят все виды и жанры искусства, на репродукциях и миниатюрах будут отобраны лучшие работы отечественных и мировых мастеров кисти, пера, камня, фотографии... Мы будем готовить программы тематических вечеров и лекций, учить и учиться, выступать, радоваться, получать радость.

Я снова увлекся музеем, преподавал рисование в школе на полставки, оформлял плакаты и лозунги для колхоза.

В этом же году ко мне домой из соседней Студенки заглянул учитель истории по фамилии Бердник.

– Я вас не понимаю! Василий Елисеевич, чего Вы с такой ценнейшей специальностью сидите здесь без работы? Да ищите нормальное место в городе!

Мой невнятный ответ о том, что я искал, и вродеуже присмотрел место в Путивле, да «вот супруга боится ехать далеко от мамы» вызвал снисходительную у него улыбку:

– Вы как дети, ну ей богу...

Музейный особняк

В 1968 году под натиском прессы и благодаря авторитету директора школыфронтовика Ивана Ефимовича Ковальчука под музей передали часть особняка XVIII века. Дом был срублен топорами плотников некого пана Захарова и сначала стоял у Куриловки где-то на *Хуторище*. Захаров продал его отставному российскому офицеру Москальскому. Тот перевез, перестроил и поставил здание там, где оно стоит и поныне. Острые на язык мезинцы прозвали отставника *Поливодой* за привычку поливать водой сад и огород даже в дождливое время. Бездетный Москальский-Поливода завещал особняк Ильинской церкви. Священник Максим Иваницкий открыл здесь школу.

В 1937 году именно сюда бдительные сельчане доставили задержанного на *Стовпище* археолога-музееведа В.П. Левенка.

В годы войны здесь был старостат и лютовало гестапо.

Какое-то время нашими соседями по особняку были почта, библиотека и сельсовет. Потом мы их успешно «выжили» – колхоз интенсивно строился в те годы. Экспонаты разместили во всех шести комнатах и даже в подвале.

В новом помещениинас снова посетила Мельниковская. Очень удивилась, увидев в витрине склоненную фигурку и две головки из античной терракоты.

– Василий Елисеевич! Как попали к вам эти вещи?

– А-а, эти! При весьма загадочных обстоятельствах. – Ответил я. – Миша Кошель, школьник, стрелял ими из рогатки по воробьям. Он с родителями живет под Мезинским городищем – там раньше пристань была, большая вода. Копали погреб недавно, полагаю, головки оттуда.

– А что ж в музей не передали?

– Мезинцы прячут находки. В селе помнят, как отселяли казака Сысою, нашедшего «драконьи кости» в 1908 году, как двор его перенесли во время первых раскопок палеолитической стоянки.

Терраотовые головки отправились на экспертизу в Москву, специалисты по античности датировали их IV веком до н.э. и попросили разрешения включить находки в источники античного импорта. Доказательства торговых связей Мезина с Причерноморьем я найду и позже на раскопках в урочище Хоромки: металлическую защелку от шкатулки и бусинку из глухого красноватого стекла.

Рыбка золотая

Шел май 1969 года. В «Учительской газете» увидел объявление: «Бельцкий пединститут (Молдавия) объявляет конкурс на замещение вакантной должности старшего преподавателя изобразительного искусства». Когда жена Вера пришла вечером из школы, я протянул ей газету:

– Кажется, рыбка золотая клюнула... Может попробовать, да не уверен, что пройду по конкурсу. Да и переезд – хлопотная затея!

– Посылай документы, – услышал ответ Веры. – За спрос не бьют в нос.

Через месяц из города Бельцы пришел ответ: «Приглашаем срочно на работу заочным отделом. Сообщите телеграммой приезд. Проректор Логиновская».

Обрадовался несказанно. Потом несколько опешил, ведь куда проще сидеть с этюдником над зачарованной Десной на изумительном воздухе. Возникла дилемма. С одной стороны сбывается заветная мечта – работать в вузе в ранге доцента, преподавать обожаемое искусство. С другой – переезд в город, в другую республику, с детьми, со всем домашним скарбом, с библиотекой...

С такими мыслями я отправился в Молдавию на разведку.

Книга – настоящий клад для путешественника в дороге. В этот раз я взял с собой «Историю искусства», несколько альбомов с разработками занятий и вырезками о таланте, склейку материалов для лекции «Ударная сила фотографии». В поезде начал подготовку к

занятиям, правда, постоянно отвлекался. За окном мелькал дивный пейзаж с прямо таки картинными, чудными молдавскими домиками в окружении диковинной растительности. Досих пор храню немногочисленные чудом сохранившиеся зарисовки с той поездки.

Разочаровал убогий вид примитивного ветхого вокзала в Бельцах. Не знал я тогда, что это былостдание староговокзала, а великолепный новый должен был открыться со дня на день. Сразу же захотелось повернуть назад. Потом устыдился такому малодушию. Рядом сидел молодой человек, углубленный в чтение конспекта.

– Вы, прошу прощения, случайно не студент? – обратился я к нему.

– Он самый, а что? – услышал ответ.

– Случайно не из пединститута?

– Ага, из него.

– Видите ли, меня Логиновская пригласила прочесть лекции по искусству. Вот по этой телеграмме, – я протянул в сторону юноши листок бумаги. – Я там еще не был и хочу вернуться домой, на Украину.

– Да Вы что! Не надо назад! Вы бы знали, какой горе-специалист ведет искусство у нас в институте! Идите сразу к заведующему кафедрой Рабиновскому. Будете очень нужны!

Доцент Карл Захарович Рабиновский принял меня в своем кабинете на следующий день после приема экзаменов на кафедре, долго и внимательно изучал мои документы, альбомы, этюды и попросил провести «пробную лекцию».

В моем понимании «пробная» должна была состояться в отдельной небольшой группе студентов. Однако, меня вывели на сцену перед обширным переполненным залом, представили с трибуны.

Преодолевая робость, приказал себе «Да успокойся ты!», и срывающимся голосом начал:

– Запишите тему лекции: «Категории эстетики». Как известно, крупнейшие цивилизации древности еще в эпоху бронзы зарождались на больших реках: Ниле, Инде, Евфрате...

Спустился в зал со сцены, раскрыл альбом репродукций. Пирамиды Египта, «отец ужаса» немой страж Сфинкс, раскопки Картера, золото Каирского музея...

Рассказывал уже спокойно и сосредоточено о древних Египте и Греции, о средних веках и Ренессансе, о событиях Великой

Отечественной и Второй мировой войн, о Петре Ии о Сталине. Зал внимательно слушал, иногда оживлялся после удачно вставленной шутки.

После звонка ко мне обратилась молодая дама. Я почему-то решил, что она студентка-заочница:

– Читаете Вы хорошо, даете много нового, ценного. – Похвалила меня «заочница» из ректората. – Много украинизмов, но это пройдет. До Вас тут занятия по искусству велись довольно странно. Преподаватель раскладывал на столах листочки с репродукциями, а студенты по очереди рассказывали по ним урок; с какими знаниями приходили, с такими и уходили. Полагаю, Вы пройдете по конкурсу.

После обеда в дверь отведенной мне комнаты постучали.

– Вам телеграмма, – сказал посыльный. – Распишитесь, пожалуйста.

Что я и сделал дрожащей рукой. Раскрыл листок бумаги с текстом: «Поздравляем единодушным избранием по конкурсу на должность старшего преподавателя искусства. Ректорат».

Внутри меня что-то колыхнулось, на стене щелкнул репродуктор, зазвучала песня. На украинском языке.

*Бачу вас за селом край дороги,
Бачу вас у красі, де світиться ранок в росі,
Ви приходите в сни, як дитинство моє босоноге,
Ви приходите в сни, кучеряві мої ясени.
1969. Мечты сбываются?*

Итак, Рубикон перейден. Мосты сожжены. Фанфары в голове вызывают к ликованию. Машинально надел берет и вышел на воздух. Шел по главной улице в некоем подобии транса. Совсем как в шестьдесят третьем в Ленинграде: и радостно и страшно. Предстояло перевезти семью, мебель, библиотеку, устроить на работу жену, дочку в школу, сына в детский сад...

Не верилось: «Ты – старший преподаватель обожаемой тобою истории искусства, живописи и рисования. На должности доцента! У-ух!»

Так, в радостных раздумьях дошел почти до центра города. Впереди увидел нарядную летнюю эстраду с павильоном, навесом и буфетом. Несколько разудалых и не совсем трезвых мужчин настойчиво упрасивали колоритного, с ярко выраженными цыганскими чертами, гитариста спеть им «про дни ушедшие». «Цыган» долго не

соглашался, наконец, сдался, тронул струны и запел. Я замер от чувства, что окунулся в мир божественной музыки и поэзии. Что так поразило меня – мастерство певца, гениальная простота его стихаили ход событий вокруг меня, трудно сказать. Поражаюсь и сейчас, как сильно искусство может воздействовать на восприятие человека!

*Но дни прошедшие не возвращаются,
Мечты сбываются – и не сбываются...*

Эта мелодия и эти слова и по сей день звучат во мне. Гораздо позже удалось узнать, что принадлежат они Жану Татляну, необычайно популярному в те годы эстраднему певцу с томной «цыганской» внешностью и вкрадчивым голосом. Иногда я думаю, а не был ли это Жан собственной персоной, в тихом молдавском городке летней эстраде, выступающий на бис.

Вскоре приехала супруга Вера Акимовна с сыном Игорем. Дочь Людмила оставалась пока на Украине с дедом и бабушкой. Разместили нас на первых порах в полуподвальном помещении от института, и мы стали налаживать быт в ожидании прибытия контейнера с библиотекой и мебелью.

Первый визит жены в городской отдел народного образования по поводу трудоустройства успехом не увенчался: пединститут в Бельцах работает исправно, выпускников много, вакансий в школах города нет, и не ожидается, в очереди стоят порядка 400 педагогов.

Помог ректор института И. Борщевич. Позвонил в горно:

– Видите ли, в Молдавии нет преподавателей по искусству. К нам приехал очень ценный специалист. Надо устроить его жену в школу.

Надо же – ценный специалист! Повод для гордости. Любопытно, что при постановке на учет в городском военкомате слова ректора подтвердили:

– В случае войны Вас тревожить не будем.

Жене дали работу в школе в пригороде. Я знакомился с работой вуза, готовил лекции, переделывал альбомы под учебную программу. Заведующий кафедрой предложил вести практические занятия со студентами-заочниками. Это было просто. Мне приходилось раньше вести такие уроки по плану с темами занятий, без конспектов. Дирекции я доказывал, что они абсолютно не нужны, а «мартышкин труд» написания конспекта отнимает массу сил и времени.

Мои студенты сильно искажали в своих рисунках голову человека. Свою методику изображения головы я позаимствовал из «Повести о том, как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем» Н.В. Гоголя. Помните: «Голова у Ивана Ивановича похожа на редьку хвостом вниз; голова Ивана Никифоровича на редьку хвостом вверх». Я чертил мелом на доске две редьки с точками глаз и полоской рта. Слушатели улыбались, старались повторять, получалось неплохо.

Был у меня коллега, преподаватель рисунка Ревенко, который в конце войны закончил где-то в Румынии какое-то скульптурное училище. У него была весьма странная, на мой взгляд, методика рисования крынки. Он отмечал на листе или доске верхнюю и нижнюю точку, и две боковые, затем чертил бесконечные и не очень удачные овалы, соединявшие эти точки. Я предложил иной способ – его показывал нам в Ленинграде декан Чумаченко. Крынка, схематично, – это шар, нанизанный на цилиндр, поэтому стоит совместить их на доске, как форма крынки запросто возникает сама собой.

Мое предложение было встречено в штыки:

– Я так учу рисовать студентов уже 28 лет. Было хорошо, и тут – Вы!..

Первым «подводным камнем» в Бельцах стала пропажа контейнера с книгами и мебелью. На железнодорожном вокзале – новом, только что сданном в эксплуатацию, – только разводили руками. Я уже не знал, что предпринять, пока не поделился своей проблемой с заведующим кафедрой. Рабиновский велел ехать на старый вокзал, где меня уже давно заждались, даже вскрыли один ящик с книгами, пытаюсь «вычислить» адресата. Лед тронулся.

Книги. Живопись. «Прометей»

По приезду в Бельцы я сразу ринулся в книжные магазины, купил довольно много литературы. Сложил все в комнате, первоначально выделенной мне в студенческом общежитии, и отправился на первых каникулах домой, за семьей. Комнату в мое отсутствие обворовали. Коменданту общежития рассказал об этом позже.

– Напрасно Вы не сказали сразу. Мы бы тогда их нашли по горячим следам, – посочувствовал он мне.

Потом рядом с институтом открылся великолепный книжный магазин «Прометей». Даже сейчас вспоминаю о нем с ностальгией и вздохом сожаления, и удивляюсь, почему супруга не сдерживала мою страсть к приобретению книг. Многие из них пропали, либо были проданы за бесценок – места в комнате нехватало для большой библиотеки. Не хватало катастрофически и времени, чтобы прочесть новые приобретения.

Помимо выполнения основных обязанностей преподавателя, приходилось удовлетворять бесконечные просьбы, от которых было невозможно отказаться, по оформлению плакатов, стенгазет, наглядных пособий. Доходило до прямого противоборства в деканате, впрочем, до меня в институте людей на плакатах изображали в абсолютно антихудожественной манере. Рисунки вызывали крайнее раздражение и не выдерживали никакой критики из-за своей примитивности. Кроме того, я понял, что изменяю своей давней привычке вести зарисовки с натуры, пишу лишь одиночные этюды с балкона и в очень редких случаях, совсем не так, как это было в Куриловке. Зато в Бельцах переделал и создал с нуля массу альбомов, пособий по методике преподавания искусства, аппликаций, написал копию «Аленушки» Васнецова. Соседкапо общежитию, коллега-преподаватель, восхищалась этим большим, около метр-два высоту, полотном, говорила, мол, Аленушка как живая. Я не совсем соглашался, но был польщен – В.М. Васнецову я уделял много внимания в ходе лекций, полагая его творчество незаменимым в деле воспитания детей всех возрастов во все времена.

Из череды отечественных художников я стал выделять земляков-украинцев: певца моря И.А. Айвазовского, волшебника светотени Архипа Куинджи, Тараса Григорьевича Шевченко, более известного в качестве поэта. Особо обрадовался монографии «*Нариси з українського декоративно-прикладного мистецтва*», видання Львівського університету 1969 року. Выписал ее из Москвы, через магазин «Украинская книга», улица Арбат, дом 7. Книга обошлась мне вместе с доставкой по почте в 2 рубля 94 копейки и стала особо дорогой для меня при первой атрибуции обломков художественно расписанных штофов из раскопок дворища шляхтича Рожницкого на стоянке Дубинá. Я храню наклейку на пакет с книгой с 1969 года как реликвию.

С той поры я собрал настоящую коллекцию научной литературы по всем эпохам украинского искусства. Был у меня и отдельный

альбом репродукцій «Художники Украины». Особо выделяю воскрешающие детские и юношеские воспоминания полотна *«Водяний млин» Левченка*, *«Перед грозою» Пимоненка*, *«На річці» та «Козача левада» Васильківського*, *«Їхав козак на війноньку» Кривенка*, *«Марія» та «Портрет Гребінки» Шевченка*, *«Портрет Драган» Брянського*, *«Дівчина в червоному капелюсі» Мурашки*.

Безусловно, мои оценки субъективны, я живой человек, и нам всем присуща та или иная толика необъективности. Мне же очень дорога картина Михаила Кривенко *«Їхав козак на війноньку»*. При виде ее всегда вспоминаю песню со словами *«десь поїхав козаченькота на ту війну»*. Ее пела в 1947 году изумительно красивая девушка, моя первая любовь по имени Степанида. Пела так проникновенно, с такими мелодичными переживаниями в голосе, что я весь покрывался «гусячьей кожей» и трепетал, и таял. Степа рано ушла из жизни. Забрала ее зачарованная наша Десна и унесла с собой тайну ее гибели.

Николай Васильевич Гоголь утверждал, что «Песни для Малороссии – всё: и поэзия, и история, и отцовская могила». Не могу с ним не согласиться.

Ежедневно наведывался в «Прометей». Иногда покупал книги и альбомы с репродукциями картин в двух экземплярах, из одного вырезал иллюстрации для вклейки в свои учебные пособия и демонстрации на лекциях.

Были и особые, неприкосновенные издания; за ними я буквально охотился. Многотомник Леонова «Русское искусство» издания 1958 года. Первый том «Очерки о жизни и творчестве художников середины XIX века» я купил в Чернигове в 1959 году. Еще один том об искусстве в первой половине XIX века неожиданно для себя приобрел в Ленинграде в магазине старой книги в 1964 году за смешотворные тогда 4 рубля. «Искусство второй половины XIX века», издания 1962 года, купил в том же шестьдесят втором, и снова в Чернигове. Оставался последний том, и его я купил через закрытую кладовую «Прометей», и тоже в год издания – в 1971-м. Полностью издание заняло семь лет.

Проректор Логиновская, узнав о моей покупке, попросила меня зайти к ней с книгой. «Странная просьба – она ведь не художник», – подумал я, и решил идти без книги. Оказалось, что не напрасно, – она просила одолжить ей том на время.

– Но я же ведь читаю историю искусства по ней! – открестился я тогда от этого настойчивого предложения.

Еще одно дорогое мне издание «Искусство стран и народов мира» заняло и того больше времени – 19 лет, с 1965 по 1981 год.

История создания моей библиотеки очень длинная. Началась она еще в детстве. В окрестных селах я скупал художественную литературу. Избранные произведения Тургенева – в селе Студенка в 1947 году, «Дети капитана Гранта» Жюль Верна в 1948 году там же. Тургенев поразил меня рассказом «Ася» и миниатюрой «Порог», часть семантики которой – самопожертвование – стала и частью моей биографии. В армии я переключился на научно-популярные издания и держусь этой линии всю оставшуюся жизнь.

Без этого собрания я не смог бы успешно преподавать искусство. Книги не только были источником знаний, получаемых сверх изученного в ленинградском вузе материала, но и обеспечили меня массой иллюстративного материала. Из него я всю жизнь готовил самодельные альбомы, склеивая в блоки репродукции, необходимые для ведения занятий.

Большая часть разработок лаконичных институтских конспектов лекций уцелела, и вызывает сегодня, в 2008 году, грусть и удивление. Я ставил весьма высокую профессиональную планку для будущих учителей начальной школы и воспитателей детсада. Удивлен еще и тем фактом, что эти жесткие требования я разработал сам. Вот лишь некоторые примеры из обширного перечня тем занятий: «Научная периодизация истории мирового искусства», «Архитектура как вид искусства», «Стиль как явление в истории мировой культуры», «Искусство – талант – труд», «Отражение идеалов эпохи в скульптуре», «Искусство Возрождения», «Искусство Древней Руси», «О художественных вкусах».

В основе последней темы – высокохудожественное творчество Александра Довженко, включая литературное: анализ его «Зачарованной Десны». Сохранились даже выдержки текста лекции. «Довженко не идеализирует действительность. Параллельные персонажи: дед и ворон. Невинная птица – символ деревенской обыденности, атрибут бытия, начальствующее лицо, Ворона Бытия... С вершины поднебесного тополя указывает косарям погоду, даже направление ветра, откуда придет лиха беда. Порочная практика сорванца – автора – в детстве в поисках крупной морковки... 1942-й, родная Сосница.

«Погибло и исчезло с лица земли это село... В огне село мое сгорело. Сгорела церковь, переполненная кричащими детьми, вдовами... Все исчезло в пламени страшного фашистского суда...»

Обращение к литературе. Она – вид искусства, которое в совершенстве освоил Довженко, наряду с другими, включая режиссерское».

Практиковал я тогда и диафильмы, правда, считал их бесперспективными, однако рулончики цветной пленки и эпидиаскоп храню до сих пор. Большое внимание уделял вопросам анализа мастерства авторов живописных полотен через их репродукции. Удивляюсь своим сохранившимся студенческим экзаменационным билетам: в них академизм и требование высокой искусствоведческой грамотности к выпускникам. Билеты составлял самостоятельно; вот примеры выносимых на экзамен вопросов: «Роль пейзажа в картине», «Особенности искусства средневековья», «Форма и содержание в искусстве», «В чем отличие воспитания искусством от других методов воспитания?»

В перечне дополнительных вопросов для коллоквиума – тема «В чем особенности эстетического идеала искусства Древнего Египта, Греции, эпохи Возрождения?» Тематика годится больше для студентов художественного вуза. Налицо влечение к Академии художеств.

Казалось, совсем «недавно» составлял и читал эти лекции, а сейчас они, готовые к делу, пылятся в шкафу – жизнь застает врасплох.

Бельцы. Занятия искусством. Диссертация

Первая встреча с монументальным искусством в Бельцах произошла на городском кладбище – институт хоронил коллегу-педагога. На одной из могил меня буквально потрясла великолепно вырезанная из камня головка девушки, снесенная бурей на постамент памятника. Головка была не одинока – непогода изувечила много надгробий. Очень хотелось собрать обломки для музея, который влачил в Мезине жалкое существование. Меня приглашали сначала в музей, потом на научную археологическо-краеведческую конференцию на Украину, но я не поехал. Напрасно, наверное. Бесспорно, дома я бы смог возродить краеведение, за развал которого был очень зол на очень многих...

Как-то мы с коллегами отправились «на природу», за город, на местную довольно заиленную речушку Реут. Мужчины отправились купаться, и вылезали из реки сплошь покрытые пятнами грязи. На мои

изумленные возгласы последовал ответ, что, мол, дома, под душем отмоемся. Я тут же вспомнил Десну с ее разливами, похвастался, что весной наше «деснянское море» достигает пяти километров в ширину и более. Приехал домой и тут же стал по памяти писать картину «Разлив у острова *Дубинá*». Это метровое полотно с голубой водной панорамой, открывающейся с песчаных круч урочища Лесничество, которое я дописываю и переписываю и ныне. Люблю смотреть на него перед сном. Картина стала манить не только меня, но и коллег по работе. Заведующий кафедрой музыки Попов просил свозить его на разливы, правда, так и не поехал.

Этот случай вернул меня к красотам окрестностей Мезина, и поздней весной и летом я снова был вродной Куриловке, снова делал зарисовки в альбоме на озерах *Близны*, *Хусна*, *Фаева*. Написал ряд этюдов разлива с натуры и две картины, они оказались похуже, а кисть и карандаш скоро уступили место лопате.

Работнику высшего учебного заведения положено быть кандидатом наук. Следовательно, мы, все те, кто еще «не кандидаты», прошли в институте Школу молодого лектора, Школу по сдаче кандидатского минимума. И я начал заблаговременно готовиться к защите диссертации. Комиссия из Кишинева предложила защищаться по великолепной теме «Декор народной архитектуры сел Молдавии». Для меня она была до смешного простой и посильной, поэтому я смело и весьма необдуманно ее отфутболил. Мой выбор пал на другую, более яркую, так сказать, «мирового значения» тему. Имелась в виду дешифровка орнаментов на браслетах из мезинского палеолита. Подтолкнул меня к ней сосед – уже кандидат, который знал об экспонатах, найденных в далеком 1908 году на раскопках палеолитической стоянки в Мезине. Столетний юбилей всемирно известной стоянки мы отмечаем в этом две тысячи восьмом году. Настоящие произведения искусства – орнаментальные браслеты и фигурки птицеженщин из бивня и кости мамонта, изготовленные древними охотниками около 20 тысяч лет назад, обессмертили наш Мезин. Равных им нет во всем мировом наследии палеолита. Надо ли говорить, что я не мог не увлечься ими. К сожалению ли, к счастью ли, но – навсегда.

Диссертацию начал строить на орнаментике более поздних эпох, для этого решил использовать найденные мной же образцы прикладного искусства эпохи бронзы – орнаменты на керамике. В предисловии

ввел искусство Мезинской стоянки, и браслеты палеолита взяли верх. «Иные» орнаменты отступили в тень. Первоисточником темы стала, несомненно, купленная еще в Ленинграде книга А. П. Окладникова «Утро искусства». Именно в ней я впервые встретил тезис о том, что в палеолитических орнаментах могут скрываться следы лунного протокалендаря, и ухватился за эту идею.

Наивно уверовав в непогрешимость математической модели браслетов, я пытался сопоставить ритмы браслетов с фазами Луны в реальном времени в городских условиях Бельц – наблюдал за ночным светилом с чердака. Быстро убедился в тщетности таких усилий. Задача непосильная – нужны многолетние наблюдения на природе, в селе, лучше всего на родной Мезинской стоянке.

Решение, что пришло моментально – разжаловать себя, ехать обратно на Украину, на скудную зарплату, вызвало решительный протест всей семьи – жены, ее мамы, детей. Одолевали сомнения, начались ссоры, полились слезы.

Бегство из вуза

Пробил час, контейнеры с книгами, картинами, домашним скарбом ушли в Мезин, дети были уже на родине. Вдвоем с женой Верой Акимовной сели мы в ночной автобус по маршруту Бельцы – Киев. Отчетливо помню последние минуты после погрузки вещей в контейнеры. На стене комнаты висело зеркало, и я заглянул в него случайно, проходя мимо. Увидел смертельно бледное лицо – от усталости, от стресса. Страшно испугался, что-то внутри меня отчаянно протестовало против принятого решения. Вспомнил о своем испуге и в автобусе, когда проснулся среди ночи на какой-то остановке. Жена спала, а я прошептал:

– Что ты наделал, идиот! Сбежал из города! Из Бельц. Ты никогда больше туда не вернешься! Бросил работу, карьеру старшего преподавателя вуза!

Стало не по себе, и, чтобы отвлечься от дурных предчувствий, посмотрел в окно. Вывеска на автовокзале гласила: Могилев-Подольский. Слезы подступили к горлу: город мечты, место армейской службы, старт больших ожиданий.

Вышел из автобуса. Зашемило под сердцем. Огляделся. Над горизонтом завис странный, огромный огненный диск – всходила

Луна. Теперь мы все знаем, что это редкое явление называется суперлуние, а тогда я видел что-то мистическое в этом ночном свете, которое ехал изучать, писать по ней диссертацию. Она – виновник всего!

– Елисеевич! – Вера звала меня в автобус. Пора отправляться.

Снова погрузился в уютное кресло, уснул. Видел тяжелый сон, помню его в мельчайших подробностях, хотя ничего кошмарного в видениях не было – только ощущение беды от вида окружающего пейзажа.

Мы, педагоги мезинской школы во главе с завучем Верой Гавриловной Ступак, едем куда-то в кузове грузовика, а над горизонтом висит небывалая, зловещая черно-синяя туча. От нее веет липким ужасом, а я успокаиваю себя мыслью, что там, куда мы едем, нас ждут, там уютно, и совсем не страшно

Работа над диссертацией

Добровольное изгнание, бегство из института, переезд в Мезин и далеко не радужные перспективы на селе вскоре привели к жестокому разочарованию. Музей оказался наполовину разграбленным, зарплаты не предполагалось. Появилось смутное желание снова искать работу в вузе. Вариант с Махачкалой, на Каспии, не понравился сразу: сравнения с цветущей Молдавией не выдерживал никакого – и климат иной, и далеко, и непонятно.

И все же я был несказанно рад возможности созидательной работы в режиме вольного поиска, мог собирать образцы древнейших произведений декоративного искусства ушедших эпох. И надо было торопиться: колхозные бульдозеры делали свое дело быстро и эффективно, подспудно уничтожая историю этих эпох, культурный слой за культурным слоем.

Искусство отходило на второй план – я уже изменил ему, перейдя в лагерь археологии. Как там было у артиста из Молдавии: «Мечты сбываются и не сбываются»? Казалось, сбывшимися становятся слова прорицателя-ясновидца из далекого 1946 года о возвращении домой из разных городов и весей. Что ж он про искусство не поведал ничего? Только про научное заведение бормотал что-то. Или я запомнил, или не дал ему тогда договорить?..

Как бы там ни было, но я вернулся в девятый раз в свое село, в уже мною однажды созданный музей, начал собирать материал для

будущей диссертации, для дешифровки не имеющих себе равных в истории палеолитических браслетов.

Первую, совсем сырую статью о лунном следе в орнаментах Мезина повез в Киев на суд И.Г. Шовкопляса, автора раскопок Мезинской стоянки в пятидесятые годы XX века. Иван Гаврилович отметил, что сам он не видит следов лунного календаря в браслетах, но поддержал меня в моих поисках и помог отправить статью в Ленинград П.И. Борисковскому. Павел Иосифович, наоборот, очень верил вселенарную семантику браслетов и отослал статью в Москву, в журнал «Советская археология». Оттуда пришел (очень надеюсь, что от академика А. П. Окладникова) окрыляющий отзыв: «Если Вам удастся защитить свою гипотезу – Вы откроете новое направление в нашей археологии».

Я начал рассылать варианты статьи из Мезина. Один из таких вариантов попал в руки одного профессора, который несколько неудачно, я бы сказал, довольно примитивно, начал «дешифровку» мезинских браслетов. В статье я с изрядной долей похвалы ссылаюсь на его «опыт, знания и усилия». Статья вернулась из редакции с едва заметной пометкой на полях карандашом: «Все наоборот». Эта же редакция, не давая никакой рецензии, несколько лет подряд просила сократить или переработать статью, что я и делал послушно и методично, пока не получил довольно неожиданное резюме, для меня – убийственное. Цитирую: «Автор живет в деревне, свою деревню считает центром, влияющим на искусство мира – опубликовать не можем».

Ошеломляющий удар. Коварно. Ночью мешком из-за угла!

Переживал страшно. Чуть было не загремел в больницу. Твердо решил окончательно оставить музей, отложил диссертацию, отослал документы в Бобруйский пединститут на конкурсное замещение должности старшего преподавателя искусства. Собрал чемодан, стал ждать возвращения жены из Молдавии, она была в Бельцах с дочерью Людмилой. Через несколько дней получил письмо от Веры, она сообщала, что попала в больницу с переломом ноги.

Мы остались в Мезине. Я работал в музее, занимался дешифровкой орнаментов, ездил в Киевский музей, где изучал браслеты в натуре. Очень удивился, когда обнаружил, что художники-иллюстраторы изображают его математическую модель весьма произвольно, искажают мотивы орнаментов.

Вместе с И.Г. Шовкоплясом на его рабочем столе скрупулезно изучил и тщательно перерисовал уцелевшие фрагменты орнамента, начертил графическую и установил математическую модели композиций браслетов. Все оказалось напрасно, селенарная семантика браслетов и ритмы лунного протокалендаря не воспринимались, и не вводились в научный обиход.

Публикации

Диссертацию забросил окончательно и бесповоротно. Браслеты больше не изучал, дешифровку орнаментов предал анафеме до 1991 года, когда в музей меня посетил археолог из Липецка, специалист в палеонтологии А.А. Чубур. Он убедил продолжить исследования браслетов, помог опубликовать первую статью о них в материалах научной конференции в Липецке в 1992 году. Брошюру с материалами через полгода привез сын Игорь, он был в командировке в этом городе на авиаремонтном заводе с группой индийских авиаторов.

К этому времени непробиваемая стена, стоявшая на пути моих публикаций в Москве, была пробита.

Сначала помог профессор Телегин Дмитрий Яковлевич. В 1979 году он сообщил мне письмом: «Вышла, наконец, Ваша статья в «Памятниках». Они ее, конечно, порезали, но все же хорошо, что не зарезали совсем... Моих там уже не одна затерялась безвозвратно».

Статья была, в известной мере, публицистической, но эстетически удачной. Настоящая же научная статья, связанная с моими раскопками, интерпретацией и дешифровкой орнаментальных композиций позднего средневековья, была напечатана на Украине в журнале *«Народна творчість та етнографія»*. В ней мне удалось проследить появление орнаментальной, чаще всего, сакральной, символики, из глубин древнейших цивилизаций Ассирии, Греции до Киевской Руси. Я выступил в своем амплуа искусствоведа, и это принесло мне большую радость. Особенно понравилась рецензия киевского искусствоведа: *«Робота викликає великий інтерес, бо він додає чимало нового до вивчення осередків народного мистецтва північного Лівобережжя»*.

Не обошлось «в бочке меда» и без «ложки дегтя». Заведующий районным отделом культуры на собрании в районе неожиданно наложил запрет на мои «занятия лженаукой». Директор районной библиотеки Журавель сорвался с места, поднялся на трибуну и прямо

взорвался в негодовании, потрясая журналом с моей статьей над головой:

– Да как Вы смеете говорить такое! Неужели Вы думаете, что в Киеве дураки сидят, не понимающие, *что* они публикуют!

Наутро я был «на ковре» у второго секретаря райкома –зав нажаловался. Деятельность мою, впрочем, порицать на этот раз не стали – просто, так сказать, отреагировали на жалобу.

Вторая моя статья «*Мотив ліри, пальметки і крину в кахлях на Новгород-Сіверщині*» вышла в этом же журнале в 1986 году. Была и еще одна, более солидная статья, но ее судьбу проследить мне не удалось – в то время я отошел от этой тематики и переключился на археолого-научные исследования, работая в Коропском музее Н.И. Кибальчича. Последняя искусствоведческая статья вышла в 1992 году в Полтаве – в сборнике «*100 років Полтавському краєзнавчому музею*».

Увидела свет она благодаря стараниям замечательного полтавского археолога и музееведа А.Б. Супруненко. Я увлекся в эти годы живописью Коропского художественного цеха, чьи произведения XVIII века хранятся в Киевском музее украинского искусства. Речь идет о портрете четы Кочубеев. Он находится в Полтавском краеведческом музее и по живописной технике и другим признакам очень напоминает манеру письма забытого ныне живописного цеха Коропа – довольно известного в XVIII веке города-крепости, наказанного в XIX веке властями царской России за то, что здесь родился революционер-цареубийца Николай Кибальчич. Фашистские бомбардировки довершилиразрушение города уже в веке XX.

Находки изразцов и даже целой школы коропского изразцового мастерства сделали меня ярким поклонником этого вида прикладного искусства. В поисках аналогов я изучил творчество Евгении Спасской, подошедшей к открытию этой школы, объездил все музеи бассейна Десны от Брянска и Новгород-Северского до Киева. Мне не удавалось выявить так увлекшего меня загадочного мотива «лиры, пальметты и крина».

Отследить истоки этих священных – сакральных – мотивов в прикладном искусстве Ассирии, Вавилона, античности у меня получилось благодаря книгам из личной библиотеки. Я отыскал их следы в искусстве Древнего Востока и Киевской Руси. Я влюбился в эти орнаментальные композиции, досконально их изучил и мог по небольшому обломку восстановить картинку полностью, даже не зная

«родника», из которого изразец поступил. Наконец, в Киеве, в магазине «Академкнига» на улице Грушевского, к огромной радости, нашел журнал со статьей Анны Шовкопляс об изразцах города Киева, где были найдены ранние аналоги более поздних коропских композиций. К сожалению, богатый собранный мною материал об изразцах Коропщины остается неизученным. В своих публикациях на эту тему я старался не просто показать найденное, но и отследить происхождение, найти семантику, обосновать интерпретацию орнаментальных композиций разных эпох и народов.

Искусство в Коропе, искусство Коропа

В семидесятые годы строительными работами на Коропском маслозаводе было вскрыто множество обломков изразцов, оставшихся от найденных мною печей по обжигу керамики. Я часто приезжал на это место из Мезина, привозил в музей многочисленные обломки, что не понравилось тогдашним руководителям. Временный заведующий райотдела культуры В. Сидько отправил меня своим приказом на курсы археологов в Мирополье. По приезду из командировки я нашел «поле боя» на месте бывшего скопления художественных изразцов скрытым и отутюженным. От изразцов пропал и след. Я громко назвал это деяние преступлением и перестал искать «родники» ремесла. Увлеченный плановыми лекциями по истории искусства, космонавтике, Великой Отечественной войне.

Как-то, уже работая в Коропе, я купил у местного жителя Юрия Кобца большую, около метра высотой, картину, привезенную его тетей из Ленинграда. Колоритный «Портрет неизвестной коропчанки» написал в 1847 году малоизвестный коропский художник Иван Васьков, брат более прославившегося живописца Гавриила Васькова и приятель Тараса Григорьевича Шевченко. Портрет вместе с дюжиной моих работ взял один известный черниговский археолог, копавший тогда городище в селе Радычев, как он сказал «на выставку в Канаду». Полотна надолго пропали, потом нашлись, но далеко не все. Надо ли говорить, что, прежде всего, исчез «Портретнеизвестной». Я написал копию этого портрета такого же размера по фотографии и по памяти уже после пропажи, а лучше сказать, кражи, оригинала. В Канаде сейчас картина или в Чернигове, или где-то еще, кто знает?

Порой я думаю, принесла ли она удачу своему новому обладателю, осыпав ли она его?..

В свое время в Мезинском музее мною была собрана богатая коллекция икон, часть из которых переехала в Короп, в павильон создаваемого опять же мною музея, и в музей Кибальчича, где я директорствовал. Как-то нас навестила комиссия во главе с первым лицом района и разнесла в пух и прах «бездельников, занимающихся сбором досок вместо полезной работы». Иконы приказали убрать. Часть из них вернулась в музей в Мезин, часть оставалась в Коропе. Большинство из них было впоследствии разворовано.

Я же продолжал составлять альбомы репродукций, оттачивал выступления. Постоянно читал лекции в учреждениях района, в школах и сельских клубах. Иногда по 50 лекций в год. Бесплатно. Особенно любил читать для художественного и археологического кружков при музее. За разработку темы и оформление альбома «Война в искусстве» был принят в звено лекторов области. Фото Куриленко В. Е. висело на стенде в центре Чернигова, у Красной площади.

В Коропе есть особый объект архитектуры – Ильинская церковь, заброшенная, сильно разрушенная, незаслуженно забытая, пренебрежительно именуемая Сушкой. Ее обещали отреставрировать под музей. Несомненно, именно это обстоятельство было решающим, когда стал вопрос о переезде в этот городок из Мезина. Обещания остались пустым звуком, но я горжусь тем, что отдал столько сил, вложил душу в изучение этого уникального памятника Левобережья.

Подняв архивные и литературные источники, перелопатив массу материала, пришел к выводу, что перед нами не просто церковь, а «Дом войсковой егерской арматуры» – Артиллерийский двор, крепость из кирпича, единственная такая на левобережной Украине. Описанию крепости я посвятил ряд статей, сделал альбом зарисовок, написал множество этюдов с натуры.

Вместе с ребятами из археологического кружка мы провели раскопки во дворе крепости и внутри обоих церковных ризалитов. В западном крыле, под лестницей, мы открыли вертикальную шахту, забитую глиной, что вела по галерее в сторону стоящей рядом через дорогу действующей Вознесенской церкви XVII-XVIII веков. Ее план я обнаружил в композиции одной из кафельных плиток XVII века, найденных при раскопках на свердловском Южном острове у Мезина.

Под восточным ризалитом мы обнаружили ведущий к нему оконный проем, служивший ранее, по всей видимости, входной дверью. Там оказался засыпанный битым кирпичом вход в подземелье. Раскопки продолжались. На глубине двух метров появились обломки керамики – посуды и изразцов XVII-XVIII веков, а еще ниже – человеческие скелеты: в лежачем, сидячем и стоячем положении. Свидетелями и жертвами какой трагедии были эти люди? Трудно сказать. Несомненно одно – этой церкви, имеющей три перекрытых этажа, восемь залов и верхнюю боевую площадку, на которую вел узкий тоннель, проложенный в кирпичной кладке четырехметровой стены и заканчивающийся металлической дверью, изначально была крепость. Документы подтверждают существование в Коропе двора артиллерии, основанного гетманом Демьяном Многогрешным после того, как в 1659 году город-крепость Короп войсками князя Трубецкого был *«обернут в пепел»* и скрыт за поддержку гетмана Выговского и союз с Польшей.

Позднее я провел раскопки еще одной архитектурной жемчужины Коропщины – дворца графа Румянцева-Задунайского в селе Вишеньки. Нашел белые изразцы XVIII века из графского дома, осмотрел стены и пришел в восторг от обнаруженных под слоями штукатурки следов росписи, великолепных фресок и вычурной лепнины. Предложил основать музей в этом чудесном здании, но не нашел поддержки, так как тогда там был дом отдыха.

Работа в Коропе запомнилась еще одним эпизодом. Однажды по почте в музей пришло письмо из области, где сообщалось, что «Куриленко за засорение музея Кибальчича непрофильными экспонатами объявляется выговор». Затем выговор пришел повторно. За ним прибыла высокая комиссия с целью освободить Куриленко с должности директора. За «бунтаря» на этот раз грудью стало районное начальство во главе с новым заведующим отделом культуры. Комиссия убыла ни с чем. Мне было сказано: «Работайте, как работали», но я уже стал уставать от такого рода интриг. Поэтому, когда в той же «Учительской газете» появилось объявление, что «Черкесскому педагогическому институту срочно требуется старший преподаватель истории искусства, жилье предоставляется», я тут же поехал на Кавказ.

Место поразило меня: город, расположенный словно в чаше из горных хребтов, вершины, воздух, колорит... Вот только в работе

здесь были свои особенности. В здешних добрых традициях было принято «покупать оценки», что ли. Я сразу сообразил, что это не мое, и спешно покинул гостеприимный институт, не смотря на уговоры ректора. Хоть один правильный поступок в моей жизни, о котором совсем не сожалею.

Вернешься в село и создашь...

Ясновидец оказался прав: действительно, сменив ряд городов и городков (Шостка, Боково-Антрацит, Красноводск, Могилев-Подольский, Гомель, Прилуки, Симферополь, Чернигов, Ленинград, Бельцы, Короп) в 1985 году я в одиннадцатый раз возвратился в свое село. В Мезин, Свердловку или Куриловку, не важно. Важно, что домой, на родину, в свое село.

В Коропе всегда наблюдался острый дефицит с материалом для музейных витрин и стендов. В свое время мне удалось заполучить из районной библиотеки списанные полированные доски для создаваемого в павильоне при музее Кибальчича отдела краеведения и иконописи. После самовольного открытия музейного павильона и очередного выговора пришлось вывеску снять, иконы спрятать. Очень жаль, что уезжая из Коропа, был вынужден оставить всю коллекцию – она быстро испарилась, а полированные доски я все же вывез в Мезин. Жена Вера Акимовна в это время занимала пост директора Свердловской средней школы, и ее служебное положение позволило мне воспользоваться школьным автобусом для перевозки стройматериала и части археологических экспонатов, ранее привезенных из Мезинского музея. Все, что оставалось в Коропе, впоследствии было попросту свалено в кучупод забором рядом с музеем.

В Мезинском музее я отвел целую комнату под иконы. Ценнейшая из них – «Святая со свитком в руке» – была настоящим шедевром высотой в полтора метра. Она пропала вместе с другими иконами однажды ночью. Музей грабили неоднократно. Случайно уцелела копия «Тайной вечери» XVIII века – я взял ее домой на реставрацию. Впоследствии музей передал эту большую икону в Ильинскую церковь, заново открытую в Мезине, в кирпичном здании бывшего магазина – у нас остался выполненный мною ее эскиз.

В новом художественном отделе разместились мои этюды, этнографические картины, написанные с натуры на куриловских

улочках в 1970-80-х годах. Это – своеобразная память села, ныне исчезнувшего. Гимн ушедшей эпохи.

Музей пришлось воссоздавать практически заново. Работали вдвоем с помощницей Марусей. Сделали масштабные обоконницы с резьбой, поставили скульптуру: идолов, сотворенных природой из стволов деревьев и слегка подправленных мною. Частично их разместили в вестибюле, остальные стояли под открытым небом, где впоследствии сгнили.

Продолжались мои плановые лекции по истории искусства. В журнале «Советский музей» появилась заметка о том, как в некоем городе рядом лекторов было прочитано порядка платных 70 лекций за несколько лет. Меня позабавило это «достижение», так как у меня в районе получалось до 50 лекций в год. Бесплатных. Вскоре мне передали привет от первого районного лица: «Что-то слишком долго Куриленко переоформляет свой музей. Скоро его навешу». Конечно, он так и не приехал, а я с горечью поведал Марусе:

– По всей стране музеи переоформляются за бюджетные деньги бригадой оформителей, заведение при этом закрывают на 2-3 года. Мы же оформляем свой «за бесплатно», без стройматериалов и инструментов. Гвозди и лампочки я покупаю за свои деньги, а музей продолжает работать. И нами еще недовольны!

В том же «Советском музее» в 1988 году вышла статья кандидата наук Елены Гавриловны Вансловой «Музей быта или модель мира?», где она на всю страну заявила, что «...один человек, пусть гениальный, практически музея не создаст». При всем уважении, выходит, что я создал не музей? Что же тогда?

Немного позже к нам из Киева приехала киносьемочная группа во главе с режиссером А.С. Лизуновым. Созданный группой фильм «Скарбниця давнини» показали дюжину раз по телеэкрану, копию киноленты Лизунов привозил к нам, и она с успехом демонстрировалась в кинотеатрах района. Особо ценным подарком для меня стал показ на экране забытых всеми, разработанных мною моделей лунных календарей неолита и эпохи бронзы. Последняя модель ребусного календаря соснишкой культуры, нанесенного в виде фриза заштрихованных треугольников на сосуде из урочища Дубинá, была уже опубликована нашими коллегами из Сумской области. Теперь календари показали всей Украине, и научный консультант фильма археолог А.П. Моця сказал с экрана, что «лишь Куриленко додумался

сопоставить ритмы наколов на сосуде с ритмами Луны. Это имеет большое значение для такой новой ветви, как астроархеология».

Упомянутый фриз треугольников на сосуде можно отнести и к археологии, и к зачаткам счета и геометрии, и, одновременно и всецело, – к миру прикладного искусства. Он свидетельствует о том, что наряду с палеолитическими браслетами из бивня мамонта, в глубокой древности существовали предметы обихода и быта, покрытые изящным орнаментом, понять и повторить который не всегда удается и ныне живущим.

Мне самому заниматься искусством катастрофически не хватало времени. Его отнимала работа в музее. Из года в год, проезжая под деснянскими кручами, я с грустью наблюдал великолепные виды родной природы в разные времена года. Так же, как в далеком 1951 году в авиашколе на Днестре, не имел реальной возможности писать – только смотрел. У меня много картин, этюдов – ими заполнены до отказа все стены квартиры. День или два в месяц я отдаю любимой живописи, но мои работы остаются ниже требуемого уровня. Они незакончены. Они ждут своего завершения.

Искусство мезолита и неолита

Искусство мезолита рядом с блестящими его образцами палеолитического периода в округе Мезина на Северной Украине свидетельствует о бесспорном его упадке. На витрине мезолита в музее оно не представлено. Впрочем, костяной кинжал со схематической головкой, с глазами и ртом, найденный в устье речки Шостка на Десне, имеет у лезвия великолепное резное изображение «галочки» ширококрылой чайки, имы относим ее к мезолиту, предварительно пока.

Яркий контраст – искусство неолита. Оно открывает новый раздел в истории искусства края, знаменует приход новой эры в прикладном искусстве Европы, продвигаясь к нам, на север, с юга. Из культового, метеороподобного, оно становится общемировым, всенародным, а по форме и содержанию – обыденным и примитивным, рожденным с нуля. Этот феномен чем-то напоминает процессзамены блестящих творений Римапростыми и понятными изделиями разгромивших его варваров.

Вместо продуманных и не всегда объяснимых, загадочных меандров на кости мамонта – шедевров графики, скульптуры, резьбы,

геометрии – в неолите наблюдаются примитивнейшие наколы незамысловатых палочек, точек по сырой глине. Они напоминают след зверя или птицы на снегу или на мокром речном песке. Должно быть, узор наносили простым и доступным инструментом-штампом. Среди археологов бытует мнение, что многочисленные, найденные во многих местах, глиняные пульты-карандашики, как раз и служили штампами для нанесения такого узора.

У нас представлена керамика с ямочным орнаментом из 60 археологических памятников. Я делал оттиски ямочных углублений из пластилина, сопоставлял их с оттисками от «глиняной пули», но так и не смог получить похожий след. Моя гипотеза – эти глиняные изделия служили в неолите наконечниками стрел для охоты на пернатых, а вовсе не для нанесения орнамента на керамику.

И все же, сосуды неолита – это произведения искусства: при естественном солнечном свете ямочные углубления создают удивительную игру светотени. Рисунок внутри ямок меняется до неузнаваемости при повороте к источнику света. Мне хотелось делать по несколько разных зарисовок одного и того же обломка керамики, чтобы передать все тонкости художественных эффектов от узоров. Узоров, которые на рисунках археологов обычно напоминают пародию на орнамент. Адекватного отображения этих эффектов на бумаге не удавалось получить и мне – художнику. В Выдубицком монастыре в Киеве, где находился Институт археологии, я вступал в жаркие дискуссии с доктором исторических наук Д.Я.Телегиным, утверждавшим, что я идеализирую орнаменты на сосудах в своих перерисовках.

Эта орнаментика видоизменялась, усложнялась с течением времени. Простые ямки, полоски и пятна под влиянием прибывших издавна раннеземледельческих мотивов среднеднепровской культуры группировались в сложные фигуры, фризовые композиции.

Лунный календарь из неолита

Орнаменты на неолитических сосудах можно принять за примитив без содержания, за формальное украшательство. Археологи часто задаются вопросом, что означали эти наколы на посуде. Я слышал такие вопросы и от туристов. Когда в 1970-х на раскопках острова Дубинá у родного села наткнулся на блок сосуда с острым дном и

рисунком в виде спирали, то подумал, что человек неолита уже имел понятие о священной семерке. Позже сопоставил мой рисунок со спиралью на бляхе из Мальтинской стоянки, что в Сибири, и увидел на моем сосуде аналог этой композиции и связь с ритмами Луны.

Лишь в 2008 году, работая над статьей о неолите, я потратил несколько дней на простое копирование этой, на первый взгляд, примитивной композиции со спиралью, восхищаясь красотой оригинала в натуре и досадуя на мертвенность моих копий. Понял, что рисую спираль не так: делаю простые круги над ней, а надо рисовать косые лучи, идущие от центра бляхи. Посчитал число ямок в лучах. Оказалось везде по 11. Плюс 7 линий спирали, получается 18. При наложении этих ритмов на модель простонародного лунного календаря, получил число дней или ритмов Луны в молодом растущем полуцикле.

Эту группу наколов отсекает пояс лунок из повернутых в обратную сторону серпиков. Этот пояс плотно садится на ритм 19-го дня, когда невооруженным глазом на Луне наблюдается ущербление диска. «*День Рушака*», который не очень любят даже в наши дни. Выше линии месяца *Рушака* идут три ряда ямок, которые вместе с 7 днями лунной фазы *Старичка* составляют 29-30 единиц. Столько дней бывает в лунном календаре.

Это означает, что есть содержательная часть в искусстве неолита, что на этом изделии из кости мамонта каждая ямка означает лунный день. Означает, что особое внимание в неолите уделялось *Дню Рушака*. И на его базе должна была строиться мифология неолитических охотников и рыболовов.

Мною выявлен ряд аналогов таких композиций на мелких обломках сосудов при раскопках на *Дубинé* и *Дзвінковому*.

Разумеется, такая скрупулезная работа над археологическими экспонатами не могла не отразиться на моих занятиях живописью. Дома я изредка правил старые, написанные в 1950-80-х годах картины и этюды. Мои драгоценные краски в тюбиках на двух этюдниках сохли, навевали грусть. Хотелось писать, творить, выполнять заказы. Драма художника, бросившего творчество еще во времена учебы в Ленинграде. Понимание живописи, плюсов и минусов своих работ становилось острее, профессиональнее. Труд над научными статьями поначалу радовал, потом стал изнуряюще тяжелым. Живопись, рисунок, аппликация омолаживали, делали организм бодрее.

Необъяснимым остается появление на остродонном ранненеолитическом сосуде из Затона, что у Свердловки, мотива, имитирующего орнаменты на мезинских палеолитических фигурках «птицеженщин». Похожую загадку представляет и среднеднепровский сосуд, найденный в урочище *Рвачка* между Мезином и Куриловкой. Развертка композиции орнамента этого сосуда очень перекликается с елочным узором мезинских браслетов, в котором мы усматриваем модели лунных календарей.

Искусство среднеднепровской культуры. Эпоха бронзы

Если орнаментика неолита легко узнаваема по ямочным наколам, то среднеднепровская выдает себя оттисками веревочки. Чаще всего создает прямые линии, дополненные наколами, ямками, прочерками, треугольниками, елочками и гусеничками. В 2004 году на Поповой горе я вел раскопки ямы-погребка этой культуры. Выявил массу обломков, из которых после длительной реставрации получился блок в четверть сосуда, где полностью читается фигура крупного штрихованного треугольника, традиционно направленного вершиной вниз.

По выработанной годами привычке дешифровальщика я стал сопоставлять рисунок его линий с фазами Луны и увидел, что они сливаются с ритмами старого полуцикла земледельческого лунного календаря. Ямочные насечки по венчику вопросов не вызывают – это типичный для многих культур декоративный пояс. Неясной оставалась причина добавления к линиям, нанесенным веревочкой, дополнительных линий, выполненных методом гравировки в отдельных узлах ребусной композиции.

Оказалось, что правая выгравированная линия садится на ритм 18 – момент зарождения серпика месяца *Молодичка* в кратком цикле, а левая линия гравировки падает на ритм 25. В этот день фаза Луны полной (фаза *Рушака*) заканчивается – полудиск входит в стадию серпа, или начало фазы *Старичка*. Именно этот день выделен гравировкой. Четкое разделение линий треугольника на левую и правую части видим и в его центре на ритме 10. В этот день форма серпа месяца *Молодичка* переходит к фазе полнолуния, и серп обращается в полудиск.

Это дает основание относить этот блок сосуда к его применению в качестве лунного календаря. Остальная часть сосуда оставалась где-то

в стороне от места раскопок – поиски ее по периметру ямы успеха не имели.

Эти находки показали, что среднеднепровцы знали зачатки астрономии, вписались в ее историю, выявили начала счета, геометрии, рисунка, овладели своеобразной земледельческой наукой, проявили себя в декоративно-прикладной эстетике, раскрылись как художники. И главное – создали календарь.

На этом фоне легче читается и вторая композиция на сосуде из *Рвачки*. Она удивляет своим сходством с рисунком палеолитических браслетов, хотя менее явные браслетные мотивы известны из орнаментики локального неолита. Эти шевронные елочки с глубоким рельефом есть на обломках среднеднепровской керамики из многих пунктов, но там они – скорее традиционные сакрально-старинные элементы декора. Рисунок на сосуде из *Рвачки* – уникален, но до конца не ясен: есть четкая графическая модель «шевронных елочек», но не прослеживается их математическая составляющая. Однако ясно, что она была.

Суть в том, что окружность, построенная шевроном из уголков, в идеале, идет по цилиндру сосуда, замыкается и сливается в единый пояс. Этого нет у сосуда из *Рвачки*. Полоски орнамента разрываются вставками из квадратных и неквадратных ромбов. Преобладает не декоративная полоса шевронов, а семантическая. Мастер-гончар стремился нанести определенное заранее число деталей шеврона даже там, где уже не оставалось для них места. Они выбиваются из ритма: в пятом ряду у вытянутой ромбической фигуры и внутри ее границ видим 2-3 короткие уголкового насечки-единички. Для полного оттиска лопатки явно было мало места. Возможно, это – три фазы полной луны или новолуния? Иногда новорожденный серпик месяца *Молодичка* удастся заметить на второй или третий день. Елочки, построенные при помощи шнура, есть и на керамике из других пунктов, но выявить в них математическую календарную модель не удалось, очевидно – это традиционный декор.

По истечении десятков лет, после публикаций десятков научных работ, получив за работу в музее орден независимой Украины «За заслуги» III степени, я с грустью вспоминаю и свой побег из Ленинграда, и золотые слова своего мудрого учителя и наставника

В.П. Левенка. Всеволод Протасьевич буквально подталкивал меня к аспирантуре, отговаривал от недальновидного поступка и предупреждал, что в дальнейшем я не раз и не два вспомню наш разговор, и, что будет поздно. Я не предполагал, в какую колесницу впрягаюсь, но это не главное. Главное в том, что я не оценил те сказочные возможности, что расточительно щедро дарила фортуна в городе на Неве. Там неожиданно и замечательно мне покровительствовали великие ученые великой страны, там возникали перспективы, радужные для любого студента.

Помните, как гоголевский кузнец Вакулас трепетом воскликнул в покоях царицы: «Вот, говорят, лгут сказки! Кой черт лгут!»

Я совсем забыл, что человек создан не только для учебы и работы, но и для жизни и любви. И я так глупо распорядился своими возможностями. В чем-то уподобился жюльверновскому Жаку Паганелю, что сел не на тот корабль, поплыл не в ту страну – совсем даже в другую сторону – вокруг света через океаны, Патагонии и Зеландии.

Так и я заплутал в погоне за знаниями в храме наук и искусств.

2008-2009 гг.

Кириєвський В.Д., м.Шостка

ТАЄМНИЦІ РІЧОК БОГА БЛИСКАВКИ ТА ГРОМУ – ЛОСКИ, СРІБРЯНКИ, БЛИСТОВИ.

У найстарішій 1739 р. сповідальній книзі-розпису прихожан церкви Святого Миколая в селі Лоска Новгородської (Новгород-Сіверської) сотні значаться 38 приходських дворів, власниками яких були: 1) поп Стефан Іванов син, удов; 2) дячок Гаврило Іванов син; 3) паламар Василь Никитін син; 4) Федір Кириков син; 5) Омелян Федоров син Губський; 6) Лук'ян Петров син Гончар; 7) Йосип Овсієв син; 8) Павло Макаров син Сухомлин; 9) Федір Макаров син; 10) Катерина Петрова дочка, удова; 11) Матвій Никифоров син; 12) Лук'ян Кондратов син; 13) Герасим Іванов син; 14) Іюким Лаврентієв син; 15) Нестор Ісаков син; 16) Іван Гаврилов син; 17) Ілля Іванов син; 18) Кирило Федоров син; 19) Василь Іванов син Скрипка; 20) Параска Андрієва дочка, удова; 21) Іван Кондратов син; 22) Євстафій Пантелеймонов син; 23) Іван Олексієв син Коштовний; 24) Катерина Дем'янова дочка; 25) Єфимія Діонісієва, удова; 26) Тимофій Антонов син; 27) Петро Стефанов син; 28) Ісак Євсєєв син; 29) Лазар Андріїв син; 30) Анастасія Йосипова дочка; 31) Федір Василів син; 32) Устина Олександрова Фаїха, удова бунчукового; 33) Яків Дорофієв син; 34) Яків Кузьми син Пушка; 35) Кузьма Гуринов син; 36) Дем'ян Кузьмин син; 37) Устина Микитова, удова; 38) Мартин Дмитрів син. [1, арк. 30-39]. З усіх 38 власників дворів 7 мали прізвища: Губський, Гончар, Сухомлин, Скрипка, Коштовний, Фай, Пушка. Вірогідно, що село Сухомлинівка отримало свою назву від прізвища Сухомлин, а не від якогось нікому невідомого сухого млину.

У розпису прихожан лосківської церкви за 1740 р. так само вказано 38 дворів приходу: 1) поп Стефан Іванов Карабан; 2) дячок Гаврило Іванов. 3) служитель Лосківського монастирського «дворця» Антоній Іванов Карлат; 4) Федір Кириков; 5) Омелян Федоров Губський; 6) Лук'ян Петров Гончар; 7) Йосип Овсієв; 8) Павло Макаров Сухомлин; 9) Федір Макаров Сухомлин; 10) Катерина Потапіха Петрова дочка, удова Сухомлинка; 11) Степанида Сидориха Сухомлинка; 12) Матвій Андрієв Сіромолот; 13) Лук'ян Кондратов Маченок; 14) Герасим Іванов Довбиш; 15) Іюким Лаврентієв Дятлов; 16) Нестор Ісаков; 17) Іоан Гаврилов Сивоконь; 18) Ілля Іванов Кадун, Кирило Федоров син Шкоропацькій; 19) Василь Іванов син Скрипка;

20) Євген Наумов Губаренок, Параска Андрієва дочка, удова; 21) Іван Кондратов Кода; 22) Євстафій Пантелеймонов; 23) Іван Олексіїв Коштовний; 24) Михайло Іванов Гиренок, Катерина Дем'янова дочка; 25) Єфимія Діонісьєва, удова; 25) Тимофій Антонов Тахичннок; 26) Петро Стефанов Свириденко; 27) Давид Федоров Картавенко; 28) Лазар Андріїв Оболонський; 29) Анастасія Йосипова Водчиха; 30) Федір Василів Бойченко; 31) Устина Олександрова, удова бунчукового, той Устини братанка Анастасія Самойлова, удова; 32) Яків Дорофіїв Горовий; 33) Яків Кузьмин Пушка; 34) Кузьма Гуринов; 36) Дем'ян Кузьмин Карток; 36) Устина Микитова, удова; 37) Мартин Дмитрів; 38) Марко Стефанов [2, арк. 557-567]. На цей раз маємо 26 прізвищ прихожан: Бойченко, Гиренок, Гончар, Горовий, Губський, Губаренок, Довбиш, Дятлов, Кадун, Карабан, Карлат, Карток, Катравенко, Кода, Коштовний, Маченко, Оболонський, Пушка, Свириденко, Сивоконь, Сіромолот, Скрипка, Сухомлин, Тахичннок, Фай, Шкоропаський. Загальна кількість прихожан лосківської церкви св. Миколая становила в 1740 р. – 443 душі (219 ч., 224 ж.), з них духовного стану – 8 душ (5 ч. 3 ж.), військового стану – 1 душа (удова бунчукового товариша Андрія Зіневича Устина Фай), посполитих – 388 душ (194 ч., 194 ж.) та дворових – 46 душ (20 ч., 26 ж.) [2, арк. 567]. У середньому в одному дворі проживало 12 душ.

Безумовно, зазначений в розписах 1739 та 1740 рр. двір Фаїхи є Ушівським хутором з хатами її служителів, ключника, пасічника, пастуха. У розпису вказано, що в 1739 р. Устині Фай було 82 роки. На хуторі проживала дочка її брата Самійла удова Анастасія 42 р. та її четверо дітей: Карпо 22 р, Яків 20 р., дівця Марина 19 р. та Григорій 11 р. Дворовими (служителями двору): були: ключник Лук'ян Ігнатов, пасічник Омелян Олексієв, пастух Кирило Антонович та їхні жінки й діти. Загалом на хуторі проживало 28 мешканців (14 ч., 14 ж.) [1, арк. 37].

По смерті Устини Фай-Зіневич в 1741 р., Ушівський хутір дістався двом її племінникам – значковому товаришу Данилу Йосиповичу Зіневичу та бунчуковому товаришу Биковському. Племінники одразу розпочали судитися між собою за Ушівський хутір поки не дійшли мирової угоди в 1745 р., за якою хутір остаточно дістався Данилу Йосиповичу Зіневичу, який мешкав в Новгороді-Сіверському [8, с. 22-24].

У 1750 р. село Блистова знову стало гетьманським. Воно було пожалуване на булаву новому гетьману Кирилу Розумовському (1728-1803). Невдовзі в 1760 р. село Блистова остаточно перейшло гетьману Розумовському «в вечное и потомственное владение с 46

подданическими пахотными и безгрунтовыми дворами и со всеми принадлежащими угодии и с мельницею на перекоп речки Лоски» [6. с. 183; 14, с. 351]. Згаданий млин був на блистовських землях по річці Лосці біля Срібрянки. Вище нього по Лосці знаходився млин Долинського (1729 р.) на Чернігівському шляху (нині с. Лоска) та нижче по Лосці біля Карасівки діяв монастирський млин (1673 р.). Ще два млини діяли на притоках Лоски – Блистові (1710 р. слобідка Ушівці) та Гусинці (1742 р.). Загалом 5 млинів.

У 1764 р. імператриця Катерина II (1729-1796) звільнила з посади гетьмана Кирила Розумовського, зліквідувало гетьманське управління, створила на Лівобережній Україні Малоросійську губернію та призначила генерал-губернатором Малоросійської губернії графа Петра Олександровича Румянцева-Задунайського (1725-1796). Він приїхав до Малоросійської губернії в 1765 р., відвідав козацькі полки та запропонував провести їхній генеральний опис.

За даними Генерального (Румянцевого) опису Лівобережної України (Гетьманщини) 1765 – 1769 рр., село Блистова Новгородської сотні Стародубського полку належало графу Кирилу Розумовському. У селі нараховувалося 80 дворів, де проживало 611 душ (302 чол., 309 жін.), з них 17 дворів були козацькими – 198 душ (105 ч., 93 ж.) та 4 двори їхніх підсусідків – 15 душ (8 ч., 7 ж.); посполитих – 54 двори, 388 душ (185 ч., 203 ж.) та підсусідків – 3 двори, 9 душ (4 ч., 5 ж.); привілейованих (власницьких) – 2 двори (без вказівки кількості душ) [7. с. 221-227]. До привілейованих відносився двір священика Григорія Бистрицького та церква Іоанна Предтечі, при якій була «пахотная земля в одну четверть посеу» (тобто упругу – півдесятини) [7, с. 220-227]. У опису 1765 р. орна земля наведена в трьох вимірах – в «днях оранки» – $\frac{3}{4}$ десятини (га), «упругах» – $\frac{1}{2}$ десятини та в «квадратных саженьях в окружности», сінокоси обраховувалися у возах сіна, 4 воза сіна дорівнювалися одній десятині.

Ушівський хутір Новгородської сотні належав значковому товаришу Данилу Йосиповичу Зіневичу. Він помер в 1766 р. або ж 1767 р. [8, с. 24]. Хутір дістався його синові Григорію, якому ще в 1764 р. належало 4 душі чоловічої статі в Ушівському хуторі. Григорій Данилович Зіневич помер між 1772 та 1782 рр. [8, с. 25].

Усі інші села Новгородської сотні нижче по Лосці – Лоска, Сухомлинівка, Карасівка та Студінка належали Новгород-Сіверському Спаському монастирю, «дворець» (осередок) якого, знаходився в селі Лоска. Монахам належало 106 десятин землі, ще 19 десятин знаходилося в користуванні священника Даровського. У Лосці нараховувалося 10 дворів монастирських селян, 58 душ (29 ч., 29 ж.) та 2 привілейовані двори; в Сухомлинівці – 4 двори, 31 душа (12 ч., 19 ж.); в Карасівці – 15 дворів, 108 душ (57 ч., 51 ж.); в Студінці – 33 дворів, 275 душ (134 ч., 141 ж.) [7, с. 221-227]. Також монахам належали «4 вод. мельниць о семи колахъ (*колесах млину*), ізъ 3 просяныхъ ступниковъ (с 12 ступами), и ізъ 3 сукновален (с 9 ступами)». Монастирські млини були розташовані в різних місцях по течії річки Лоски – в Лосці, Студінці, Сухомлинівці та Курилівці [7, с. 225]. Виходить, що в 1765 р. діяло вже 4 монастирські млини на річці Лосці. Перший монастирський млин біля Карасівки відомий з 1673 р. Отже, маємо 8 млинів на Лосці та її притоках Блистові (Росаві) та Гусинці (Студінці).

У матеріалах Генерального опису 1765 р. не збереглися дані про слобідку Ушівці Понорницької сотні. Взагалі в описі маємо дані лише трьох сіл Понорницької сотні – Курилівки, Мізина та Хлоп'яників. У Курилівці було 8 дворів монастирських селян, 49 душ (23 ч., 26 ж.) [7, с. 221-227].

Отже, у 1765 р. на берегах Лоски та її притоках було 7 поселень – 2 села – Блистова та Лоска, які мали церкви, 4 безцерковні «деревни» – Сухомлинівка, Карасівка, Студінка, Курилівка та один Ушівський хутір.

За даними сповідального розпису 1766 р. лосківської церкви Св. Миколая Новгород-Сіверського монастиря значиться 31 двір прихожан з навколишніх поселень вказаних в списку: слободи Лоски, двора Зіневича (*Ушівського хутора*), Сухомлинова хутора, слободи Студінка, хутора Карасівки. У першому дворі Лосківського монастирського палацу мешкали: поп Андрій Матвієв, дячок Михайло Тихов, паламар Іоан Наумов. Другий двір належав військовому товаришу Григорію Даниловичу Зіневичу віком 44 р., перераховані в розписі його жінка Євдокія Григорівна 34 р. їх діти: Стефан, 15 р., Катерина 13 р.,

Марфа 8 р., Олександр 6 р., Параска 4 р. Також служителі в дворі Зіневича: Микита Мойсеїв 32 р., Іван Іванов 41 р., Єрмолай Микитов 18 р., Марко Дмитрів 26 р., Михайло Петров 25 р., Мойсей Євтихій 60 р., Петро Герасимів 21 р., Дем'ян Яковлев 14 р., Мартин Лукянів 16, Євфитія Іванова, удова, 58 р., Марія Іванова, удова, її діти: Агафія 16 р., Марина 12 р., Самсон 9 р., Іоан 7 р., Василь 2 р. Усього – 23 душі (15 ч., 8 ж.) [3, арк. 43, 44].

Третій двір, де головою родини був Антон Дем'янов син Карзюн віком 46 р., значиться його жінка Федора Василева дочка 40 р., їх діти: Федора 19 р., Пелагея 16 р., Парасковія 12 р, Євдокія 2 р, двоюрідний брат Іван Миронович 33 р., жінка його Уляна Миколая дочка 29 р., їх дочка Мотрона 17 р. Дворові люди: Олексій Адамов 43 р., жінка його Уляна Леонтієва дочка 40 р., їх діти: Антон 11 р., Федір 5 р., зять Олексія Василь Миколаїв 20 р., жінка його Ірина Олексієва дочка 18 р., дворові їх Корній Микитович 30 р., жінка його Парасковія Никифорівна 25 р., дочка їх Катерина 2 р.; Клим Антонович 47 р., жінка Ірина Миронова дочка 44 р., їх діти: Федір 19 р., Олена 15, Пантелеймон 12, Іоан 3 р.; сусід їх; Яків Ковнеристий Швець 17 р. Усього – 25 душ (12 ч. 13 ж.) [3, арк. 44].

Далі у списку йдуть три двори слободи Лоски: 4) Євтихій Кириченко; 5) Григорій Кириченко та дворовий Гончар; 6) Пилип Антонович Овсієв [3.арк 45]. Далі – три двори хутора Сухомлин: 7) Гаврило Тимофійов Потапов; 8) Тетяна Василева Пушка, удова. Далі 17 дворів слободи Студінки: 9) Тетяна Петрова Євсеїха; 10) Созонт Самсонов Ворожбит; 11) Єфросинія Ісвока Кадиha, удова; 12) Євстафій Пантелеймонов; 13) Яким Коштовний; 14) Губариха, удова; 15) Матрона, удова; 16) Трохим Гаврилов Свириденко; 17) Іоан Євсеїв Картавенко; 18) Пилип Кузьмов Оболенський; 19) Іоан Семенів Скріпок; 20) Кіндрат Федоров Бойко; 21) Наталія Йосипівна Вовчиха, удова; 22) Іван Василів Рагутенко; 23) Марко Пантелеймонов Бурий; 24) Климент Лазарев Оболенський; 25) Яків Дорофіїв Горовенко. Далі – 6 дворів «Красовки» (як написано в документі): 26) Созонт Корнєїв Рута; 27) Григорій Кондратенко; 28) Ярина Дятлиха, удова; 29) Йосип Іванов Сивоконь; 30) Яків Кондратенко; 31) Йосип Василів Рябець. Порівняно з розписом 1739 та 1740 р. з'явилися нові прізвища: Ворожбит в Лосці та Рябець в Карасівці [3.арк 45-52].

Загальна кількість прихожан лосківської церкви Св. Миколая становила в 1766 р. – 546 душ (264 ч., 282 ж.), з них духовного стану –

11 душ (7 ч. 4 ж.), військового стану – 7 душ (3 ч., 4 ж.), посполитих – 339 душ (194 ч., 194 ж.) та дворових – 189 душ (96 ч., 93 ж.) [3, арк. 53]. У середньому в одному дворі проживало 18 душ.

У 1779 р. було розпочато черговий перепис населення Гетьманщини, а потім в 1781 р. поділено її на 3 намісництва Малоросійського генерал-губернаторства – Чернігівське, Новгород-Сіверське та Київське. Сотенний та полковий устрій Гетьманщини було ліквідовано.

У «Опису Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 р.р.» вперше вказані два нові хутори на річці Лосці, що нині є селом Лоска на Чернігівському шляху. Хутори входили до складу Понорницької сотні Чернігівського полку. Перший хутір військового товариша Івана Долинського мав тільки дві хати. У одній проживав сам Долинський, у другій – його підсусідок. За півверсти від хутора Долинського знаходився на річці Лосці другий хутір, що належав значковому товаришу Тихоновичу. У хуторі було лише дві хати підсусідків Тихоновича [9, с. 30].

Також в Понорницькій сотні перебувала «слобода Ушивка», розташована «в лесу на ровном месте над протоком Росавою», тобто понад правим берегом річки Росави, яка впадала в Лоску. Слобода належала дружині померлого генерал-майора Штофеля. У слободі нарахувалося 18 дворів (22 хати) [9, с. 30]. Виходить, що за півстоліття слобода зроста тільки на один двір, ще й змінила назву з Ушівці та Ушівку, заодно змінила назву своєї річки з Блистови на Росаву.

Протока Росава була кордоном між Чернігівським та Стародубським полками. За слободою Ушивка йшли на північ землі Новгородської сотні, починаючи з Блистовського хутора, розташованого навпроти слободи на лівому березі Росави. У хуторі був один двір з двома хатами якогось, не вказаного в опису, виборного козака, ще два двори посполитих Шептаківської волості з трьома хатами та розташованими поряд трьома бездворовими хатами [9, с. 10].

За дві версти від Блистовського хутора знаходилося село Блистова «по обоим сторонам яру, которым протекала

Кортеж Катерини II

Церква с. Блистова

речка Росава, но ныне засыпалась песком и вся тут высохла». У селі Блистові Шептаківської волості Новгородської сотні нараховувалося 100 дворів (119 хат). З них 72 двори (82 хати) належали посполитим, 3 двори (9 хат), належали виборним козакам, 24 двори (27 хат) їхнім під помічникам та 1 двір (1 хата) підсусідку [9, с. 10]. У селі була одна церква Іоанна Предтечі та старий поп Григорій Бистрицький,

який значився ще в перепису Новгородської сотні Стародубського полку 1765 р. Бистрицький вже служив у новій церкві, що була збудована в Блистові 1777 р. на правому боці яру всохлої Росави [13, с. 73]. За переказом, гетьман Розумовський перевіз козацьку церкву Св. Миколая із села Шептаки, У 1907 р. блистовську церкву, перебудували, підвели цегляний фундамент [11, арк. 28]. На жаль, у 2017 р. церква рухнула, з причини відсутності коштів на заміну деревини, струхлявілої за довгі роки зберігання в церкві колгоспних міндобрив.

За 4 версти від Блистови знаходилася, згідно опису, «деревня» Ушівка, колишній Ушівський хутір. Ушівка належала полковому осавулу Степану Григоровичу Зіневичу та його молодшому брату військовому товаришу Олександрю Григоровичу Зіневичу, які там же й проживали. В Ушівці було 12 дворів з 12 хатами посполитих [9, с. 10]. За даними ревізії 1782 р., братам Зіневичам належало 55 душ посполитих (31 ч., 24 ж) [8, с. 27]. Неподалік двору Зіневичів діяла їхня винокурня на сім казанів. На річці Лосці була гребля та млин об одному колі (водяному колесі) [9, с. 10].

На схід від Ушівки Зіневича йшли до Десни землі Новгород-Сіверського монастиря з чотирма «деревнями» та одним селом. У селі Лоска проживали монастирські посполиті у 8 дворах з 8 хатами та у 2 бездворових хатах. У Лосці була церква св. Миколи, приїжджий двір «в 2 связях, один о 5, другой о 4 покоях», монастирський винокурний завод на 12 котлів та млин на греблі «2 амбара о 2-х мучних и 1-м валушномъ колахъ» (колесах). У «деревне» Сухомлинівці монастирські посполиті проживали у 4 дворах з 5 хатами. Був млин на Лосці з 2 колами. У Карасівці посполиті проживали у 18 дворах з 18 хатами, У

Курилівці посполиті проживали в 8 дворах з 9 хатами. Курилівкою проходила дорога з Новгород-Сіверська на Вишеньки. У Студінці нараховувалося 20 дворів з 49 хатами монастирських посполитих [9, с. 9].

Отже, у 1781 р. на берегах Лоски та її притоках було 11 поселень – 2 села – Блистова та Лоска, що мали церкви, 5 безцерковних «деревень» – Ушівка, Сухомлинівка, Карасівка, Студінка, Курилівка, 1 – слобідка Ушівка та 3 хутори – Долинського, Тихоновича та Блистовський.

За указом імператриці Катерини II від 3 (14) травня 1783 р. було відновлене в Гетьманщині кріпацтво. А 21 квітня (2 травня) 1785 р. Катерина II видала «Жалувану грамоту дворянству», за якою козацька старшина Гетьманщини ставала дворянами, поміщиками. Отже, власники Ушівки брати Зіневичи – полковий осавул Степан Григорович та військовий товариш Олександр Григорович стали малоросійськими дворянами, поміщиками, а їхні українські військово-піддані посполиті стали звичайними кріпаками.

У 1786-1788 рр. царський уряд урізав (секуляризував) майно монастирів, передавши їхні землі і закріпачених монастирських селян у відання Колегії економії. Отже, монастирські селяни Лоски, Студінки, Сухомлинівки, Карасівки та Курилівки стали казенними. Соціальне становище казенних селян, щодо обов'язкової дармової праці на московського царя, було подібне до становища поміщицьких кріпаків.

Новгород-Сіверська брама

22 січня 1787 р. новгород-сіверський капітан-справник, дворянин Олександр Григорович Зіневич, власник кріпаків хутора («деревни») Ушівки зустрічав імператрицю Катерину II (1729-1796) [8, с. 28]. Він стояв біля Тріумфальної брами, збудованою на честь приїзду імператриці. Лише пізно увечері о 21 годині Зіневич здалеку побачив вершників з факелами, а потім – довгий цуг коней, запряжених попарно, що тягли велику позолочену карету на саних, за якою слідували з десяток значно менших зимніх карет та сотні зо дві саней з кибитками. Імператриця була здивована розміром Тріумфальної

брами. Наступного вечора 23 січня відбувся дворянський бал, на якому всі «плясали хорошо» перед імператрицею, особливо обдарована дворянством козацька старшина. Уранці 24 січня о 9-й годині Катерина II продовжила свою подорож до Херсону.

Маршрут від Новгород-Сіверського до Чернігова проходив через зарані визначені села на Чернігівському шляху – Рикове (донедавна Кирове, нині Троїцьке), Стахорщину, Блистову [10, с. 141]. У Блистіві, на 24 версті від Новгород-Сіверського, відбулася короткочасна зупинка кортежу. Ще восени 1786 р. власник Блистови граф Кирило Розумовський збудував в селі гостьовий будинок з меблями та килимами для перепочинку імператриці. Будинок знаходився біля блистовської церкви, мав простору вхідну прибудову (гонту), з широкими вікнами та лавами. [5, с. 16, 17].

Чергова за Блистовою короткочасна зупинка Катерини II мала бути далі по Чернігівському шляху за 17 верст в селі Верба, за Шаболтасівкою. Проте імператриця змінила запланований маршрут, повернула з Чернігівського шляху до Десни. За переказом селян Ушівки, цариця Катерина перетнула річку Лоску по греблі в гетьманському Кирилівському хуторі. Проте гребля була завузька й карета перекинулася разом з царицею та її сріблом. Звідси й назва урочища Срібрянка. Минувши лосківський ліс, високоповажний кортеж взяв вліво на село Криськи, потім на село Іваньків до села Вишеньки над Десною. Там зустрів імператрицю та дав обід в своєму палаці фельдмаршал, граф Румянцев-Задунайський, тодішній генерал-губернатор Малоросії [12, с. 20].

За даними сповідального розпису 1792 р. лосківської церкви Св. Миколая значиться 63 двори прихожан. У першому дворі, названому Лосківським монастирським палацом, мешкали «духовние и ихъ домашние»: священник Іоан Лук'янов син 48 р., управляючий дяківською округою той же церкви паламар Олександр Григоров син Білосор 36 р., жінка його Матрона 33 р., дочка їх Федора 3 р., управляючий паламарською округою казенного відомства селян житель села Лоски Дмитро Яковлев син Яковенок 22 р., жінка його Євдокія Леонтієва 20 р., Євдокія Яковлева дочка, удова, 61 р., дочка її Харитина Яковлева 17 р.

У другому дворі – «Въ футоре Ушивке» мешкали – титулярний радник Стефан Григорієв син Зіневич, 41 р., жінка його Ганна Іоанова дочка, 28 р., Стефанов брат рідний Олександр Григорієв, військовий товариш, 31 р., жінка його Марфа Василева дочка 28 р., померлого

бунчукового товариша Григорія Данилова сина Зіневича жінка Євдокія Яковлева дочка, удова 61 р., дочка її Параскева 18 р. Дворові їх: прикажчик сотенний канцелярист Іван Яковлев син Єлецький 31 р., Параска Маркова лівіця 20 р., Євдокія Маркова дівиця 17 р., Семен Федоров син Ковальчук 32 р., брати його рідні Захар Федоров 21 р., Іоаник Федоров 20 р., жінка Іоаникія Марія Григорієва дочка 25 р., син їх Герасим 3 р.

У третьому дворі, де головою родини був Георгій Кузьми син Прокопенко 46 р., мешкали: жінка його Марія 43 р., зять їх Юхим Юхимов син Зарученко 23 р., жінка Одарка Георгієва дочка 21 р., син Семен 2 р.

Далі – 4) Юхим Андріїв син Мирошник 41 р., жінка його Варвара Федорова дочка 40 р., їх діти Іоан 23 р., Іоан 14 р., Уляна 14, Марта 13, Іоанова жінка Фекла Василева дочка 19 р., отого Єфима племінники Павло 21 р., Мина Давидови 19 р., Павлова жінка Євдокія Іоакимова дочка 19 р., циганка Марина Іванова 10 р., Андрій Іоакимов син Синиця 51 р., жінка його Єфросинія Лукянова дочка 49 р., їх діти Самсон 19 р., Агафія 14 р., Андрія племінники Авраам 16 р., Устинія 19 р.; 5) Ісидора Костянтинова дочка Морозиха, удова, 63 р., її діти Андрій 30 р., Григорій 27 р., Ілля 20 р., Андрія жінка Одарка Федорова дочка 22 р., дочка їх Ірина 3 р., Григорія жінка Марія Данилова дочка 22 р.; 6) Іоан Михайлов син Кудлай 25 р., жінка його Агафія Дем'янова дочка 22 р., її сестра Євдокія Демянова Коржова, удова 29 р., Іоана невестка Ганна Самойлова дочка, удова 31 р., її діти Наталія 17 р., Васса 12 р., Феодосія Кондратова дочка Горовиха, удова, 39 р., її діти: Олексій 13 р., Євдокія 8 р., Ігнатій 3 р., Параска Никифорова дочка Трихєбиха удова 57 р., її діти: Олександр 31 р., Данило 25 р.; 7) Мойсей Корнілієви 19 р., Олександра жінка Агафія Євстафієва дочка 30 р., їх

Вишеньківський палац

діти: Діонісій 7 р., Ганна 6 р., Одарка 2 р., Данилова жінка Улита Василева дочка 23 р.; 8) Олена Семенова дочка Сирицька, удова 58 р., її діти: Антон 36 р., Василь 19 р.,

Антонова жінка Устина Денисова дочка 31 р., їх діти: Леонтій 8 р., Аникита 3 р., Ганна 10 р., Устина 6 р., Агафія 1 р., Ірина Олексієва дочка Морозиха, удова 48 р., дочка її Євфимія 20 р., зять її Захар

Максимів син Бусльонк 25 р., жінка його Марта Василева дочка 23 р., Марія Данилова дочка, удова 21 р., син її Василь 3 р.; 9) Пелагея Федорова дочка Тищенка, удова 36 р., її діти Андрій 16 р., Максим 11 р., Пелагея 7 р., Параска 1 р., сусіди їх Євдокія Григорієва дочка Васильчиха, удова 37 р., дочка її Євфимія 24 р., Ірина Максимова дочка Ковнеристая, удова 31 р., дочка її Євдокія 3 р., Євдокія Харитоновна Ковальчук 21 р., Семен Харитонов Ковальчук 8 р.

«В селе Лоске»: 10) Юхим Григорієв син Кириченко 49 р.; 11) Аврам Смелянов син Гончаренок; 12) Григорій Олексіїв Кириченко 32 р.; 13) Ганна Сергієва дочка Васючиха, удова 54 р.; 14) Яків Євфимієв син Кириченко 30 р.; 15) Данило Максимів син Кириченко 55 р., сусід їх вне двору Сава Григорієв син Кукол.

В «деревне Стюденки»: 16) Андрій Євфимієв син Науменок; 17) Василь Климов син Коваль; 18) Євгенія Наумова дочка Ворожбитка, удова; 19) Наум Созона син Ворожбитов, сусід їх вне двору Михайло Тимофіїв син Кодя; 20) Григорій Василів син Бурий, сусід їх Павло Трохимів Бурий; 21) Андрій Пархомів син Пашковський; 22) Максим Іоакимів син Коштовний; 23) Павло Іоакимів син Губар; 24) Стефан Єфимів син Єхненко; 25) Іоан Лукянов син Свириденко; 26) Іоан Терентієв син Крепкий; 27) Тетяна Михайлова дочка Картавая, сосед їх Петро Семенів син Коштовний, удов; 28) Максим Іоанов син Оболонський; 29) Євмен Іоанов син Стрижаченок; 30) Ксенія Іоанова Кирилиха, удова; 31) Агафія Дорофієва дочка Бойчиха, удова; 32) Самуїл Опанасович Сиченок; 33) Мина Іоанов син Гончар; 34) Степан Артемієв Виниченок; 35) Никифор Тимофіїв син Виниченок; 36) Катерина Петрова дочка Водчиха, удова; 37) Георгій Федоров син Бойка; 38) Іоан Федоров син Бойка; 39) Іоан Василів син Рачуча; 40) Сава Лазарев син Оболонський; 41) Леонтій Марков син Бурий; 42) Григорій Артеміїв син Оболонський; 43) Козьма Яковлев син Дорошенко; 44) Агафія Григорова дочка Дорошиха, удова.

«В хуторі Сухомлиновке» 45) Кузьма Григорів син Губар; 46) Гаврило Потапів син Сухомлин; 47) Матрона Потапіївна дочка Антересиха.

«В хуторі Карасьовки» 48) Сила Стефанів син Рябець; 49) Павло Василів син Рябець; 50) Георгій Пантелеймонів син Панченко; 51) Василь Іоанів син Матвійчук; 52) Іоан Йосипа син Сивоконь; 53) Опанас Іоанов син Сивоконь; 54) Василь Павлов син Іовкін; 55) Євдокія Андрієва дочка Нестеренчиха, удова; 56) Микита Іюкимів син Дятел; 57) Стефан Іюкимів син Дегтяренко; 58) Іоан Іюкимів син

Дегтяренко; 59) Іоан Данилов син Богатиренко; 60) Кузьма Григорович син Богатиренко; 61) Іван Андрійв син Кондратенко; 62) Петро Сазонов син Бондаренко; 63) Міщанин з Погара Іоан Варфоломійв син Шведов, проживаючий в приході по паспорту.

Загальна кількість прихожан лосківської церкви Св. Миколая становила в 1792 р. – 650 душ (319 ч., 331 ж.), з них духовного стану – 4 душі (2 ч. 2 ж.), військового стану – 7 душ (3 ч., 4 ж.), міщани – 5 душ (1 ч., 4 ж.), посполитих – 339 душ (313 ч., 321 ж.) [4, арк. 216 – 228]. У середньому у одному дворі проживало 18 душ, так само, як в 1766 р.

Посилання

1. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), фонд 679, оп. 1, спр. 330.
2. ДАЧО, фонд 679, оп. 1, спр. 337.
3. ДАЧО, фонд 679, оп. 1, спр. 349.
4. ДАЧО, фонд 712, оп. 1, спр. 217.
5. Гун Отгон. Поверхностные замечания по дороге от Москвы в Малороссию в осени 1805 года. – М., 1806, в 3 ч. Ч.2,
6. Лазаревский А.М. Описание старой Малороссии Т.1. Полк Стародубский. – К., 1888.
7. **Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе [Текст]. Т. XV и последний. Кролевецкий уезд: с четырьмя литографированными картами и приложением Подворной переписи 1883 г. и Румянцевской переписи 1767 г. / сост. П. П. Червинский. – Изд. Черниговского губернского земства. – Чернигов : Земская тип., 1887.**
8. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. т.5, в. 3, К.-СПб., 1996—2004
9. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779-1781 р.р. – К., 1931.
10. Путешествие Ея Императорского Величества в полуденный край России, предпринимаемое в 1787 году. – СПб., 1786.
11. Российский государственный исторический архив (РГИА), ф. 799, оп. 33, д. 2360.
12. Храповицкий А. В. Памятные записки А.В. Храповицкого, статс-секретаря императрицы Екатерины Второй. / Примеч. Г.Н. Геннади. – М.: в университетск. типографии, 1862. – 294 с. Фрагменты до июля 1788 г.
13. *Чернігівщина : енциклопед. довід. / за ред. А. В. Кудрицького. – Київ: "Укр. Рад. Енциклопедія» імені М. П. Бажана, 1990.*
14. Черниговские губернские ведомости. 1853, №35. Часть неофициальная

Коритько Д. А., м. Новгород-Сіверський

НАСЕЛЕННЯ НА БЕРЕГАХ РІЧКИ РОМА В ПЕРІОД НАПИСАННЯ ГЕНЕРАЛЬНОГО ОПИСУ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ

***Анотація.** У статті проаналізовано матеріали Генерального опису Малоросії в частині населених пунктів Новгородської сотні в період 1768 року. Проведено індексування частини тексту цього опису. Висвітлено невелику історію цих населених пунктів.*

***Ключові слова:** річка Рома, млин, хутір, Новгородська сотня*

«Генеральний опис Лівобережної України» (далі в тексті – Генеральний опис, опис), який створено в період 1765-1769 рр., містить у собі цінний матеріал до історії соціально-економічного життя Гетьманщини та є цінним джерельним комплексом з історії населення, що мешкало на берегах річки Рома, правої притоки Десни.

Даний опис ще має назву «Румянцевський» – за прізвищем генерал-губернатора II Малоросійської колегії графа Петра Румянцева, який керував проведенням цього опису. Через російсько-турецьку війну 1769-1774 рр. опис не було закінчено.^{[1], [2], [3], [4]}

Звідки походить назва річки Рома – достеменно невідомо. Обидва береги її були заселені здавна. Проживання на її берегах з часів Русі не переривалося ні за татарської навали, ні за часів протистояння між московською, польською та литовською державами. Невеличка ширина та глибина річки Рома сприяла активному зв'язуванню на ній гребель з млинами. До того ж, греблі виступали як засіб сполучення між її берегами. Через річку Рому пролягав один з найважливіших шляхів з Путивля на Стародуб через Новгород-Сіверський – Великий шлях.

За період перебування даної території у складі Московського царства, русло річки не було забудовано численними греблями й млинами. Царські грамоти, надані Новгород-Сіверському Спаському монастирю, підтверджують наявність у його володінні лише «німецького» млина.^[5] Через суперечки між московською, польською та литовською державами за дану територію, млини не набули широкого поширення. Населення, яке проживало на даній території, в більшій мірі використовувало жорна для отримання борошна з власного зерна.

Після включення цієї території до складу Речі Посполитої, почалася активна її колонізація, яка тривала з перервами протягом 1618-1648 років. Розширення сільськогосподарського виробництва зернових за рахунок інтенсивного освоєння земель, використання рала замість сохи, сприяло будівництву млинів на несудоходних річках. Однак, як і всюди, будівництво млинів на берегах річки Рома потребувало певних умов. Поставити млинові кліті було замало. Потрібно було насипати греблю, закупити устаткування. Необхідні були значні інвестиції. Особи, які могли побудувати млин на річці Рома, повинні були мати достатній капітал. Цілком можливо, що ці млини могли бути побудовані за пайової участі двох та більше осіб. Функціональні призначення млинів з часом розширювалися. Млини на два або три кола не тільки переробляли збіжжя на борошно, а й за допомогою окремих ступ товкли інші зернові культури, наприклад, просо на пшоно, й валяли овечу шерсть на сукно. Млинарство було клопотною, але прибутковою справою. Біля млинів виникали млинарські осаді, хутори з одним або декількома дворами млинарів. Саме при млинах на річці Рома й виникли хутори, в більшості названі за прізвищами своїх наступних власників – Горбовецький (Погорілий, Плакси, Губчиців, Лобисевича), Карасівський, Пригаринський (Холодовича, Ромський, Стожевського), село Киселівка (хутір Горбовецького) та Кролівецька Слобідка.

На момент створення Генерального опису, згадані населені пункти входили до складу Новгородської сотні Стародубського полку, парафії церкви Архистратига Михаїла, села Ленків, та в різні часи належали різним власникам.

Село Киселівка (хутір Горбовецького) розташовано на правому березі річки Рома, навпроти села Ленків. Поруч знаходився хутір Пригаринський (Холодовича, Ромський, Стожевського) та млин Лещицького. Горбовецький млин був кілометром вище за течією на лівому березі річки Рома. Горбовецький млин мав народну назву – Шляховий, оскільки розташовувався на так званому Великому шляху, в урочищі Мостище. Хутір Горбовецький (Погорілий, Плакси, Губчиців, Лобисевича) розташовувався не поруч із млином, а за півкілометра від Горбовецького млина, біля Війтового млина. Вище Війтового млина був Йосифатський млин з Карасівським хутором. Ще вище за течією розташовувалася млин та Кролівецька Слобідка, які належали Новгород-Сіверському Спаському монастирю. Отже, в нижній течії річки Рома було розміщено п'ять млинів та п'ять млинарських осад – хуторів.

Після Визвольної війни 1648-1654 років у цих млинів та хуторів з'явилися нові власники з представників козацької старшини. Але представники духовної влади одними з перших порушили питання про визначеність і сталість прав на млини та хутори при них. Все це робилося під виглядом відновлення «стародавніх прав і вольностей», наданих Московським царством.

Правовий казус з подвійним володінням на одне й теж нерухоме майно між різними власниками, ймовірно, почався 29 серпня 1657 року, коли чернігівський єпископ Лазар Баранович отримав від Івана Виговського універсал на підтвердження майнових прав Новгород-Сіверського Спаського монастиря стосовно «...всіх маєтностей, ґрунтів, пожитків та приналежності, що до монастиря належали, та тією, яка після єзуїтів та домініканців zostалися».^{[6], [7], [8]}

Таким чином, крім майна, яке знаходилося у власності Спаського монастиря до 1618 року, архімандрія Новгород-Сіверського Спаського монастиря отримала й майно, що належало зруйнованому та вже не відбудованому Новгород-Сіверському Троїцькому монастирю, а також майном, яке було надано єзуїтському та домініканському орденам у період перебування їх на цих землях.

21 січня 1660 року Лазар Баранович отримав універсал від гетьмана Юрія Хмельницького про підтвердження за Новгород-Сіверським Спаським монастирем всіх володінь з додаванням нових.^[9] Саме в ньому було згадано Кролівецький млин, але не зазначені й інші млини, що були нижче за течією на річці Рома.

Горбовецький млин та хутір, де потім виникло село Киселівка, було дано на уряд Новгород-Сіверському сотнику. Саме від прізвища сотника Горбовецького Михайла Степановича, який очолював Новгородську сотню у різні роки (? – 1654.01. – 1660.15.01. – ?), млин та хутір, де постало село Киселівка, отримали свою назву. Пізніше, коли сотницький уряд очолив Лук'ян Журавка, хутір Горбовецького (село Киселівка) остаточно перейшло у його власність.^[24] Саме за володіння Лук'яна Журавко хутір Горбовецького отримав шанс стати повноцінним населеним пунктом з новою назвою – Киселівка та новим статусом – село.

У 1708 році, від сотника новгородського Лук'яна Журавки село Киселівку (хутір Горбовецького) отримав у власність писар Новгородської сотні Семен Березовський, право володіння на який затвердив 2 вересня 1708 року універсалом тодішній Стародубський полковник

Іван Скоропадський.^[11] Набувши 1713 року у власність хутір Шаховського, заснований значним військовим товаришем Новгородської сотні Андрієм Шаховським поблизу села Бирине, Семен Березовський отримав 14 липня 1730 року підтверджуючий універсал від гетьмана Данили Апостола на обидва хутори. Після смерті Семена Березовського обома хуторами володіла його дружина Анастасія Прокопівна Березовська з дітьми Прокопом, Василем та Стефаном. Після неї село Киселівку (хутір Горбовецького) отримав у спадок старший син Прокіп Семенович Березовський, від якого він перейшов сину Івану. По смерті Івана Березовського його дружина Парасковія Петрівна, донька значного військового товариша Петра Степановича Богинського, вдруге вийшла заміж за значкового товариша Івана Петровича Манковського. Маючи на руках спільну з Іваном Березовським дитину, сина Михайла, вона забрала із собою універсали на село Киселівку (хутір Горбовецького), хутір Шаховського та купчу на ґрунти біля села Домотканово. Бунчуковий товариш Василь Степанович Березовський, якому після смерті його племінника Івана дістався в спадок село Киселівка (хутір Горбовецького), в 1751 році позивається до Стародубської військової канцелярії з вимогою витребувати в Параскевії (Березовської) Манковської (вродженої Богинської) універсали та купчу на ґрунти. За смертю Василя Березовського власником села Киселівка (хутір Горбовецького) та хутора Шаховського залишилася його дружина Дарія Іванівна Березовська. Саме її як власницю даних населених пунктів і зафіксовано в Генеральному описі. З часом, від неї, за відсутності нащадків, село Киселівку (хутір Горбовецького) у власність отримав полковий обозний гадяцький Йосип Олександрович Ситенський. Від нього село Киселівку (хутір Горбовецького) отримав отаман Новгородської сотні Іван Михайлович Стожевський, онук вихідця з Греції (Македонії) Миколи Юрійовича Стожевського.^{[12], [13], [14], [15], [16]}

Лешицький млин та млинарський хутір при ньому, можливо, виник раніше, до того, як 7 травня 1666 року козак Новгородської сотні Марк Іванович Лешицький отримав універсал від військового підскарб'я Романа Ракушки на зайняття греблі й фундування млина на річці Рома.^[17] Ймовірно, дії представників духівництва заволодіти цим майном спонукали його до активних дій.

До 1669 року одну часточку (військову) млина придбав Костянтин Пригара, отримавши на те купчу, затверджену Генеральним

суддею Петром Михайловичем Забілою.^[18] Мабуть, саме тоді він придбав й млинарську осаду поруч, яка в подальшому отримала назву хутір Пригаринський (Холодовича, Ромський, Стожевського).

Правовий казус на володіння млинами на річці Рома було продовжено й далі.

21 серпня 1673 року універсалом гетьмана Івана Самойловича про розподіл церковних володінь між Чернігівською архієпископією та Новгородською архимандрією, Чернігівській архієпископії було надано «чотири млина на реце Роме» без зазначення їх назв.^{[19] [20]}

На протидію цьому, у 1678 році Марк Іванович Лешицький отримав на млин універсал від стародубського полковника Григорія Карповича Вольського-Коровки.^[21]

У 1682 році було надано універсал Стародубським полковником Семеном Гетманичем архимандриту Новгород-Сіверського монастиря Михайлу Лежайському на Лещинський млин.^[22]

Через постійні суперечки з Чернігівським кафедральним монастирем за право власності на млин, Марк Іванович Лешицький продав у 1683 році дві частини свого млина тодішньому Новгород-Сіверському сотнику Івану Холодовичу.^[23]

Не оминули скарги з Чернігівським кафедральним монастирем за право власності й володільця однієї частини Лешицького млина Костянтина Пригари, який у 1684 році також мав суперечку за цей млин.^[24]

Для підтвердження права власності на частину Лешицького млина, у 1700 році Костянтин Пригара отримав універсал від стародубського полковника Михайла Миклашевського. Маючи на руках купчу та даний універсал, він разом із своїм зятем Федором Самуїловичем Добронизьким 10 січня 1701 отримав універсал від гетьмана Івана Мазепи, але вже на весь млин.^[25] Таким чином, виник новий правовий казус, що стало причиною подальших спорів між власниками Лешицького млину.

Після смерті Костянтина Пригари, його донька Катерина, яка була у шлюбі за Василем Валькевичем, отримала у спадок одну частину Горбовецького млину. Василь Холодович, який був одружений на його дочці Соломії, вочевидь, отримав третю частину Лешицького млину. Від того часу, Пригаринський хутір отримав нову назву – Холодовича. Інша донька Костянтина Пригари, Параскева, разом зі своїм чоловіком Опанасом Олексійовичем Заруцьким отримав

мали «грунти Знобівські, між річками Свігой, Знобівкой й Лютої лежачі».^[26] Інша донька Єфимія з чоловіком Федором Самуїловичем Добронизьким отримала «млин Руденку коло села Зноб и грунти там же й в Новгород-Сіверському».^[27]

Єфимія Костянтинівна Добронизька після смерті свого чоловіка під Несвіжему 1706 році, «вкрала» у Василя Івановича Холодовича через Генеральний суд хутір Холодовича та млин Лещицького й грунти біля нього, посилаючись на універсал, виданий гетьманом Іваном Мазепою 10 січня 1701 року, за яким право власності на цілий млин було видано її чоловіку та її батьку, хоча насправді річ йшла про одну частину.^[28] Василь Іванович Холодович, батько якого придбав дві частини Лещицького млину у 1683 році, почав відстоювати свої права.

Універсалом від 9 січня 1709 року гетьман Іван Скоропадський підтвердив у власності Василя Івановича Холодовича млин Лещицького з хутором біля нього, одночасно взявши його самого під власну протекцію^[29], однак це не вирішило справи по суті. Вже у лютому 1709 році гетьман Іван Скоропадський листом до новгородського наказового сотника Василя Опанасовича прохав розібратися в цьому питанні.^[30] Повторний лист ним був направлений у листопаді 1709 року вже іншому новгородському сотнику Семену Березовському, щоб він розглянув скаргу священика Василя Івановича Холодовича на Єфимію Костянтинівну Добронизьку і не допустив її до володіння землею, виділеної йому тестем.^[31] Листування з даного питання продовжилось й у грудні 1709 року, коли гетьман Іван Скоропадський листом до новгородського сотника Семена Березовського знову прохав останнього вирішити питання по суті.

Боротьбу за право власності на млин Лещицького та хутір Пригаринський (Холодовича, Ромський, Стожевського) з іншим нерухомим майном продовжили вже діти скаржників – син Василя Івановича Холодовича, Самійло Васильович Холодович, та донька Єфимії Костянтинівни Добронизької від її другого чоловіка, Василя Федоровича Борсука – Ганна Василівна Борсук. Будучи чернігівським полковим писарем, Самійло Васильович Холодович підтвердив права на млин Лещицького, однак це не завадило його двоюрідній сестрі Ганні Борсук позиватися на нього за хутір Пригаринський (Холодовича, Ромський, Стожевського)^[32], який вона називала по іншому – хутір Ромський. Мешкаючи в Хоробричах Чернігівського полку, вже абшитований полковий суддя Самійло Васильович Холодович продав

млин Лещицького разом іншим нерухомим майном своєму племіннику Миколі Юрійовичу Стожевському 24 серпня 1743 року. Мати Самійла Васильовича Холодовича, Соломія Костянтинівна, разом зі своїми доньками продовжила мешкати на цьому хуторі.^{[33], [34]}

Від наступних власників Лещицького млина та хутора Холодовича, братів Стожевських, хутір отримав нову назву – хутір Стожевського. Вже Стожевським в подальшому довелося мати справу з архімандрією Новгород-Сіверського Спаського монастиря, який також відстоював право власності на це майно.^[35]

Війтівий млин був наданий на уряд одному з Новгород-Сіверських війтів. Саме тому він мав назву Війтів. Свою назву – Погорілий^[36] – хутір отримав від Новгород-Сіверського війта Нікіфора Пожарського (1672 р.), якого в народі називали Погорілий.^[43] Ймовірно, що наступним власником хутірка був Горбовецький Михайло Степанович, сотник Новгородської сотні. Саме від його прізвища хутір отримав наступну назву – Горбовецький. Пізніше, хутір Горбовецький (Погорілий, Плакси, Губчиців, Лобисевича) придбав Костянтин Пригара, по смерті якого він перейшов до його доньки Катерини. У 1710 році хутір придбав Григорій Захарович Плакса. Катерина Валькевич продала хутір Григорію Плаксі, з яким перебувала у родинних стосунках. Дружиною Григорія Плакси була Агрипина, донька Івана Опанасовича Пригари. З того часу хутір Горбовецький отримав нову назву за прізвищем власника – хутір Плакси. Подальша доля Війтівського млина невідома. Генеральний опис не містить в собі інформацію про цей млин.

Однією частиною Горбовецького млина володів Григорій Захарович Плакса, онук якого Трохим Лук'янович Плакса зафіксований в Генеральному описі як його власник. Дві частини Горбовецького млина належали Чернігівському кафедральному собору.

Право володіння на хутір Горбовецький (Погорілий, Плакси, Губчиців, Лобисевича) з Трохимом Лук'яновичем Плаксою оспороувала архімандрія Новгород-Сіверського Спаського монастиря.^[35] Але, згодом, з'явилася нова сторона цього конфлікту та нові власники – брати Губчиць. Вони відібрали хутір Горбовецький (Погорілий, Плакси, Губчиців, Лобисевича) у родини Плакси. Своє право власності вони аргументували тим, щоне можна встановити автентичність правоустановчих документів (через їхню давність), наданих Плаксами.^[36] З переходом Горбовецького млина та хутора Горбовецького

(Погорілий, Плакси, Губчиців, Лобисевича) до нових власників, вони отримали нові назви – Губчиців хутір та млин. Остаточо хутір та млин увійшли в історію як млин та хутір Лобисевича, а територія навколо отримала назву Лобисове після того, як цю власність у посаг за дружину Катерину Губчиць отримав Опанас Лобисевич.^[5]

Ще найменше інформації про Йосифатський млин та Карасівський хутір при ньому. 26 січня 1666 року Новгород-Сіверський міщанин Йосип Опанасович Головч(а)инець отримав універсал від військового підскарб'я Романа Ракушки на зайняття греблі й будування млина на річці Рома.^{[39], [40]} Саме від його імені млин отримав свою назву – Йосифатський. Звичайно, й поруч була млинарська осада, що ймовірно мала свою назву від прізвища або ж імені власника. Але в історію ця осада увійшла під назвою – хутір Карасівський. Назву хутір отримав від війта Новгород-Сіверського – Моісея Карася. Архімандрія Новгород-Сіверського Спаського монастиря оспорювала право власності на Йосифатський млин та Карасівський хутір при ньому. Дружина Моісея Карася, Агафія^[44], по смерті чоловіка, вочевидь, не змогла відстояти своє право на володіння даним майном. Генеральний опис фіксує Йосифатський млин та Карасівський хутір вже у власності архімандрії Новгород-Сіверського Спаського монастиря та у концесії міщанина Івана Зімана.^{[35], [37]}

Подальша доля згаданих населених пунктів доволі сумна. Хутір Карасівський припинив своє існування наприкінці першої половини 19 ст.^[41] Хутір Горбовецький (Погорілий, Плакси, Губчиців, Лобисевича) проіснував до початку 20 ст. Шляхом агломерації хутір Пригаринський (Холодовича, Ромський, Стожевського) увійшов до складу села Киселівка та перестав згадуватися як окремий населений пункт зі своєю власною назвою. Село Киселівка також не оминула сумна доля цих хуторів. Через поділ сільських населених пунктів на «перспективні» й «неперспективні», який розпочався в другій половині 1950-х років, було зруйновано історичну систему розселення населення. Це призвело до того, що в селі Киселівка, яке було позбавлено будь-яких перспектив для розвитку, почався процес депопуляції. Незадовільні умови праці, низький рівень задоволення соціально-побутових потреб, зумовив відтік населення, особливо молоді, у міста та інші населені пункти, поставив хрест на демографічній ситуації, що призвело до занедбаності села Киселівка. Сучасна Киселівка – вимираюче, зникаюче село на мапі сучасної України – реалії сьогодення.^[42]

Завершується опис даних населених пунктів додаванням копій документів, наданих їх власниками для підтвердження своїх майнових прав.^{[35], [37]}

Документ Генерального опису хуторів – Горбовецький (Погорілий, Плакси, Губчиців, Лобисевича), Карасівський, Пригаринський (Холодовича, Ромський, Стожевського), села Киселівка (хутір Горбовецького) – зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві у фонді 57, опису 1, справи 141, сторінки 121–155^[37] та у фонді 57, опису 1, справи 147, сторінки 1365–1366.^[35]

Текст документа подається мовою оригіналу. Частково збережено фонетичні та стилістичні особливості оригіналу. Зміни стосуються лише літери [Ѣ], яка відповідала буквосполученню [кс]. Кириличні цифри передані арабськими.^[38]

Структура документа збережена.

(адаптований переклад з оригіналу)^[37]

//121

Деревнѣ Киселевки

Вѣдомость от Даріи Березовской съ копиями
крѣпостей на 14 листахъ

//122

Подана октябрю 20го дня 1768 году
въ учрежденную о сочиненіи Генеральной описѣ комисію.

Вѣдомость

Коли кое число имѣется владѣнія моего Стародубовскаго полку Новгородской сотнѣ в деревнѣ Киселевки она жъ прозывается и Горбовецкого футоромъ. В жиломъ моемъ домѣ строенія, и к нему принадлежитостей. Такожъ в ономъ дворе, и деревне, Киселевки живущихъ за мною подданных, крестьянъ обоего пола душъ, о ихъ состояніи и обиталищахъ. О томъ в обстоятельствеѣ противъ данной из оной комисіи форми описано ниже сего 1768 году м[е]с[я]ца августа.

Оная деревня Киселевка лежащая в Стародубовском полку в Новгородской сотнѣ именно от полкового города Стародуба в семідесяты а от сотенного города Новгородка в осми верстахъ при рекѣ Ромѣ.

Показанная деревня принадлежит мнѣ по наследію предковъ мужа моего умершаго бунчуковаго товариша Василія Березовскаго. Жалованная данними в 1708^м году от полковника Стародубовскаго Іоанна Скоропадскаго и [1]730^м годѣ от гетмана Даніила Апостола свекру моему асаулу полковому стародубовскому Семену Березовскому за понесеніе в разныхъ походахъ службы его универсалами. А сверхъ того к той же деревнѣ в поле пахотномъ принадлежитъ і по купчей крепости данной въ 1692^м году от мещанки новгородской Праскевіи Пукастихи на что какъ с ономъ с урядовомъ выписъ уневерсаломъ такъ и купчей копіи прилагаются. Домъ жилой мой в оной деревнѣ состоящій деревянной старой и к житію едва годній.

К оному двору принадлежащихъ угодій. Пахотной земли въ трехъ змѣнахъ имѣется по названію здешнему нивокъ двадцать четыре. На оныхъ посѣвается разныхъ хлѣбовъ. В первой змѣне прозываемой Люшинской ржи одинадцать четвертей и три четверика. Во второй змѣне яриннаго хлѣба гречи овса ячменю гороху //122 зв.

Десять четвертей и шесть четвериков. Третья змѣна прозываемая середняя остается под толоку к слѣдующей осени. Посѣвомъ озимаго хлѣба ржи на шесть четвертей и шесть четвериковъ. Сколко жъ оное так и ниже писанное подданическое поле имѣть меры сажонъ показать не можно по причинѣ той что те земли лежать в небольшихъ шматкахъ а особливо между другими землями владеѣній г[ос]п[о]д[и]на генералнаго асаула Жоравки, такожъ новгородскихъ мещанъ и козаковъ. По примѣру настоящему гдѣ ложится ржи двѣ четверти и шесть четвериковъ тамъ мѣри сажонъ в длину 272 вширь 47 трехъ аршинныхъ квадратнихъ сажений а в окружности 319 сажень. Огородовъ два. На нихъ посѣвается сѣмя коноплянаго одна четверть и два четверичка. Да два небольшихъ варева. Зарослихъ лѣсомъ земель которіе надлежитъ чистити на пахотніе поля нѣтъ.

Мелниць никаких нигдѣ во владѣнїи моем не имѣется.
Винокурня при дворѣ жилом одна. Вино висѣживается на три котла в годъ по десяти куховъ. Хлѣбъ употрѣбляется свой.
Шинков нигдѣ никаких не имѣется. А продается вино куфами.
Пасинь и вигонных для пасбы скота мест нѣтъ.
Футор за рекою Десною близъ села Бырина прозываемїй
Шоховка без всякаго поселенїя при которомъ пахотной земли во всѣхъ трехъ змѣнахъ посѣвомъ разнаго хлѣба на десять четвертей да дуброви мѣроу в окружности на 500 квадратных сажень.
Рыбных ловлей во владѣнїи моемъ не имѣется.
Лѣсовъ на строенїе годных никаких нѣтъ.
Дровяніе лѣса называемїя яруги имѣются положенїемъ близ деревнѣ Киселевки которїе суть в окружности квадратных сажень на 1145.
Сенных покосовъ во урочищѣ Люшинѣ на 50 воз. Трава родится осика.

//123

Фабрикъ ниаких нигдѣ нѣтъ.
Заводовъ конских и других ни в какихъ мѣстах не имѣется.
При оном дворѣ служителей мужеска пола от 1 до 15 ти лѣтъ одинъ, а от 15 ти до 60 лѣтъ одинъ. Женска полу от 1 до 15 лѣтъ две, а от 15 до 60 лѣтъ одна.
Трофим сирота 8 лѣтъ. Здоров. Уроженецъ села Веребїовки посполитаго званїя.
Дѣвка Ефросинїя 7 лѣтъ.
Сестра ей Анна 1 году родимка села Лѣнкова званїя козачого.
Выходецъ з полской области Никита Кузминъ с[ы]нъ Гарецкїй 36 лѣтъ. Здоровъ.
Жена его Катерина полской же области 33 лѣтъ.
Здорова. Живуть с найму. Жалованя получают в год 7 рублей.
В показанной деревнѣ Киселевки подданных моихъ крестянь дворовъ десять.

В нихъ людей.

Мужеска пола от 1 до 15 лѣтъ 14 душъ от 15 до 60 лѣтъ 21 душа. В том числѣ искалеченныхъ воякъ к работѣ неспособныхъ 2 души.
Женска пола от 1 до 15 лѣтъ 16 душъ от 15 до 60 лѣтъ 24 души.

В их земли пахотной имѣется по названію здешнему
нивь 82. Сѣнокосовъ своих не имѣють.

Такожь лѣсных угодій нѣтъ.

Онѣ ежегодно выстатчали на консистентовъ на-
турою провіантъ и фуражъ по расположенію полко-
вой Стародубовской канцеляріи по числу дворовъ
а ныне рублевого окладу дають в годъ 10^{р[ублей]} 20^{к[опеек]}.

А по дворам в томъ селѣ живущих посполитыхъ.

1. Двор в нем хата 1. Напротивъ оной для поклажи комо-
ра 1. Ветхіе. Скотской сарай плетеній 1 крыто

//123 зв.

соломою. Двор огороженъ плетнем. К оному двору
гумно с овином ветхим.

В оном дворѣ живет Логвинъ Коритко. Лѣтъ имѣет от роду 40.

Здоровъ. Природный тоеи деревнѣ.

Жена его Татіяна Павлова дочь уроженка села Лѣнкова.

Званія посполитаго. 35 лѣтъ. Здорова.

У них дѣтей.

лет

Артемъ 14 здо

Уліяна 12 ро

Антонъ 1 вы

В него огородовъ 3. На оныхъ посѣвается коноплянаго сѣмя
3 четверичка. Земли пахотной имѣется в трехъ

мѣстах. В первой во урочищы к Люшину по названію

здешнему нивъ три. На оныхъ прошлой осени посѣяно

озымаго хлѣба ржи 3 четверти. Во второмъ урочищы

к Бору и Великому шляху нивъ двѣ. На оныхъ посѣяно

нынѣшняго лѣта яриннаго хлѣба овса, гречи 2 четверти.

В третомъ урочищы середняя змѣна нивъ двѣ якіе

остаются н[ы]нѣшняго лѣта в толоцы. Посѣвом ржи

на полтори четверти.

Скота имѣеть

Клячу рабочу 1 с однолѣтным лошамъ

Овечокъ старых 2

Козъ старыхъ 1

Свиня старая 1

Промисла онъ нѣ имеетъ никакого и промислат вперед ничем не желает.

В год платитъ консистенціи рублевой оклад 1^{р[убль]} 40^{ко[пеек]}.

2. Двор в нем хата жилая 1. Противъ хаты для поклажи комора беревенная 1. Погребъ верховій. На погребѣ плетей сарай 1. Скотских сараевъ плетених 2 и крито соломою. Двор огорожен плетнем. К оному двору гумно с овиномъ. На оном гумнѣ сараевъ плетених к складки сѣна и закутки лошадей 2. Оное гумно вкруг огорожено плетнемъ.

В оном дворѣ живет Гордѣй Купреенок з братами своими нероздѣлочна. Оному Гордѣю лѣтъ 37. Здоровъ. Природной деревнѣ Киселевки обиватель.

//124

Жена его Ефросінія Алексѣева дочь 32 года. Здорова. Уроженка села Мамѣкина. Званія посполитого.

У них дѣты

лѣтъ

Архипъ 1 здо

Варвара 5 ровы

Помянутого братъ Тит 35 лѣтъ. Здоровъ.

Жена его Ефимія 30 лѣтъ. Родимка села Лѣнкова.

Званія козачого.

У них дѣты

лѣтъ

Емелянъ 6 здо

Давидъ 1 ровы

Того ж Гордѣя брат Василь 33 лѣтъ. Здоровъ.

Его жена Варвара 30 лѣтъ. Здорова. Родимка села

Лѣнкова. Званія посполитого.

Синъ их Ермолай полу году.

Означеныхъ Купрѣнковъ сестра дивица Агрипина 25 лѣтъ. Здоро[ва].

В выше писанныхъ Куприенковъ принадлежностей огородовъ два. На оныхъ посѣвается коноплянаго сѣмя 4 четверички.

Земли пахотной имѣють в трех руках. В первой во урочищѣ к Люшину по названію здешнему нивъ 3. На оныхъ прошлой осени посѣяно озымаго хлѣба ржи 2 четверти да 4 четверичка пшеницы. Во второй урочищем под Бор и Великому шляху

нив 2. На оных посеяно яриннаго хлѣба овса гречи 2 четверти 4 четверичка. В третой урочищем Средняя нив 2 якіе остаются н[ы]нѣшняго лѣта в толоцы. Посѣвом ржи на полтори четверти.

Сѣнокос имѣють в лугу Лѣнковскомъ На 10 возъ.

Скота имѣють.

Лошадей рабочих 6 Гулякъ 3

Корова 1

Овецъ старихъ 7 Молодыхъ 6

Козъ старихъ 7 Молодых 8

Свиней старихъ 4 посвинковъ 10

Кабановъ годованых 2

Промисла оны не имѣют никакого и промишлят вперед ничим не желаютъ.

В годъ платитъ консистенціи в рублевой окладъ
90^{копеек}

3. Двор в нем хата жилая 1. Для поклажи комора 1. Сарай //124 зв.

для скота плетеній 1 крит соломою.

В оном дворѣ живеть Овсѣй Ивановъ Купрѣенокъ лѣт 35.

Здоровъ. Прирожденецъ оной деревнѣ.

Жена его Матрона Тимофѣева дочь лѣт 30. Уроженка города Новгородка. Званія посполитаго. Здорова.

У них дѣти

лѣт

Филип ь 9 здо

Устинія 8 ро

Авдотья 1 вы

Братъ Овсѣевъ Елисей 25 лѣтъ во вся искалѣченній.

Во означеннаго Овсѣя принадлежитостей огородовъ два.

На оных посѣвается коноплянаго сѣмя 3 четверички.

Земли пахотной имѣеть в трех змѣнах. В первой во урочищѣ к Люшину по названію здешнему нивъ 4. На оных полагается посеву озымаго хлѣба ржи 2 четверти с половиною. Во второй урочищемъ к Бору и Великому шляху нива 1. На оной посѣяно н[ы]нѣшняго лѣта яриннаго хлѣба полтори. В третьей во урочищѣ середней нив 2 которіе остаются н[ы]нѣшное лѣто в толо-

цы посѣвом ржи на полтори четверти.

В него скота.

Лошадей рабочих 2

Свиня старая 1

Промисла онъ не имѣет никакого и промишлять вперед ничем не желаетъ.

В годъ платитъ консистенцію в рублевой окладъ 90^{копеек}].

4. Двор в нем хата 1. Для поклажи комора 1. Ветхие.

Скотской сарай плетеной 1. Критъ соломою. К оному двору гумно з ветхим овиномъ.

В ономъ дворе живетъ Семень Купріяновъ Кузменокъ.

Имѣть лѣтъ 40. Болной на ноги. Уроженецъ той деревни.

Жена его Марина Петрова 38 лѣт. Уроженка оной деревни Киселевки.

У них дѣтей

лѣтъ

Фотинія 18 здо

Анна 9 ровы

К оному двору принадлежитостей огородовъ 3.

На оных посѣвается сѣмя коноплянаго две четверичка.

//125

Земли пахотной имѣть в трехъ зменах. В первом во урочищѣ к Люшину по названію здешнему нивъ 3.

На оных полагается посѣву озымаго хлѣба ржи 6 четвериковъ. Во второй урочищем к Бору и Велико-

му шляху нива 1. На оной посѣено яриннаго хлѣба

гречи 1 четверть. В третьей средней змѣне нив 2

которыя остаются н[ы]нѣшное лѣто в толоце посевом ржи 1 четверть и 1 четверичок.

Сѣнокосовъ не имѣется.

В него скота

Кляча рабочая 1 Перелѣтокъ 1

Козъ 2

Свиня 1

Промисла онъ не имѣет нѣкаго и промишлят вперед ничем не желает.

В годъ платитъ консистенціи в рублевой окладъ 90^{копеек}].

В выше показанной хати з помянутым Семеном Кузменком

живеть Уласъ Бабинець. Имѣть от роду 35 лѣтъ.
Природной села Лѣнкова посполитой. Зашолъ с подвла-
денія бунчуковых товаришей Губчицов тому
лѣтъ будетъ*.

Жена его Уліяна имѣть 37 лѣтъ. Здорова.

С[ы]нъ их Федор 20 лѣтъ. Здоровъ.

В них скота

Коза 1

Свиня 1

5. Двор в нем хата 1. 3 сѣнцами рубленими. Противъ
хаты комора для поклажи. Скотских сараевъ 2. Крито
соломою. К тому двору гумно з овиномъ. На том гумнѣ
сараевъ плетених к складки сѣна 2. Оное гумно ого-
рожено вы кругъ плетнемъ.

В оном дворѣ живеть Охрѣмъ Семеновъ Киреенокъ
он же и Жеребиленокъ з братами своими и с мачихою
нераздѣлно. Оному Ахрему лѣтъ 37. Здоровъ. При
родной деревни Киселевки.

Ево жена Евгенія Федорова 33 лѣт. Здорова. Уроженка села Бирина.

Дочь их Домникія. 2 лѣтъ.

** кількисть років не вказано.*

//125 зв.

Братъ его Симонъ Семеновъ 35 лѣт. Здоровъ.

Его жена Марія Григоріева дочь 30 лѣтъ. Здорова.

Уроженка города Новгородка. Званія посполитаго.

У них дѣты

лѣт

Сергѣи 4 здо

Дмитро 1 ровы

Онаго Ефрема братъ Андрей Семеновъ 15 лѣт. Здоров.

Того жъ Евфрема братъ Григоріи Семеновъ 15 лѣтъ. Здоровъ.

Мачиха упомянутого Ефрема Анна Костантіева дочь.

60 лѣтъ. Уроженка села Мамѣкина. Званія посполитаго.

В выш писанных Жеребиленковъ принадлежитостей

огородовъ 3. На оных посѣвается сѣмя коноплянаго

3 четверички.

Земли пахотной имѣть в трехъ змѣнахъ. В пер-

вой в урочищы к Люшину по названію здешнему нив 9.

На оных полагается посѣву озымаго хлѣба ржи 3 четверти. Во второй урочищемъ к Бору и Великому шляху нивъ 3. На оных посѣяно яринаго хлѣба 2 четверти и 1 четверичокъ. В третьей во урочищы средней нивъ 6 которіе остаются н[ы]нѣшное лѣто в толоцы посѣвом ржи на двѣ четверти и 6 четверичковъ.

В них скота.

Лошадей рабочих 7 Молодых 5

Овецъ старых 14 Молодых 6

Коза 1

Свиней старых 2

Кабановъ 1

Промисла онъ не имѣть никакого и промишлят впред не желает. В годъ платитъ консистенціи рублевой оклад 90^{коп[еек]}.

6. Двор в нем хата 1. Для поклажи комора 1. Скотскихъ сараевъ 2. Крито соломою в кругъ огороженъ плетнемъ и тыномъ.

В ономъ живеть Андрей Федоровъ с[ы]нъ Киреенок
//126

и Жеребилин з братомъ и племянником своимъ не разделачно. Оному Андрею от роду лѣтъ 37. Здоровъ. Уроженецъ оной деревнѣ Киселевки.

Его жена Матрона Андреева дочь 30 лѣтъ. Здорова.

Уроженка мѣстечка Гримячего. Званія посполитаго.

У них дѣты

Параскевія 14 лет здо

Евдокія 3 ро

Ирина 2 вы

Братъ его Прокопъ имѣть от роду лѣтъ 35. Здоров.

Жена его Соломонида Денисова дочь 27 лѣтъ. Здорова.

Родимка тои деревни.

Дочь их Евгенія 3 лѣтъ здорова

Племянникъ выше означеннаго Андрея Иванъ Романов с[ы]нъ 22 года. Здоровъ. Природной тои деревни.

Его жена Катерина Яковлева 20 лѣтъ. Здорова. Родимка села Лѣнкова. Званія посполитаго.

С[ы]нъ их Василь 1 лѣта. Здоровъ.

Помянутого Андрея племянницы дѣвки.

Наталія 18 лѣт

Уліяна 15 Здорови Романови дочки.

Помянутіе Киреенки имѣють принадлежитостей огородовъ 3. На оныхъ посѣвается сѣмя коноплянаго 3 четверички.

Земли пахотной в трехъ змѣнахъ. В первой во урочищѣ к Люшину по названію здешнему нивъ 9. На оныхъ полагается посѣву оzymaго хлѣба ржи 3 четверти.

Во второй урочищемъ к Бору и Великому шляху нивъ 3.

На оныхъ посѣено яринаго хлѣба 2 четверти и 1 четверикъ. В третьей во урочищѣ средней нивъ 6 которіе остаются на н[ы]нѣшніе лѣто в толоцы посѣвомъ ржи на 2 четверти и 6 четвериковъ.

В нихъ скота.

Лошадей рабочихъ 5 Гуляка 1

Корова старая 1 Молодой бычокъ 1

Овецъ старихъ 17 Молодыхъ 8

Коза 1

Свиной старыхъ 2 Кабанъ кормній 1

Промисла онъ не имѣетъ ни какого и промишлять вперед не желает.

В годъ платитъ консистенціи рублевой окладъ 1 р[убль].

//126 зв.

7. Дворъ в немъ хата 1. Для поклажи коморъ 2 ветхіе.

Крито соломою. Скотскихъ сараевъ плетенихъ

ветхихъ 2. К оному двору гумно с овиномъ на томъ гумнѣ к складки сѣна сараевъ плетенихъ два.

В ономъ дворѣ живеть Іванъ Алексѣевъ с[ы]нъ Букасъ з братомъ нераздѣльно. Имѣетъ от роду лѣтъ 35. Здоровъ.

Жена его Авдотя Яковлева дочь 30 летъ. Здорова.

Уроженка села Медведовъ. Званія посполитаго.

У нихъ дѣтей

Лѣтъ

Григорій 15 здо

Лукірія 3 ро

Параскевія 1 вы

Братъ онаго Івана Григорій 20 лѣтъ.

Помянутой Букасъ имѣетъ принадлежитостей

огородовъ 4 посѣвомъ сѣмя коноплянаго 4 четверички.

Земли пахотной имѣть в трех змѣнахъ. В первой во урочищы к Люшину по названію здешнему нивъ 4. На оных полягається оzymaго хлѣба ржи 3 четверти. Во второй урочищемъ к Бору и Великому шляху нивъ 3. На оных посѣяно яриннаго хлѣба 2 четверти и 4 четверика. В третьей во урочищы средней змѣни нив 2 якіе осяются н[ы]нѣшнее лѣто в толоцы посѣвом ржи на 2 четверти.

В него скота
Лошадей рабочих 2
Корова старая 1 Молодых 2
Овец старых и молодых 5
Свиней старых 2 Молодых 5

Промисла онъ не имѣть никакого и промишлят впред не желаетъ. В годъ платитъ консистенціи рублевой оклад 1^{р[убль]}}.

8. Двор в нем хата 1. Для поклажи комора 1. Ветхия. Скотских сараевъ плетених 2. Гумно с овиномъ на томъ гумнѣ сараев к складки сѣна 2. Онѣе поселеніе огорожено вкругъ плетнемъ. В оном дворѣ живеть Яковъ Иосифовъ с[ы]нъ Черняк //127

з братомъ своимъ и зятемъ нераздѣлно. Имѣть от роду лѣтъ 33. Здоровъ. Родимец той деревни Ки селевки.

Жена его Якова Ирина Андреева дочь 28 лѣтъ. Здорова. Уроженка села Лѣнкова. Званія посполитаго.

Дочь ихъ Уліяна 1 году.

Братъ онаго Якова Самойло лѣтъ 25. Здоровъ. Зять его жъ Якова Петро Николаевъ. Имѣть от роду лѣтъ 27. Здоровъ. Уроженецъ села Лѣнкова. Званія посполитаго. Сошолъ с подвладѣнія бунчуковихъ товаришей Губчицовъ в [1]765^м году.

Жена Петрова Ирина 22 лѣтъ. Здорова. Родимка киселевская.

Помянутаго Якова сестра дѣвка Авдотья 14 лѣт. Здорова.

Взятой вместо сына хлопецъ Михайло 10 лѣтъ. Прироженецъ тамошней. Посполитой.

Во означеннаго Якова принадлежностей огородовъ

два. На оныхъ посѣвается коноплянаго сѣмя 4 четверики.

Земли пахотной имѣть в трехъ змѣнахъ. В первой во урочищы к Люшину по названію здешнему нивъ 6. На оныхъ полагается озымаго хлѣба ржи 2 четверти. Во второй урочищемъ к Бору и Великому шляху нивъ 3. На оныхъ посевается яриннаго хлеба 2 четверти. В третьей во урочищы средней змѣни нивъ 3 якіе остаются на н[ы]нѣшнее лѣто в толоцѣ. Посѣвомъ ржи на одну четверть и шесть четвериковъ.

В него скота

Лошадей рабочих 5

Гулякъ молодыхъ 3

Корова 1

Овецъ старыхъ и молодыхъ 9

Козъ старыхъ и молодыхъ 3

Свиння старая 1 Молодыхъ подсвинковъ 5

Промисла не имѣть онъ никакого и промишлять вперед не желаетъ.

В годъ платитъ консистенціи рублевой окладъ.

//127 зв.

9. Дворъ въ немъ хата 1 з сенцами рубленими.

Комора для поклажи 1 ветхіе. Крито соломой.

Скотской сарай огороженъ плетнемъ.

В немъ живеть Герасимъ Алексѣевъ Букасъ. Имѣть отъ роду лѣтъ 30. Здоровъ. Природный деревнѣ Киселевки.

Его жена Параскевія Савина дочь лѣтъ 27. Родимка села Лѣнкова. Званія посполитаго. Здорова.

У нихъ дѣтей

лѣтъ

Лаврентъ 6 здо

Ефимія 1 ровы

З онымъ Герасимомъ в одной хатѣ живеть сосѣдка

Матрона Сѣнкова родимка одной деревни 45 летъ. Здорова.

Дѣти ей

летъ

Екатерина 16 здо

Артеми 4 ровы

В означенаго Герасима Букаса принадлежитостей

огородовъ 2. На оныхъ посѣвается сѣмя коноплянаго полтора четверика.

Земли пахотной имѣть в трехъ змѣнахъ. В первой во урочищѣ к Люшину по названію здешнему нивъ 4.

На оныхъ полагается озымаго хлѣба ржи полторы четверти. Во второй урочищемъ к Бору и Великому шляху нивъ 3. На оныхъ посѣвается яриннаго хлѣба 1 четверть. В третьей во урочищѣ средней змѣни нивъ 2 якіе остаются н[ы]нѣшнее лѣто в толоцы. Посѣвомъ ржи на 1 четверть.

В него скота

Лошадей рабочих 2

Овецъ старыхъ и молодыхъ 2

Козъ 2

В помянутой Сѣнковны скота коза 1.

Промисла онъ не имѣть ни какова и промишлять впредь ничемъ не желаетъ.

В годъ платитъ консистенцій рублевой окладъ.

//128

10. Дворъ в немъ хата 1. Для поклажи комора 1.

Ветхіе. Крито соломою. Скотской сарай с перегородами. К тому двору гумно з овиномъ к складки сѣна и содержанія лошадей сараи 2. Огородъ не плетнемъ.

В ономъ дворѣ живетъ Василь Тихановъ Помятай.

Имѣть отъ роду лѣтъ 46. Здоровъ. Прироженецъ оной деревни Киселевки.

Его жена Матрона Романова дочь 50 лѣтъ. Здоровая.

Прироженка деревни Доматканова. Званія посполитаго.

У нихъ дѣты

лѣтъ

Яковъ 18 здо

Федоръ 6 ровы

Зять его Иванъ Василіевъ с[ы]нъ Карась. Имѣть

отъ роду лѣтъ 35. Здоровъ. Прироженецъ села

Манюковъ. Званія посполитаго. Зашоль с подданства

бунчуковаго товарища Григорія Вилинскаго

в [1]76* году.

Жена его Варвара Василіева дочь 20 лѣтъ. Здорова.
Во означеннаго Помятая принадлежностей
огородовъ 3. На оных посевається коноплянаго
сѣмя 3 четверички.

Земли пахотной имѣеть в трех змѣнах.

В первой во урочищѣ к Люшину по названію здеш-
нему нивъ 4. На оных полагается озымаго
хлѣба ржи 2 четверти. Во второй урочи-
щемъ к Бору и Великому шляху нивъ 3. На оных
посѣино яриннаго хлѣба гречи 2 четверти
и 4 четверичка. В третьей во урочищѣ
средней змѣни нивъ 3 якіе остаются
н[ы]нѣшнее лѣто в толоцѣ. Посѣвом
ржи на одну четверть и одинъ четве-
ричокъ.

**не указано*

//128 зв.

В него скота

Лошадей рабочих 5

Лошадь 2

Корова 1

Телятъ 3

Овецъ старых 4

Молодыхъ 3

Свиной 2

Промисла онъ не имѣеть никакого и про-
мишлатъ впредь ничем не желаетъ.

В годъ платить консистенціи рубле-
вой окладъ 1 рубль 20 копеекъ.

Сверхъ всехъ вышеписанныхъ владеемыхъ земель
в грунтахъ деревнѣ Киселевки действител-
но мне во владеніе принадлежащихъ за-
владѣль условно генералній асауль Жоравка
к деревнѣ Домотканову поля пахотнаго
нивѣ восьмь посевомъ на десять четвер-
тей. За что и дѣло в полковой Стародубов-
ской канцеляріи имѣется и возному про-
тестовано. Да завладѣнныхъ мещанкою
новгородскою Уліяною Серичкою пахотнаго жъ

поля нивъ 14 посѣвом на 14 четвертей
о чемъ гдѣ надлежитъ имѣть быть искъ
занесенъ

І сіе показываю по самой истинѣ подпи-
шеніемъ если что утаила и не справедливо
показала а в томъ сыщусь изобличена непре-
мѣнно своего права. К сѣй ведомости подписалась

Дария Березовская.

** повна дата не вказана.*

//129

Выпись

Съ протоколной суда полкового Стародубовского книги
данная бунчуковому товаришу Василию Березовскому
съ поданного отъ него въ полковую Стародубовскую
канцелярию сего 1751 году ноября 27 дня челобиття
о крепостяхъ на Горбовецкій и Шаховскій хутори буду-
чих в Параскевиі Багинсковни и с онихъ копій крепост-
тей на означенные хутора с полковой Стародубов-
ской канцеляріи въ книги с копій крепостяхъ учинень-
ной имѣющихъ и з доношения оной Параскевиі Багинско-
вни въ полковую стародубовскую канцелярию на пос-
ланній к ней с оной полковой канцеляріи по челобитной
его Василия Березовского указъ присланного которіе
челобитне крепости и доношение там в себе имеются.

ВСЕПРЕСВЯТЛЕЙШАЯ ДЕРЖАВНЕЙШАЯ ВЕЛИКАЯ
ГОСУДАРЫНЯ ИМПЕРАТРИЦА ЕЛИСАВЕТ
ПЕТРОВНА САМОДЕРЖИЦА ВСЕРОССІЙСКАЯ
ГОСУДАРЫНЯ ВСЕМИЛОСТИВЕЙШАЯ.

Бетъ челом бунчуковій товаришъ Василь Березовскій.
А в чемъ мое прошеніе тому слѣдуютъ пункты.

1

Бил челом ВАШЕМУ ИМПЕРАТОРСКОМУ ВЕЛИЧЕСТВУ
А в полковой стародубовской канцеляріи подавалъ чело-
битную на Параскевию Богинсковну о забратію по смер-
ти племянника нашего Ивана Березовского по вихо-
дѣ за второго мужа въ замужество на маестности н[ы]нѣ
нам по смерти оногo племянника нашего во владѣ-

ній доставшійся крѣпостей и о представленіи
онихъ въ полковую канцелярію.

//129 зв.

2

По якому моему челобиттю к оной Параскевіи Багинсковнѣ
с полковой Стародубовской канцеляріи. Дабы она
любѣ сама или чрез повѣреннаго въсѣ крѣпости на ма-
етности племянникомъ нашимъ а ей першимъ мужемъ
владѣеміи в оную полковую канцелярію представи-
ла. Указъ и посланъ былъ.

3

По якому указу озыначенная Параскевия Багинсковна
доношениемъ своимъ представила, что когда в Ар-
хиповцѣ Божіимъ допущениемъ дворъ ей горель
то и показаніе крѣпости въсѣ погорѣли.

4

В полковой же Стародубовской канцеляріи по чинимо
му генералному слѣдствию с онихъ крѣпостей а и-
менно на Гербовецкій и Шаховскій хуторъ точніи
копіи имѣются.

И дабы ВЫСОЧАЙШИМЪ ВАШЕГО ИМПЕРАТОРСКАГО
ВЕЛИЧЕСТВА указомъ повелено было сие чело-
битье в полковую стародубовскую канцелярію при-
нявъ въ книгу записать такъ с имѣющихся въ поль-
ковой канцеляріи крѣпостей яко изъ присланного
от Параскевіи Багинсковни въ полковую канцелярію
доношения видать мне обыкновенныхъ выписъ.

ВСЕМИЛОСТИВЕЙШАЯ ГОСУДАРЫНЯ прошу ВАШЕГО
ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА о семъ моемъ чело-
битый рішеніе учинить к поданію надлежит
в полковую Стародубовскую канцелярію.

//130

1751 году ноября " * " дня писалъ сию челобитную
Иванъ Иосифовъ в подлѣнной подписи подписъ такова. Къ сей чело-
битной бунчуковий товаришъ Василій Березовскій руку
приложилъ. На оной челобитной определение тако.
По 1751 роду ноября 27го записать в книгу а отдачи

с имѣющихся въ полковой канцеляріи крѣпостей и о-
зъначенного Параскевіи Багинсковни доношения ви
пись учинить по малороссійскимъ правамъ. Оное
определение заручили полковникъ Максимовичъ
Стефанъ Петруниевичъ.

А в копіи крѣпостяхъ въ полковой Стародубовской кань-
целяріи въ книги ** имѣвшихся написано
А именно въ 1

ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА Войска
Запорожского Стародубовскій Полковникъ Иванъ Скоро-
падскій.

Всѣмъ кому колвекъ о томъ вѣдати належало особли-
ве старшинѣ городової новгородской атамановѣ городовому
зо всѣмъ товариствомъ, и войтови съ посполитими люд-
ми симъ Унѣверсаломъ моимъ ознѣваю, ижъ миючи
в владѣніи своемъ поданномъ собѣ от ясне велможного
его милости п[а]на гетмана Унѣверсал, п[а]н Лукянъ
Жоравко сотникъ новгородскій хуторецъ прозиваемій
Горбовецкого зъ людми при немъ осаженными посполи-
тими зъ своей доброй волѣ респектуючи на п[а]на Семена
Березовского писаря сотенного новгородского для въспа-
р-тя господарства ему оноу уступаетъ. Пре то
и ми уважаючи его п[а]на Березовского фатикги

** не вказано.*

*** так в тексті.*

//130 зв.

и праци которіе и теперъ з командированным то-
вариствомъ в Биховской фортеціи ложить и до дал-
шихъ услугъ яко в Войску Запорожскомъ зъ годного зао-
хочаючи до ласки войсковой надаемъ оному преречоній
хуторецъ Горбовецкого зъ людми там же осаженни-
ми посполитими въ зуполное владение и державу.
Ми ти, теди хочемъ абы ниhto зъ старшини городо-
вой такъ п[а]нъ атаманъ з товариствомъ яко и войт
зо всѣмъ урядомъ и ниhto иншій не смѣлъ и не важился
жадной и найменшой ему п[а]ну Березовскому въ завидо-
ванию пререченого футорца и в отбиранию въ него

всьяких пожитковъ чинити трудности и перешкоди
варуемъ упоминаемъ и приказуемъ люде васъ посполи-
тїи при тои футорци мешкаючїи ему п[ану] Березовскому
всякое послушенство и належитую повинность
отдавати. Данъ въ табори зъ под Гълинного дня 2
сентября 1708 року.

В подлѣнномъ подписано
Вишъ менованній полковникъ
Стародубовскїй рукою

Во 2

ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА Войска За-
порожского обоихъ сторонъ Днѣпра гетман Данийль
Апостоль.

П[а]ну полковниковъ Стародубскому теперь наказъ-
ному а впредь совершенному зъ п. п. [панамі] старшиною
полковою а особливе п[а]ну сотникове новгородскому
зъ урядомъ, и всемъ кому бы въ томъ ведати надлежало
//131

озънаймуемъ симъ нашимъ Унѣверсаломъ ижъ въ-
довствующа п[ани] Анастасія Прокопиева Березовская
зъ детми презентовала намъ антецесора нашего
покойного гетмана Скоропадского Унѣверсали съ
крови ей покойному Семену Березовскому асауловъ
полковому Стародубовскому данніе. Первій сентяб-
ра 2 дня року 1708. Когда онїй антецесоръ
нашъ на урядѣ полковничества Стародубовского
зоставалъ. На хуторъ прозиваемїй Горбовецкого
зъ людми при немъ всаженими. Другїй януария
17^{д[ня]} року 1713 на другїй хуторецъ прозванїемъ
Шаховскїй в сотни Новгородской найдуючиися. Кото-
рими хуторами первіе помянутїй свекоръ а по-
томъ мужъ ей владѣли, а теперъ она зъ дѣтми
владѣть, и на тое свое владѣніе просила на-
шой уневерсалной конфирмації. Мы претъ
гетманъ по силѣ ВІСОКОМОНАРШОЙ ЕЯ
ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА ГРАМОТИ
за зобственною ЕЯ ВЕЛИЧЕСТВА РУКОЮ
намъ пожалованной имеючи вѣласть всьякие

въ Малой Росии воинение и гражданские устроить
порядки и респектуючи на бывшие службы покой-
них свекра и мужа ей, велѣли видать сей
нашъ зъ войсковою Енералною кацеляріи Унѣ-
версаль, которимъ яко више виражение ху-
тори зъ принадлежащими до оних грунтами и люд-
ми ей п[ани] Анастаси Прокопиевой Березовской
зъ дѣтьми ствержаемъ въ спокойное владение
такъ дабы въ томъ владеній ни хто не смель
//131 зв.

и не важился чинити ей жадного препятствия. Обри-
таючий же ся прионихъ хуторахъ люде отдавались
ей же яко державци своей обыклое поданское пос-
лушенство и повинность. Мѣти хотимъ къ реймень-
тарско. Приказуемъ. Данъ в Глуховѣ юля 14^{д[ня]}
1730 году. Въ подлѣнномъ подписано тако:

Зъ вишь менованній
Рукою

Гетманъ
власною

Въ присланомъ въ полковую Стародубовскую канце-
лярию прошлого 1749 году марта 4^{д[ня]} от Параскевіи
Багинсковни на посланній к ней с полковой канцеляріи
того году указъ доношеній написано.

Въ полковую Стародубовскую канцелярию.

Покорное доношение

Указ ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА
САМОДЕРЖИЦЫ ВСЕРОССИЙСКОЙ зъ полковой Ста-
родубовской канцеляріи по челобитію от бунчукового
товарища Василя Березовского поданному прошъ-
лого февраля 27^{д[ня]} состоявшійся с предложениемъ
дабы я не премѣнно явилася сего марта на 6 число
в оную полковую Стародубовскую канцелярию
зъ зобратими мною по умертвіи первого мужа
моего Ивана Березовского, и за виходомъ за нинѣ-
шняго мужа Ивана Манковского, на прописание
в ономъ указѣ и при томъ сообщенномъ реестрѣ
//132

хуторы Горбовецкій и другой Шаховецкой и на прот-
чие угодіи и двори крепостніи или прислала бь съ

тѣми от себе повиренного и о протчемъ мною сего марта 2^{д[ня]} получень, по которому ЕЯ ИМПЕРАТОРСКАГО ВЕЛИЧЕСТВА указу во оную полковую Стародубовскую Канцелярию доношу, что на више писанные хутори Горбовецкій и Шаховскій и на протчие угодіи и двори мною для с[ы]на моего зъ первымъ мужемъ моимъ показаннымъ Березовскимъ съ пложенного. Которой уже по виходу моемъ за Манковского а не прежде какъ въ челобитіи Березовского показано умре. Зобраннихъ въ мене крепостей нет. А оние крепости имѣвшиися у меня въ 1741^м годѣ когда Божимъ допущениемъ дворъ в Архиповке горѣлъ, то всѣ того времени погорели, и о више писанномъ в оную канцелярию доношу. Въ подленномъ подпись тако. К сему доношению Ивана Манковского жена Параскевия Багинсковна, а вмѣсто ей неграмотной по прошению ея жъ священникъ Архиповскій Григорій Корейша руку приложилъ.

Того рады за силу учиненного на више показанного реченного бунчукового товарища Василя Березовского челобитіи определения сия выпишь ему Березовскому с полковой канцелярии с показанныхъ челобития крепостей и допущения ему бунчуковому товарищу Василію Березовскому дана в Стародубѣ 1751 году ноября 29^{д[ня]}.

Подлѣнную выпишь подписалъ
Писарь Судовій Стародубовскій Григорій Гаевскій

Канцеляристъ Стефан Журавка

Свидетельствовалъ корнетъ Иванъ Ващилинъ
//132 зв.

Такову подлѣнную выпишь по засвидетельствованию от комиссии Генеральной описѣ для вручения удовольствующой бунчукового товарища жени Даріи Березовской по исверению ея принять и росписался Атаманъ сотенній Иванъ Стожевскій.

//133

копия

На врадѣ нашомъ мѣскомъ их ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО
ВЕЛИЧЕСТВА новгородскомъ пред нами Иваном Стѣгайломъ
сотникомъ, Еремою Ерусалимомъ атаманомъ городовимъ,
Семеномъ Доморкою войтомъ новгородскими ставши очевисте
Параскевия Никифоровна Иванова Пукастиха удова и меща
нка новгородская зознала ювне ясне и доброволне, имѣщая
свой грунтъ власній еще мужиѣ поля пахотного никому
непенного а нѣ заведенного на грунтъ новгородском у трохъ
руках лежачій. Первую ниву под Костѣ Пригари хуторомъ
взявши от криницѣ повѣз дорогу удалжъ до дороги зѣ села на шляхъ
к мѣсту идучой. А зѣ другой стороны зѣ умежъ ниви Пархома
Лисого домоткановского. Другую ниву в той же руцѣ от шляху
ближе й межъ нивамъ Машковца и Куприа Хуторского й сѣ
цѣлиною выбытою и не выбытою. У другой руцѣ першая
нива у рове взявши от ниви Купреева по стежку удалжъ
на полк идучи. Там же другая нива вѣзавшы от Козьминой
ниви по дорогу хуторскую и к гостинцу Великому. Та-
мъ же третья нива межъ нивами Петра Антипенка
да Хоми Додченка домоткановского. Там же четвер-
тая нива межъ Халютиной ниви ажъ у самій рогъ
на долю и с цѣлиного нерозѣробленною. У третей руцѣ перъ-
вую ниву под самим селомъ Горбовецкого хутора вѣзав-
вши от улицѣ на гору по узѣ дворъ Безбожного до ниви Пар-
хома Лисого удалжъ. Другую ниву там же за лѣскомъ
от Безбожного ниви через дорогу по яругу. Третью ниву
там же под липками. Четвертую ниву там же у ровѣ
и къ Люшину зо всею околичностю. Пятую ниву
прозвищемъ Ивановскую. Шестую ниву там же
якъ Гусакового старое гумно было, и городищечно
за Безбожного нивою па Рому. Тут же у самомъ селѣ
огородъ зѣ гумномъ зѣ умежъ Безбожного огорода.
А продавать мовить за певную сумму готовихъ гр[ошей]
за чотириста золотихъ и за сорокъ зол[отых] славетному
п[а]ну Семену Березовскому обывателю и козаку
новгородскому, котрому то воно тимъ уѣмъ
менованнимъ полемъ и огородомъ якъ своимъ
вѣласнимъ вѣладеть либо продать заменять

//133 зв.

и якъ хотѣтъ на свой пожитокъ повернуть ему самому жонѣ и потомству ихъ. А я продавая вѣчними часи повинна буду южъ вѣчными часи вспоминатся. А нѣ я сама нѣ дѣти мои а нѣ хто зъ близнихъ и далекихъ кровнихъ моихъ. Па що и сие писмо при печатехъ урядовыхъ и при подписѣ рукъ вѣласныхъ есть въ ^{по}томность часовъ выдано року Б[о]жого АХЧВ* м[еся]ця июля КВ** писанъ у ратуше м[есяской] п[анами]

Иванъ Стягаило

сотникъ

их царскаго ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА
Войска Запорожского Новгородскій

Ерема Ерусалимъ атаманъ городовій п[ан]

Семень Тимохъвиевичъ я[сно] в[ельможный] п[ан]

Свидетельствовалъ корнетъ Иванъ Ващилинъ

Такову подленную купчую крепость по засвидѣтельствуванію от коммисии Генеральной описѣ для вручения удовствуючой бунчукового товарища жени Даріи Березовской по извѣренію ея принялъ и росписался атаманъ сотенній Иванъ Стожевский
* 1692

** 22

//134

По сей ведомости тому хто і з ней в Генеральную опись вносивъ будетъ вычислять у подданныхъ посеви а примет положить противъ владелченаго, тако і протчее выполнять противъ формы
Карнетъ Иванъ Ващилинъ

//135

Хутора Гарбавецкого

Вѣдомость значкового товарища Трохима
Плаксына съ копіями крѣпостей на

22 листахъ.

//136

Подана октября 18го дня 1768 году

Ведомость

Въ учрежденную въ Стародубовском полку
Генеральной описѣ коммисію от значкового
товарища Трохима Плаксина о футорѣ
моем прозиваемом Горбовецком и къ нему
о разних принадлежностях что значить ниже
сего учинена 1768 году августа « »* д[ня].

**так в тексті. Дата не вказана.*

Футоръ Горбовецкій Новгородской сотне
разстояніем от полкового города въ
семидесяти двох а от сотенного въ осми верстах
при речке Роме.

Въ оном футорѣ дворъ мой жилой деревяной
старой къ жилью годной.

Къ оному двору принадлежитостей:

При дворѣ сѣнокосов два

1. на десять возов сена
2. въ верхъ двора по оной сторонѣ речки
Ромѣ на гребле Погорѣловской на
двадцать возъ сена.

//136 зв.

и при немъ зарослой землѣ къ рощищенію
на сѣножать годной сметою на десять возъ
сена. Трави на них родяť средственніе
огородъ съ небольшим садом посѣвом конопель
на два четверика.

Рощи сосновой на строеніе годной въ том числѣ
и дровяной разного рода въ зарослою при ней
яругою мерою во круги на три версти.

Мельница на рекѣ Ромѣ о двох колах въ которой
мнѣ принадлежит толко третья часть
розмѣрового доходу, а двѣ катедри Чернѣ-
говской. Мелить въ наводненіе, а в летное
время и в зимнее въ случае болших морозов
перестоиваетъ.

Оной дворъ съ предъявленными принадлежностями купленъ дедомъ моим Григоріем Захаровичем Плаксою въ 1710^м году іюня 22^{д[ня]} от Екатерины Валиевичевой и синовъ ей канцеляриста воискового Стефана, и товариша полку Стародубовского войскового Петра Валиевичевъ за полтретъ тысяча
//137

золотих и между темъ нѣкоторая часть рощи между объявленною рощею купленная бабкою моею Агрипиною Захарченковою отъ жительки новгородской Тимофѣихи Партесной въ 1721^м году декабря 23^{д[ня]}. За сто золотих. На что при семъ и съ купчих крепостей копіи представляю.

При том же дворѣ винокурня о трех котлах вина толко чрезъ зиму висиживается триста ведеръ, а въ летнее время приостанавливается, хлебъ употребляется на то мой и временемъ покупается оного въ городѣ Новгородку малое число. Сверхъ же того къ оному жъ моему двору принадлежитостей:
въ поле пахотной землѣ въ грунтѣ Новгородскомъ въ одной зменѣ нивѣ двѣ купленных отцемъ моим Лукьяном Плаксою.

а именно:

1. нива разстояніем от футора менѣ полверсти под самую футорскою рощею посевом ржи на четверть

//137 зв.

Мерою въ длину на 100 а въ ширь на 90 сажней. Въ 1720^м году октября 12^{д[ня]} от жителя новгородского Исака Ивановича Бакуна за сорокъ золотих.

2. нива въ том же от футора разстояніи неподаль первой чрезъ дорогу идучую въ Новгородокъ посевом ржи на одну четверть и четири четверика мерою въ длину на 160

а вширь на 40 сажней, и при оной рощи дровяной мерою въ округи на 300 сажней. Въ 1720^м году октября 12^{д[ня]} от жителей новгородских Гаврилы и Михайлы Партесних за восемьдесятъ золотихъ.

Сѣнокосовъ въ нижепоказанныхъ местахъ:

1. во урочищи Мостищи нивъ Погорѣловской греблѣ на 8 возъ сена зъ бывшими при ней двема нивками зарослыми вишпоказанноя болшою рощею. Купленой дедомъ моимъ Григоріємъ Плаксою въ 1704^м году августа 27^{д[ня]} от жителя домоткановскаго Алексѣя Забелы за двадцать копѣ.

//138

2. в лузе десновомъ пушкарковскомъ промежъ Десны и речки Песковатки на 15 возъ сена и при ономъ къ рощищенію землѣ на сенокосъ годной сметою на двадцать возъ сена. Купленой отцемъ моимъ Лукьяномъ Плаксою от значковаго товарища Івана Прокопѣва Березовскаго въ 1734^м году февраля 21^{д[ня]} За шесть рублей денегъ.

3. Въ лузе села Лесконогъ на 4 возъ сена купленномъ онимъ же отцемъ моимъ Лукьяномъ отъ жителя села Роговки Фоми Середенка въ 1730^м году октября 27^{д[ня]} За 15 золотихъ.

4. в томъ же лузе десновомъ лесконозкомъ на 4 вози сена. Купленной онимъ же отцемъ моимъ в 1730^м году октября 23 дня отъ Николая и синовъ его Данилы и Ігната за 6 копѣ.

//138 зв.

При томъ же моемъ дворѣ подсосудческихъ избъ две.

1. изба 1 и напротивъ нея клетъ 1.

Живущій в ней мирочникъ Федоръ Василіевъ Носовъ родимецъ села Шептаковъ званія посполитого оседлости неимѣетъ летъ 35 здоровъ. Ево жена Ефрасія Іванова родимка шептаковская лѣтъ 30 здорова.

У нихъ дети.

Евдокія лѣтъ 14

Параскевѣ лѣтъ 8 Здоровы

Стефанида лѣтъ 3

Оной Носовъ питается съ одного его ремесла
мирошничества.

2. изба недавно устроенная 1. Напротивъ
нея чрезъ сени ледникъ 1.

Живущіе в ней удови:

//139

1. Евдокія Апанасова дочь родимка сотнѣ
Мглинской села Шуморова. Званія козатчого.

Зашедшая отъ толь. Чему будетъ годов 20.

Летъ 56. Здравемъ слаба.

У ней дети.

Дочь удова Меланія Иванова лѣтъ 30. Здорова.

У ней Меланіи

Дочь Марфа лѣтъ 4. Здорова.

Синь Яков Иванов лѣтъ 35. Правим глазом не видит.

Его жена Анна Ермолина родимка сотнѣ

Пиратинской лет 30. На оба глаза не видитъ

Яковины дети.

Синь Созонъ лѣтъ 15. Правим глазом

не видитъ.

2. Удова Матрона Григоріева дочь Тра-
пинина родимка сотнѣ Погарской села

Синкова. Званія посполитого оседлости

Не имѣетъ. Зашедшая от тол. Чему будет лѣтъ 15.

Лѣтъ ей отъ роду 50. Здравемъ слаба.

У ней дети.

Ивань лѣтъ 25

Григорій лет 19 Здоровы

Павель лет 14

//139 зв.

Онѣ обѣ вдови с их семейством питаются

Зарботками и съ найму в меня погодно.

Да сверхъ вишеписанных владѣемых мною в фу-
торѣ и при оном принадлежностей следуетъ

мнѣ во владѣніе жь по наследству от предков моихъ в селе Лисконогахъ дворъ с огородами полемъ пахотним и двома сѣнокосами. Въ урочищахъ первая на болоньи другая за Десною над озеромъ а с нимъ зь двумя рыбными колюгами и къ нимъ с принадлежащими сѣнокосами жь что все изъ онихъ предковъ моихъ прадеду Ивану Афанасеву сину Пригаре мешанину Новгородскому досталось по купле в 1666 году декабря 17^{д[ня]} от козака села Лесканогъ Кондрата Грибана за 40 копѣ. Съ которой крепости и копѣя при семъ представляется. Чемъ какъ от[е]цъ мой такъ по немъ и я владели по 1760 годъ, а съ того году самоправно завладѣла вдовствующая генералного хоружого Г[о]спдина Ханенка жена Ульяна Петровна. За что от меня и предъ будущему иску въ подлежащемъ урядѣ протестовано, такъ и искъ имѣть буду в періодъ. А комисіи прошу к тому жь моему иску для объясненія все то завладенное по генеральной описѣ написать спорнимъ. К сей ведомости значковій товарищъ полку Стародубовского Трофим Плаксав подписался.

//140

копия

Року 1710 м[е]с[я]ця [и]юня 22 д[ня]
Я Екатерина Валиевичова и я Стефанъ и Петъ-ро Валиевичи товариство полку Стародубовского войсковѣ всякому кому тилко о томъ вѣдати належатиметь симъ нашимъ озаймуемъ писаніемъ ижъ мѣючи я третью частъ в млинѣ прозиваемомъ Горбовецкого на речцѣ Ромѣ в грунтахъ мѣста Новгородка а в державѣ яснѣ в Богу преосвященного его милости г[о]сп[о]д[и]на отца архієпископа Чернѣговского и Новгородского и всего Севера Иоанна Максимовича власную свою отцевскую а ти дѣдовскую блаженной памяти Константія Пригари мѣщанина новгородского оддаливши самихъ

себе отданной части третьей продалисмо совокупне всѣ трое п[ану] Григорію Захаревичу Плакѣ мѣщанину Новгородскому ему самому жонѣ и дѣтем его в вѣчную державу и владѣніе, о двохъ колах за готовую сумму горошей золотихъ полѣ третѣ тѣсячи золотихъ которому якъ ему самому такъ жонѣ и дѣтем его волно будетъ якъ свое доброе якъ схочетъ на свой пожитокъ оборочати и продати любѣ заминяти, а ми помененной части мли

новой

на футор, с принадлежностями

//140 зв.

Якосмо доброволне продали, такъ изрекаемся до оной жадного имѣтѣ дѣла и интересу при которой части млиновой и пожни сѣножатній з лисками изъ березняками вишей по вадѣ ажъ до гребелки и млина его жъ пана Григорія Захаріевича продалисмо в той же сути, на що и с нерукоданное и доброволное наше писаніе видаемо з подписомъ рукъ нашихъ властныхъ и при печате писан в Стародубе в дому нашемъ отцевскомъ, року и дня виш менованного.

Екатерина Константіева Валиевичова,
Стефанъ Валиевичъ канцеляриста на тотъ часъ войсковій

Петро Валиевичъ товаришъ полку
Стародубовского войсковій.

Свидетелствовалъ корнетъ Іванъ Ващилинъ

//141

копия

Року 1721 м[е]с[я]ця декаврїя 23 дня
На ратушу, ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВЕТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА
Новгородскомъ передъ нами ниже, именованнымъ Урядомъ Ставишъ явне Тимофѣиха Спартесная жителка новгородская и з синомъ своимъ роднимъ Петромъ предложила ижъ з доброй своей волѣ, а не з якого примусу продали п[ан]нѣ Григоріевой Захарченковой мѣщанцѣ новгородской свои власніи кгрунтъ березнякъ лежачій в кгрунтѣ новгородскомъ з одной стороны сумежъ

ниви и яруги Марка Гусаченка, з другой стороны
сумежъ ниви и березняка ей жъ панѣ Григоріевой а звер-
хъ оного березняку нива, ей жъ Тимофѣихи Парте-
сной найдуеися. Узъ оную жъ ниву межа узъ березнякъ
в самій водотечъ, идетъ и тотъ березнякъ от ниви
ей жъ Тимофеихи следуетъ в самій водотечъ.
За сумму золотихъ сто. Якимъ бе[ре]знякомъ
повинна панѣ Григоріева яко своим власним
вѣчными часи владѣти, и люба продать, даровать
или на якій иншій пожитокъ обернуть, а Тимо-
фѣиха Спартесная такъ сама, яко и кровніе
ей не повинна вѣчисте до того проданного безе-
зника интересоватись що для совершеннейшаго
достоверія, оная Тимофѣеха даетъ

на футоръ

//141 зв.

от себе панѣ Григоріевой, сее рукоданное писаніе з подо-
писомъ рукъ нашихъ урядовихъ и притисненемъ
печатки року и дня вышъ спецѣфкованного.

Мануйло Зѣніевич сотник н[аказной]
новгородскій

Іванъ Андрѣевичъ атаманъ новгородскій

Стефанъ Андреевичъ в[ойт] н[аказной]

Свидетелствоваль корнетъ Іванъ Ващилинъ

//142

копия

року тысяча сѣмъ сотъ двадцятаго

м[е]с[я]ця октоврія дня второго надцять

На вѣдѣ ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА

Новгородскому пред нами тут нижей подписанными став-
ши очевитче Исай Ивановичъ Бакунъ житель новгород-
скій, созналъ ясне ясне и доброволне ижъ имѣючи ни-
ву свою власную нѣкому нѣвчем незаведенную и не-
пенную из березнякомъ в кгрунтъ новгородскомъ ле-
жачіе сумежъ ниви Омеляна Безбожного жителя ки-
селювского, а другая межа идетъ повз дорогу иду-
чую до млина п[а]на Григорія Захаревича и к его жъ
окупу продалемъ во вѣчную и неотзовную посессію.

За суму певную манети доброй за сорокъ золотих
мѣщаниномъ новгородскимъ двомъ братам
п[ану] п[ану] Лукіянѹ Іоану Григоревичамъ до которого
то проданной ниви и березняка не повиненъ я сам
Исай жона и потомство з крєвнихъ, близкихъ
и далекихъ вѣчне интересоватися, але волно
имъ Лукяну Іоану нивою и березнякомъ якъ
своимъ власнимъ добримъ владѣти и по уподо-
банню своимъ диспуновати, он же Исай Ивановичъ
хотячи свою продажу ствердити, урядовимъ
листомъ просиль насъ на то урадового пи-
санія яко жъ ми давши его мѣсце прошенію
на поле пахотное при футоре

//142 зв.

козалисмо з ратуша новгородского. Сей урядовій листъ
видати за руками и печатми урадовими, яко жъ
и есть виданъ року и дня вышъ писанного.

Демянъ Нестеровичъ А[таман] Н[овгородской] Н[аказной]

И:

Івань Доморка, войтъ наказній новгоро

дскій

Свидетелствовалъ корнетъ Івань Ващилинъ

//143

копия

Року тысяча сѣмьсотъ двадцятаго м[е]с[я]ця октов
рїя дня второго надцять

На вѣрѣ ЕГО ЦАРСКОГО ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА

Новгородскому пред нами ниже подписанными
ставши очевиде жителѣ новгородскіе, два брати
родніе Гаврило и Михайло Гавриловичѣй Партиніе
сознали явно ясно и доброволне иж имѣючи ниву
свою власную з березнякомъ в кгрунтѣ новгородскомъ
лежащіе межою в ровъ по самой водотечъ повз доро-
гу идучи до Стародубова на шляху Великомъ,
сумежъ ниви Петра Тишкова Партесного
узь дорогу идучи, до млина пана Григорія Захар-
евича и до Карасишинаго млина. Тиломъ притя-
гнула до нивки Исае Бакуненка жителя новгородского

продалисмо во вѣчную и неотзавную посессію за суму певную доброй манети за золотихъ вѣсѣмъдесять, мѣщаниномъ новгородскимъ двоимъ братомъ п[ану] п[ану] Лукіану Іоану Григоріевичамъ до которой то проданной ниви и березнячка неповинни ми сами Гаврило и Михайло жени и потомство, з кривнихъ близкихъ и далекихъ вѣчными часи интересоватися але волно имъ Лукіану Іоану нивою и березнякомъ якъ своимъ добромъ владѣти и по уподобаню своимъ диспуновати они жъ Гаврило и Михайло

на поле пахотное при футоре

//143 зв.

хотячи свою продажу ствердити урядовимъ листомъ просили насъ на то урядового писанія яко жъ ми давшихъ мосце прошенію козались мо з ратуша новгородской сей листъ видати за рука ми и печатми урядовими яко жъ несть виданъ року и дня вишь писанного.

Демян Нестерович А[таман] Н[овгородской] Н[аказной] Н:

Іван Доморка, войтъ наказній

[н]овгородскій

Свидетелствовалъ корнетъ Іванъ Ващилинь

//144

копия

пред нами Урядомъ мѣскимъ новгородскимъ зде нижей менованныхъ, ставши отевисто Алексѣй Матвѣевичъ прозвищемъ Забѣла житель домоткановскій, созналъ явне ясне и доброволне, ижъ мѣючи своихъ власнихъ нивокъ двѣ и поженьку тожъ свою власную в конце греблѣ пана Григорія Захариевича Плакси повз дорогу до Мостыща и до пожнѣ Мойсѣя Карасенка, а особливе къ той же продажи свою жъ власную нивку зъ целиною и зъ займищемъ по межу Савруеву а концами къ тимъ же выше описаннымъ

двомъ нивкамъ прилегліе чрезъ дорогу до Карасева млина идучую, концемъ у ровъ по болоту продалъ тоє все за певную суму готовихъ грошей за копь двадцать личби литовской, ему жъ предреченному славетному пану Григорию Захаревичу Плаксѣ Значному мѣщанину новгородскому, которому то волно южъ будетъ тимъ описаннымъ к грунтикомъ якъ своимъ власнимъ вѣчними часи владѣть, и любъ продать замѣнять даровать и якъ хотя на свой лѣпшій оборочати пожитокъ. Ему самому женѣ и потомству ихъ, а я правѣ продавца не повиненъ буду тожъ вечными часи южъ упоминатся, а нѣ жена моя а нѣ дѣти наши и нѣ хто з ближнихъ и далекихъ нашихъ кривнихъ подьбосовѣтостию

на сенокосъ при футоре

//144 зв.

сумми вышъ описанного, на що для лѣпшой имовѣрности въ потомность часовъ сие писмо купчое зъ притисненемъ печатей урядовихъ при подписѣ рукъ именъ власнихъ по требующой сторонѣ есть видано року Божого 1704 м[еся]ца августа 24^[ня]

На подлѣнномъ тако

Лукань Ивановичъ Жоравко сотник Новгородскій

Василій Афанасовичъ атаманъ городвій

Новгородскій

Степанъ Андриевичъ Маджужденко войтъ

Новгородскій

Свидѣтельствовалъ Иванъ Забѣла о сѣножати в сей купчой описанной же власне по тие

знаки належить Лукяну Ивану Григорієвичамъ, по якіе онъ прежде сего ихъ водил и теперъ при битности общихъ людей повиненъ ихъ вести писанъ 1729 сентяб-ра 29 дня.

В подлѣнномъ тако

Семень Березовский А: П[исарь] С[отенный]

Свидетельствовалъ корнетъ Иванъ Ващилинъ

//145

копия

1734 году м[е]с[я]ця февраля 21 дня

Іа именно Іоаннъ Прокопеевъ Березовскій чинѣ вѣдомого симъ моимъ добровольнымъ писаніємъ ижъ продадемъ пожнѣ свою власную непенную и никому нѣ в что незаведенную лежащую просто Пушкарѡвъ у кгрунтѣ новгородскомъ власномъ помежъ Десни да рѣчки Пѣсковаткы Лукяну Григорієвичу Захарченку мѣщанину новгородскому за певную суму готовихъ грошей рублей за шесть ему самому женѣ и дѣтемъ его во вѣчное владѣніе и волность даю ему проданною от мене пожню якъ свою власною владѣти продати, заменяти и даровати и якъ схотя на свой лучший пожитокъ обернути. А я продавецъ вѣчными часи неповиненъ у оную пожню упоминатисъ и интересоватисъ а ни крєвніе мои близкіе и далекіе не повинни у оную пожню упоминатисъ и интересоватисъ. на що я продавецъ для лутшаго вѣрояти и по крепости для ему Лукяну сіе ское писаніе с подписомъ руки моей власной и притисненемъ печати. Дѣялося року и дня вышъ писаного.

На сей купчой подрисуюся Іоаннъ Прокоповичъ Березовскій Товаришъ значковій полку Стародубовского. Руку приложилъ Свидетельствовалъ корнетъ Иванъ Ващилинъ

на сенокос в дачах Пушкарієвских

//146

копия

Року 1730 октоврія 27^{дня}

Я Ниже подписавшийся чину вѣдомо симъ моимъ добровольнымъ записомъ, іжъ продадемъ сѣно-жать свою власную лежащую въ грунтѣ лиско-

ножской, нѣ в чомѣ никому не пеную ї незаведенную ему пану Лукьяну Григориевичу гражданину новгородскому за суму доброй манети личби литовской золотихъ пятнадцат сумежь оной синожаты, синожать Якима Лисенка а другой стороны синожать Демяна Буренкого лисконожских жителей в с трети стороны синожати Остапа Гавриленка жителя роговского синожать а имеется оная вишь писаная, синожать, должини и широти — на восемь возъ сена скидных. Продалемъ пану Лукьяну Григориевичу гражданину новгородскому за суму пятнадцат. Волно ему пану Лукьяну якъ своимъ добрымъ владѣтъ якъ хотя, отпозитковать, любѣ заменят їли дороват, а я продавца, онои вишь писанной сѣножати не повиненъ вичнами часи упоминатися, ни жена моя а ни дѣти мои ни же с кривних моихъ близких ї далеких, я вишь імененъному пану Лукьяну Григориевичу, неповинен утрочатися для лучшей вири ї певности даю сей мой вичистин запись з подписом руки моеи року ї дня вишь писанного. ^{в подлѣнном тако} по прошенію Фоми Стефанова Сериденка жителя роговского к сей добровольной, запись я монахъ Симон руку обители новгородской приложилъ

//146 зв.

А писался сей запись при людех годнихъ на тотъ часъ будучих а именно при Отроху Иванову сину Полтавцу жителя мамекинскому да при Отроху Осипову сину Гаврилову жителя роговскому да при Лаврину Моисеенку да при Николае Супроненку да при Григорію Крукову да при Максиму Кондратенку жителей новгородских + + +*

Свидетельствовалъ корнетъ Іванъ Ващилинъ

*(хрести замість підпису)

на сенокос в лесконожских дачах

//147

копия

Року 1730 м[е]с[я]ца октоврия 23 дня
Я нижей подписавшійся из синами своими
чино вѣдомо сим нашим доброволним
записом ижъ продалисмо пану Лукяну
Григориевичу мѣщанину Новгородскому
сѣножат лежачую в грунтѣ лѣсконозском
долготы и ширины на восѣмь возъ кидних
сумежъ оной сеножати з одной стороны
сѣножат Исака Супроненка жителя
роговского, да з другой стороны в логѣ
калюга с третеи стороны в самѣй
конецъ сеножати ровецъ с калюгою
за суму доброй манети копь за шест
во вѣчност і позволяю ему пану Лукяну
оною сѣножатию вѣчными часи владѣ-
ти и пожитковати, и як хотя обо-
рочати, а ми продавши вѣчными часи
упоминатись не будемъ, а нѣ жона моя
а нѣ межъ дѣти мои такъ межъ
із кривних моих близких и далекихъ
во оную сѣножат проданную на що для
лѣпшой вѣри и певности даемо на се-
бе сей нашъ доброволний записъ року
и дня вишъ писанного

на подлѣнных тако
к сей доброволной і вѣчистой записѣ
по прошению Николая и синов его Данили
и Игната я писецъ Иванъ Ивановъ
Зимаць житель новгородскій во сви-
дѣтельство руку приложилъ

на сенокос в грунтах лесконожских

//147 зв.

Свидетелствоваль корнетъ Иванъ Ващилинъ

//148

копия

Року Б[о]жого тысяча шестьсот шестьдесят ше
стого м[еся]ця декаврїя сегонадцять дня
На врадѣ мескомъ новгородскомъ перед нами Семеномъ
Меляновскимъ сотникомъ войска ЕГО ЦАРСКОГО
ПРЕСВѢТЛОГО ВЕЛИЧЕСТВА Запорозкого Новгородскимъ
Андреемъ Ивановичомъ атаманомъ городовимъ, Ярмо-
лоу Андросовичомъ, войтомъ новгородскимъ и при быть-
ности инихъ людей зацныхъ ставши очевисто козак
и обыватель села Лесканогъ, уезду нашего Новгородского
именемъ Кондрать Артемов синь Грибань призналъ
явне, ясне, и доброволне: без жадного присмушения:
самъ особю своєю: ижъ мѣючи у себе дворъ свой влас-
ній, нѣ кому нѣ в чомъ не зведенній а ни тежъ пенній
лежачій в селѣ Лесканогохъ домъ с пляцомъ и огоро-
домъ такъ тежъ и с полемъ во всѣхъ трохъ
змѣнахъ такъ тежъ из сѣножатми едного на оболо
ни лѣсконозскомъ: другая за Десною надъ озеромъ
о с нимъ и колюгъ двѣ: и до нихъ по иналежными око-
ло нихъ сѣножатми якия в собѣ мѣют долготе
широкостѣ и о количнстью: продалѣ словетному
п[а]ну Ивану Пригаре мещанину новгородскому ему самому
женѣ его и потомкомъ по немъ будучимъ: за певную
сумму за копѣ сорокъ личбы литовское, на вѣчность
изрекшися тоей своей продажи тоестъ двора огорода
поля и сѣножати увароваль, в том же южъ неповиненъ
онъ самъ Кондрать жона его не потомки до тих всѣхъ
грунтовъ втручатися: так и тежъ близкие его

на двор і сенакосы в лесканогохъ спорной з госпожою
Ханенковою

//148 зв.

кренніе і далекіе а ни тежъ турбовати поменовного И-
вана: под заплаченемъ на врадѣ слухаючи сей справи
золотих ста: волною ж от сего часу ему п[а]ну Ивану:
тимъ дворомъ огородомъ и полемъ и сѣножатми яко
своимъ власнимъ владѣти: продат, дароват, якъ хотя
к усвоенію пожитку лепшому обернути: теди мы

выще менованніе особы: уряду новгородского принявши
продаючого добровольное признане: изречене для подтвер-
ждения цѣлого в далшій часъ: сей наш врядовій лысть,
п[а]ну Пригарѣ даліе мы: с подписомъ рукъ нашихъ
и при печатехъ: дѣялося в Новгородку Сѣверскомъ
року м[еся]ця и дня вишей писанныхъ.

Семен Меляновскій сотникъ
ЕГО ЦАРСКАГО ПРЕСВЕТЛАГО
ВЕЛИЧЕСТВА войска Запорозь
ского Новгородскій

Андрей Ивановичъ атаманъ Новгородскій
Ярмолай Андреевичъ войтъ Новгородский
Свидетелствовал Псковскаго карабинерного
полку корнетъ Иванъ Ващилинъ

//149

Хутора Пригаринского

Вѣдомость писара судового стародубовского
Михайла и атамана сотенного Ивана Стожевских
о жилихъ дворахъ съ одною крепостью на шести
листахъ

//150

Вѣдомость
В учрежденную о сочиненіи Генеральной
описѣ комиссию, коли кое число імѣ-
ется, владения нашего Стародубовского
полку Новгородской сотнѣ, въ футори
Пригаринскомъ, и къ оному принадлежитостей
яко то огородовъ, пахотной землѣ, и протчия
угодии, такожъ при оном футори живу-
щихъ за нами подсосудческихъ обоого
пола душъ о ихъ состояніи и обиталищахъ
о томъ вообстоятельствѣ противъ да-
нной и з оной камиссіи форми описано
ниже сего 1768 году іюля 28 дня

Онои футор Пригаринский лежащій
въ Стародубовскомъ полку въ Новгородской
сотнѣ именно отъ полкового города Ста-

родуба въ семи десети, а от сотенного въ осмѣ верстахъ при реке Ромѣ; тотъ же футоръ во владеніи нашемъ находится по наслѣдію отъ отца нашего умершаго Николая Стожевского, по куплѣ //150 зв.

данной ему зъ наслѣдіемъ отъ умершаго абшитованного судіи Полкового Самойла Холодовича с которой при семъ копію представляемъ а подленная в насъ імѣется.

Домъ в ономъ футорѣ Пригаринскомъ состоящій деревянной старой і к житию едва годной.

Домъ в ономъ футорѣ состоящій деревянной новой.

Къ онимъ принадлежащихъ, огородовъ три на онихъ посѣвается конопляного сѣмья одна четверть и четири четверика.

Пахотной землѣ по названію здешнему въ трехъ змѣнахъ нивъ, дванадцать. Въ первой во урочищи к Люшину нивъ шесть на онихъ полагается посѣву озимаго хлѣба ржи девять четвертей и два четверички

Во второй урочищемъ к Бору і Великому шляху //151

нивъ пять на онихъ посѣено нынѣшного лѣта яринного хлѣба гречи четырнадцать четвертей.

Въ третьей урочищемъ Середняя, нивъ двѣ оне остаются ъ толоци посѣвомъ ржи на семъ четвертей і четири четверика сколько жъ оное поле имѣеть мѣри сажонъ показать не можно по причинѣ той что тѣ

лежать ниви между другими сторонних владѣній землями а особливо между рвами по настоящему жъ примѣру где ложится ржи четири четверички тамъ мѣри сажонъ въ длину семь десять четири а в широту тридцать три аршинніхъ квадратнихъ сажонъ а в окружности "104" сажни.

Зарослихъ лесомъ земель которія надлежало б на поле чистить нѣту.

Мельница на реке Ромѣ прозиваемая Лѣщи – нского о дву каменяхъ, толко за ветхостию клѣтни, а за потпоромъ з низу пескомъ води, осьѣтається займѣще оной к занятію

//151 зв.

въ предѣ по прежнему мельници.

Вѣнокурень при онихъ домахъ двѣ вино воциживается на четири казани по пять и по десять куфь, хлѣбъ употребляемъ свой.

Шинковъ нигдѣ не имѣемъ

Вѣно продаемъ куфами в разные малоросіискіе города.

Пасекъ і другихъ футоровъ такожъ і для пазбы скота мѣсът не имѣемъ.

Рыбныхъ ловель озеръ близъ реки Десни в лугу при урочищи Люшинѣ числомъ пять, прозиваеіе Круглое Болонне, и Ризоватое, Рядовые зъ Десни реки уступъ імѣють з онніхъ рыба употребляется для дворового обиходу а не в продажу [рибъ]* рибъ родится разного рода щуки окунѣ, плотва, лини і карасѣ,

**так в тексті*

//152

Лѣсъ сасновой на строеніе хоромное год-
ной в окружности, лѣсъ сасновой въ длину
пятьсотъ шестьдесятъ а вширь триста
восемьдесятъ тре аршиннихъ квадратъ-
нихъ сажень.

Зарослихъ мѣстъ в лугу при урочищи Лю-
шинѣ около сѣнокосовъ разного сорту
дерева мѣроу в окружности на двестѣ
двадцать квадратнихъ сажень кото-
рые годятся к роищенію на сѣнокоси.

Сеннихъ покосовъ въ лугу при уроищахъ Лю-
шинѣ и под горою в Окопѣ такожъ въ верхъ
помянутого млинового займѣща на сто пя-
тьдесятъ возовъ трава в лугу родится
осака а на балотѣ круглякъ.

Фабрикъ ни какихъ нигдѣ не имѣемъ.

В ономъ футори подсоседческихъ хатъ две
въ которыхъ живутъ живут с найму работніки
съ ихъ семействомъ.

//152 зв.

Въ старомъ дворе работники і служа-
нки. Служанка девка Матрона восемь-
надцать лѣтъ. Здорова уроженка города
Новгородка. Дочь мѣщанина Коволя
Сердюка. Живетъ съ найму, въ годъ полу-
чаетъ жалованья сорокъ алтынь.

Девка Пекла дванадцати лѣтъ.
Здорова, възята вѣмѣсто дитины
сиротою, уроженка села Шептаковъ зѣва-
нія посполитого.

Въ первой їзбе Апанасъ Шутя їмѣетъ
от роду лѣтъ сорокъ здоровъ, уроженецъ,

села Лѣнкова званія козачого оттуда сошелъ, въ 1749^{мѣ}, году оставя зъ братомъ своимъ грунтъ свой тамошнимъ Лѣнковскимъ козакамъ Овъчинникамъ і другимъ обывателемъ подъ заставою. Живеть съ найму ценою за три рублѣ і пять десять копѣекъ.

//153

Жена его Параска Іванова дочъ тридцаты лѣтъ здорова живеть от дому в особливой хатѣ на нашей землѣ

У нихъ дѣти дочъ дѣвка Матрона пятнадцаты лѣтъ здорова.

Дочъ Гапа дванадцати лѣтъ здорова.
Дочъ Аक्सинія семѣ лѣтъ здорова.
Въ другой ізбѣ Тимохъ Никитинъ сынъ Бондаренокъ імѣеть от роду лѣтъ двадцать семѣ здоровъ прироженецъ футора Добраницкаго нанимається в годѣ ценою за три рублѣ і пять десять копѣекъ.

Жена его Татьяна Мокъсимова дочъ.
Двадцать лѣтъ зъдорова живеть от дому в особливой хатѣ на нашей землѣ

Въ другомъ дворѣ работники Гаврило Протасенокъ імѣеть от роду лѣтъ тридцать здоровъ уроженецъ села Демянокъ званія посполитого, живеть с найму ценою за два рублѣ; Малчик Дмитро сирота тринадцати лѣтъ здорѣ.въ.

//153 зв.

Федоръ Василлевъ Бандаренокъ.
Імѣеть от роду лѣтъ тридцать пять здорѣвъ уроженецъ деревнѣ Кыселювки званія посплитого живеть съ найму ценою за три рублѣ.

Жена его Харитина Осипова дочъ двадцать
сѣмъ лѣтъ зѣдорова. Родимка того жъ
футара. Живеть с найму при томъ двори
въ банѣ на нашей землѣ. У нихъ дѣти
Синь Гришка девять лѣтъ.
Синь Федоръ шесть лѣтъ.
Синь Евѣфимъ адного лѣта.

Ниже написали по самой їстиннѣ. Под лишеніем
естли что утаили ї несправедливо показали.
А в томъ сищемся їзобличени, непремѣнно
своего права. В томъ своеручно подписались
Писарь судовій Стародубовский Михайло Стожевски зъ
Атаманъ сотенній Иванъ Стожевский

Бунчуковій товарищъ
Семень Рубецъ

//154

Копия

Року 1743 мсца сентября 24 дня

Я нижей подписавшійся симъ моимъ добровольнымъ
записомъ, въ сякому кому о семъ вѣдати приналежит
во всякомъ суде и правѣ объявляю; что имѣю я
въ полку Стародубовскомъ въ сотне Новгородской,
по матце моей Соломоніи Костантиевнѣ Пригаровъ-
нѣ, под мѣстомъ Новгородкомъ Сѣверскимъ на рецѣ
Ромѣ футоръ, а именно мелницу о двохъ колах
мучнихъ, дворъ зъ хороннимъ строениемъ, 3 садами,
огородами, гумномъ, и з другими какие принять
имѣются околнчостми. Гай под дворомъ и по рецѣ
у верхъ ставу будучий, отчину всю к тому футору
надлежащую. Дѣдомъ моимъ Костантиемъ
Пригарою купление. Сѣнокоси едни на болотѣ по
над ставомъ, до самого Горбовецкого млина лежачие.
Другие при Деснѣ при Люшинѣ у Окопѣ под горою ме-
жою по Личичиненую пожню. Поле у трохъ рукахъ
пахотное въ первой руце под гай нивъ три. Первая

великая, прозиваемая Боровая. Вторая под кри-
ницею. Третья на полянѣ. Въ другой руцѣ под Ки-
селѣовку. Первая над ровомъ великая. Другая под
Коритковым гаем. Третья маленькая под
Киселѣовкою. Въ третьей руцѣ под Люшинѣ. Первая
над ровомъ Березовского. Другая над ровцемъ Березов-
ского. Третья на Городищи. Четвертая под леском
малая. Пятая под ровомъ Омеляняновскимъ. Шес-
тая над Пантюховскою яружкою. Въвесь вы-
ше писанный грунтъ продалъ я зъ согласия жени
моей, племяннику моему П[а]ну Николаю Стожевь-
скому, по договорной с нимъ по особу ценѣ зъ дворомъ
и другими дворовыми выше сего показанными уго-
дий за триста пятьдесятъ рублей. А гай, отчину,

ЖЕ
а именно за
пятьдесят
рублей мел
ницу
РНА

//154 зв.

сѣнокоси и поле по такѣ за четириста рублей. Во вѣ-
чное владѣние. Женѣ и потомству его. А изъ
выше писанной суммы принялъ я от него П[а]на Ни-
колая, четириста рублей. Восѣмдесятъ же рублей
имѣть онъ П[а]нъ Николай по своей облѣгачіи
сестрамъ моимъ Агафіи Ивановой, Наталіи Пе-
кальцкой, Маріи Маковской, и дѣтямъ покой-
ной Анны Гпжи Исаковой, по двадцаты рублей.
И того на отдачу сестрамъ моимъ восѣмдесятъ
рублей. Отдать остальные же двѣстѣ сѣмдесятъ
рублей имѣть онъ П[а]нъ Николай по учиненному
со мною договору. И облѣкчу своему отдать мне,
въ находящемъ 1744^м годѣ об маслянной неделе безъ
всякихъ отговорокъ. И по отдаче выше означенныхъ
денегъ, имею ему П[а]ну Николаю на тѣ выше пи-
санные грунта, обстоятельную, урядовую купчую
крепость. И якие у меня на тотъ футоръ
имѣются документа поручити. А ниѣ сей
мой записъ, для несомѣнной певьности, у учи-
ненного зъ намы договору ему П[а]ну Николаю
за подписомъ руки моей и притиснениемъ печати
даю року и дня выше писанныхъ.

Въ подленной подписъ таковѣ.
К сему моему запису я Самойло Холодовичъ
руку приложилъ

По приказу отца моего Самойла Холодовича пи-
сарь полковій черниговскій Якимъ Миткевичъ
подписался

Свидетельствовалъ корнетъ Іванъ Ващилинъ
//155

Такову подленную крепость по засвѣдительствовании
комиссіи Генеральной описѣ обратно к себѣ принялъ
и росписался Писарь Судовий Стародубовскій
Михайло Стожевскій

(адаптований переклад з оригіналу)^[35]

//1365

За городомъ Новгородкомъ мельницъ двѣ на реке
Роме растояніемъ от города Новгородка в семи
и от слободы Свѣржской, в 17 верстахъ. Мелютъ
обы по два каменѣ.

Една мельница прозиваемая Красиовская
и с коеи доходу получается жита по 15
четверте гречихи по 6 четвертей. А иного
года болше а иного и менше.

При коеи мельницѣ сѣнокос воевъ на 30.
На томъ сѣнокосу роща нерослая олховая
годячаясь по болшой части на дрова. Мерею
в длину 250 въ ширь 50 сажень.

Другой гай фвоевого дерева годячийся
по болшой части к хоромному строенію
и на дрова. Мерею в длину 250 вширь 150.

Оной гай зайшоль рогомъ в гору. Мерею в длину
80 вширь 50 сажень.

При оной мельницѣ двор. В немъ строенія.

Хата 1. Амбаръ 1. Сарай 1. В вономъ дворѣ
живеть мирочникъ Иванъ Роздай Бѣда
лет ...* родимецъ села Шептаковъ. Зашель
въ [1]758 роду с Полши.

Жена его Улияна лет ...*. Здорови.

Дети их лета

Данииль]*.

Артемъ]*. Здорови

У них служебка Анна лет ...*

Скота в него лошадь 1. Коровъ 2.

Оную мелницу и з сѣнокосом и з рошею содержит
в во откупѣ мещанин новгородский Иванъ Зи-
ман и платится по 60^{р[ублей]} в год.

Другая мелница прозиваемая Горбовецкая каменей
на два в коеи две части м[о]н[а]стирскіе а третья
часть значкового товарища Трофима Плакси.

Кой Плакса тѣ м[о]н[а]стирские двѣ части содержит
в во откупѣ и платит за год по 30^{р[ублей]}.

**так в тексті. Кількість років не вказано.*

//1366

Хуторъ единъ при реке Роме в раз-
стояній от города Новгородка въ 7
верстахъ а от Свѣржа в 17 верстах.

С пахотными и сѣнокосными и лесни-
ми угодий кой утвержден предписа-
нными высокомонаршими грамотами
а завладѣл неналежао онымъ хуторо-
мъ бунчуковій товаришъ Петръ

Губчиць. В коемъ хуторѣ в судѣ гене-
ралномъ и другихъ судныхъ мѣстахъ
искъ катедральный и дѣло имѣется.

Сколко же в вономъ хуторѣ строенія
и пахотныхъ сѣнокосныхъ и лѣсныхъ угодій
должень показатъ помянутій бун-
чуковій товаришъ Губчиць.

//1366 зв.

Другой хуторъ м[о]н[а]стирский прози-
ваемый Холодовичевский с пахот-

ними сѣнокосними и лесными
угодїй к строенїю годными деревья-
ми кой по предписаннымъ же
грамотамъ принадлежащїи к м[о]н[а]с-
тирю катедральному и онымъ зав-
ладѣль неналежно писарь судовїй Ста-
родубовский Михайло Стажевский
и з братомъ его о коемъ хуторѣ по суду
генералному и в другихъ судебныхъ местахъ
позовное дѣло имѣется. А сколько
в немъ какого строенїя и пахотныхъ
сѣнокосныхъ и лесныхъ строевого дерева
угодїй оной Стожевский должень
показать.

Система мїр

1 чверть (мїра об'єму сипких тїл) = 2 осьминам (півчетвертям) = 4
півосьминам = 8 четвериків = 64 гарнців = 209,9096 л.

1 осьмина = $\frac{1}{2}$ чверті = 4 четверика = 32 гранці = 104,956 л.

1 четверик (четверичок) = $\frac{1}{8}$ чверті = 8 гарнців = 26,2387 л

1 верста = 500 сажнів = 1 066,8 м.

1 сажень = 2,16 м.

Куфа (наливна одиниця об'єму) = 2 бочкам.

Бочка = від 36—122 гарнців

Бочка велика, наприклад віденська = 4 чверті = 8 осьмин = 72
великих (цехових) гарнців = 144 малих (шинкових) гарнців = 407 л.

Бочка руська = 2 півбочки = 6 поков = 24 ручки (чверті) = 232 л.

Джерела

1. https://uk.wikipedia.org/wiki/Рум%27янцевський_опис_Малоросії_1765–1769

2. https://cdiak.archives.gov.ua/v_opys_Livoberezhnoi_Ukrainy.php

3. Генеральний опис Лівобережної України. Покажчик населених пунктів. Редактор – І. Бутич. Укладач – Л. Попова, К. Ревнивцева. Київ – 1959.

4. Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр.: виміри локальної демографічної історії / І. Сердюк // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 19 (1). Київ – 2009. Стор. 407-416.

5. Русина О. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю (у копіях севського походження) Український археографічний щорічник. – К., 1993. – Вип. 2
6. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 51, опис 3, справа 15204. Стор.113
7. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 57, опис 1, справа 33. Стор.93
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Ф.10, с.7368. Стор.10
9. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 57, опис 3, справа 15204. Стор.114-114 зв.
10. Опис Новгородсіверського намісництва (1179-1781). Київ. 1931.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Фонд 119, справа 17, аркуш 139-139 зворот.
12. Неурядова старшина Української козацької держави (XVII-XVIII ст.). І. Кривошея. Том II. 2016.
13. Державний архів Чернігівської області. Фонд 679, опис 1, справа 312 Сповідні розписи Стародубського полку 1756 року.
14. Державний архів Чернігівської області. Фонд 679, опис 1, справа 337 Сповідні розписи Стародубського полку 1740 року.
15. Державний архів Чернігівської області. Фонд 679, опис 1, справа 382 Сповідні розписи Стародубського полку 1747 року.
16. Описание старой Малоросии. Том I. Полк Стародубский. Лазаревский А.М. 2008.
17. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 133, опис 1, справа 64.
18. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 133, опис 1, справа 219.
19. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 57, опис 3, справа 15204. Стор. 118-118 зв.
20. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Фонд 40, справа 466. Стор. 1
21. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
22. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 1556, опис 2, справа 3.
23. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
24. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К.: «Стилос», 2010. – 792 с.
25. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 133, опис 1, справа 219.

26. В. Л. Модзалевский. «Малороссийский родословник». Том второй. Е – К. С 40 портретами и снимком герба Калиновских. Киев. Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевич и К°. Крещатик № 42. 1910.

27. В. Л. Модзалевский. «Малороссийский родословник». Том первый. А – Д. Киев. Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича и К°. Крещатик № 42. 1908.

28. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 133, опис 1, справа 219.

29. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 133, опис 1, справа 307.

30. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 133, опис 1, справа 306.

31. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 133, опис 1, справа 305.

32. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 51, опис 3, справа 1426

33. Державний архів Чернігівської області. Фонд 679, опис 1, справа 341

34. Державний архів Чернігівської області. Фонд 679, опис 1, справа 342

35. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 57, опис 1, справа 147. Стор. 1365-1366 зв.

36. Державний архів Чернігівської області. Фонд 555, опис 1, справа 3. Новгород-Сіверський повітовий земський суд. Протоколи за жовтень 1804 року.

37. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 57, опис 1, справа 141.

38. <https://uk.wikipedia.org/wiki/Кирилиця>

39. Центральний державний історичний архів міста Києва. Фонд 133, опис 1, справа 25.

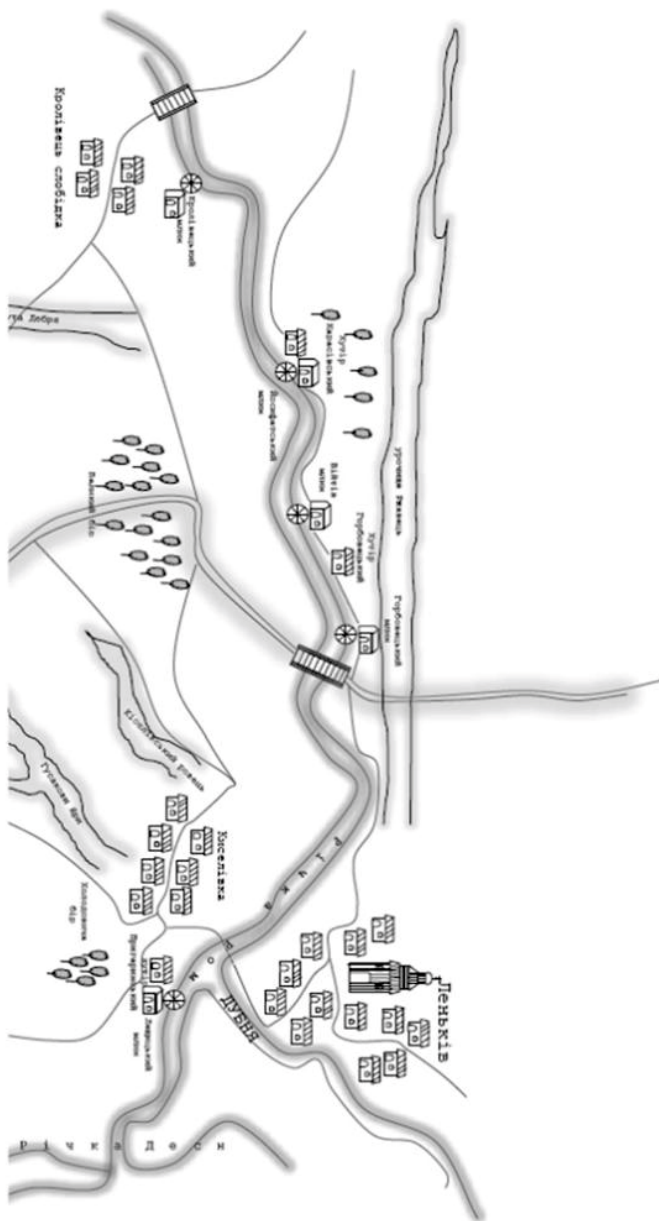
40. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського. Фонд 2, справа 18537.

41. Список населенных мест Российской Империи по сведениям 1859 года. – Т. XLVIII: Черниговская губерния / Обработан Н. Штиглицом. Издан Центральным статистическим комитетом Министерства внутренних дел. – СПб., 1866. – 196 с.

42. Ковпак Л. В. Найближча історія: Україна 1945–2000 рр. – К.: Наш час, 2007. – 248 с: іл.

43. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т. 1: Полк Стародубский. – К., 1888. Стор. 211

44. АВПРИМИД РФ Ф.124/1-62Переписная книга Черниговских сель и деревень для занятия во оных квартир Мекленбургскому корпусу. 1721 г. На 437 лист.

Мірошниченко О.М., м. Глухів

З ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА У XVIII ст. ЦЕРКВИ В с. СОПИЧ ГЛУХІВСЬКОЇ СОТНІ

Ми мало що знаємо про культову дерев'яну архітектуру Глухівщини XVIII ст. Передусім це пов'язано з повною втратою об'єктів дослідження та бідна історіографічна база. Де ж шукати втрачену дерев'яну спадщину?

Вже декілька десятиліть головною книгою для дослідників культової архітектури Чернігівщини є робота архієпископа Філарета [1]. Дослідник поєднує легенди з поодинокими документами, описує начиння храмів, але мало приділяє уваги архітектурним особливостям культових споруд. Церкви малих сіл майже не потрапили в роботу Гумилевського. Мистецтвознавець Стефан Таранушенко під час своїх експедицій зібрав колосальний матеріал з історії дерев'яної церковної архітектури Чернігівщини. Креслення, світлини, старовинні документи з описами церков та предметів культу, зібрані на момент вивчення – є невичерпною інформаційною базою для теперішніх поколінь дослідників. Нажаль, не всі матеріали Таранушенка вціліли. У великому перевиданні «Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України» за 2014 рік ми не знаходимо інформації про дерев'яні церкви Глухівщини [2]. Сучасні дослідники залучають різноманітні джерела аби заповнити прогалини в історії будівництва культової архітектури. В останніх роботах Тупіка С.В. [3], Гурби В.Г. [4], Капоріна В.А [5] історія сіл Глухівщини переплітається з вивченням церковних споруд. Автор статті, у процесі дослідження дерев'яної архітектури XVIII ст., дійшов висновку, що архівні справи XIX – поч. XX ст. про перебудову, добудову або перенесення культових споруд – є важливим історичним джерелом. На основі подібних джерел з фондів Державного архіву Чернігівської області, у науковий обіг потрапили кресленники церков в с. Есмань та с. Пустогород [6], с. Кучерівки, с. Бачівська, с. Уланове [7, с. 1], села Білокопитова [8, с. 2]. Віднайти не опублікований документ з історії будівництва церкви XVIII ст. є неабиякою вдачею. Так, підчас роботи з фондами Державного архіву Сумської області, автором статті була знайдена справа під назвою «Предложение митрополита Киевского и Галицкого Арсения Могилевского от 3 июля 1759 года о ремонте церкви

Святителя Николая с. Сопич» [9]. Справа складається з чотирьох листків зі значними втратами тексту, на другій сторінці частково збереглася овальна сургучева печатка на прямокутному тлі з автографом Київського Митрополита Арсенія (Могилянського).

Запропонований документ друкується вперше із збереженням усіх лексичних і стилістичних особливостей оригінального тексту. В місцях втраченого тексту проставлені три крапки.

...Глуховскому Симеону Вербицкому... отца нашего господи Иисуса Христа... прелагаем сего 1759 года мая 28... верности нашей пречестноститвоя... протопопий Глуховской села Сопича церкви Святителя Христова Николая Иерея Феодора Смирнитского с прихожанами доношением приставил, что она Святителя Николая церковь будучи так давно перестроеной, что и память с прихожан всех кто может, затеию от дождя чрез согнание ветхих верхов даже до корпуса и заграбную обветшалости вошла в землю и требует скорой реставраций, ... прихожане удобо последовала имеющее той своей церкви падение предупредить общим старательством и коштом оную церковь реставровать намерени, на что и материал дубовых кряжов на фундамент, дерева на строение и терниц на помост и на шалюване, гвоздя допльное число приспособили и мастером приговорили, оно дело поосвидетельствованию пречестностию Твоего с Глуховскими презвитерами и усопшим Покровским Григорием Адамовичем и...Поленим Василием и с ним Климентом... явилось, что она церковь за...своею обвет...вошла в землю и требует скорой реставраций...де всякого материала принадлежащее...заготовлено и мастера договорени для... нашей Пречестности Твоя просим оную...Святителя Христова...месте и вту меру...де антиминов Святей...ности и имеются нашего бла...шению Пречестности Твоей...материалов изготовлено достаточно... тован... ктой церкви...воспоследует: велет первие того...Николаевской церкви етис дари зосташе...тим антимином винести и в чистом...месте вовсякой сохранности поставить, та на престольная жертвенная и священническое одеяния, и иконостас, книги и прочие церковной утвари переписать, с оной церкви винести и в чистом месте сложить вобережности а потому оную старую церковь разобрать, и за разобратием оной Пречестности твоей Спотребним Священнослужителей чилом вновь на том же месте и в той Святителя Христова Николая Имянование церковь подобную прочих церквей Божих величиною и пространством надлежащим почину положению церковному заложить и споспешением

строить дозволит архиерейского благословляем; старой же церкви дерево годящее в строение той же церкви или на зделаніе колокольни и на ограду цвинтаря употребить а негодное на печение просфор, или спалить пепел в реку всипать, а более не на что не употреблять; когда же Николаевская Сопиченская церковь вновь совершено...окончена, и понадлежащему церковными утварями...благословієм украшена, и в ней престол...тоест в вышину аршина шести вершковъ, в длину...ирину аршин четири...к освященію и священно...изготовлено будет тогда...устроению на месте...состоявшегося в сия... 1742 года октября 9 указа...обстоятельствами достоверно осви...все при ней имеющееся я ко то сосуди церковные книги... так же колоколи и прочее все обстоятельно описать, ту опись за подписом своим прислать к нам при доношеній со значением...когда іменно заложена так же и совершена та церковь будет, и в то время просил оной на освещеніе оной Свято Николаевской церкви благословеніе, приказуем з кафедры нашей митрополитанской киевской 1759 года іюля 3 дня.

Вишеименований Киевский Митрополит Арсений

1759 году марта 29

...протопоп Глуховский...Вербийский [9, с. 2].

На основі аналізу документу можна відтворити картину будівництва нового дерев'яного храму св. Миколая в с. Сопич Глухівської сотні. У 1759 році жителями села Сопич було вирішено розібрати стару дерев'яну церкву. Вже ніхто з жителів села не пам'ятав, коли було споруджено храм Святителя Миколая. Стара церква перебувала у аварійному стані: просіла в землю, протікала вгорі, загрожувала падінням куполів. Прихожани заздалегідь домовилися з майстрами та придбали матеріали для спорудження нового храму, а саме: колоди, дошки, гвіздки. Перед демонтажем старого храму, мали зробити інвентаризацію всього релігійного начиння та перенесення майна церкви до сухого приміщення. Після розбору аварійної церкви, вцілілий будівельний матеріал планували використати для спорудження дзвіниці та огорожі цвинтаря. Неякісні матеріали мали бути спалені в пічці під час приготування просквир. Документ дає нам деяку інформацію про обриси майбутнього храму, який стоятиме на місці старої церкви.

Одну з ранніх згадок про дерев'яну церкву в с. Сопич знаходимо в описі Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр.: Церковъ деревяная одна, лавок промышленных графских 8 да церковная одна [10, с. 476].

На плані Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва 1782 р., з фондів Центрального Державного історичного архіву, можна побачити умовне зображення церкви Св. Миколая в с. Сопич[11].

На сьогоднішній день, справа про будівництво церкви у с. Сопичу 1759 році – є рідкісною згадкою про культовебудівництво на території Глухівськоїотні. Документ потребує більш глибокого аналізу та реставрації тексту.

*с. Сопич на плані Глухівського повіту
Новгород-Сіверського намісництва 1782 р.*

Література

1. Архиепископ Филарет (Гумилевский). Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга Седьмая. Стародубский, Мглинский, Новозыбковский, Глуховский и Нежинский уезды. – Чернигов: Губернская типография, 1873. – 214 с.
2. Таранушенко С.А. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Повна редакція. – Харків: Вид. Савчук О.О., 2014. – 864 с.
- 3.Тупік С.В. Глухівський Петропавлівський монастир та навколишні села. – Суми: Університетська книга, 2014. – 398 с.
4. Гурба В.Г. Дубовичі. Історико-краєзнавчий нарис. – К.: Бізнесполіграф., 2012. – 280 с.

5. Капорин В.А. Екатериновка – души обитель. История села. – К.: Новийдрук, 2019. – 144 с.

6. Мірошніченко О.М. Кам'яна церква св. Миколая в с. Есмань за проектом архітектора Олександра Гросса. "Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні": Зб.наук. праць – К.: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2016. – Вип.25. – С. 308-311

7. Мірошніченко О.М. Церква-мандрівниця. Подорож із с. Бачівська до с. Кучерівки через с. Уланове// Соборний майдан. – 2018. – 4 (88). – С. 1-2.

8. Мірошніченко О.М. Покровська церква села Білокопитове// Соборний майдан. – 2017. – 3 (81). – С. 2-3.

9. Державний архів Сумської області, ф. 624, оп. 1, спр. 10.

10. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр. /Передм. і ред. П. Федоренка. – К.: Вид-во ВУАН, 1931. – 592 с.

11. ЦДІАК, Ф. 206, оп. 2, спр. 5.

Підпис під ілюстрацією: с. Сопич на плані Глухівського повіту Новгород-Сіверського намісництва 1782 р.

Бодяко Л.В., м. Новгород-Сіверський

ПЕРВІСНА СЕМАНТИКА НАРОДНОПОЕТИЧНИХ ОБРАЗІВ-СИМВОЛІВ У ТЕКСТАХ ВЕСІЛЬНИХ ПІСЕНЬ-ГУКАНОК НОВГОРОД-СІВЕРЩИНИ

Новгород-Сіверщина протягом багатьох століть є однією з самобутніх етнокультурних зон України і надзвичайно перспективним ареалом для вивчення фольклору та фольклористичних розвідок. За кожним словом аборідієюстоїтьвеличезний культурно-історичнийдосвід народу. Деякі обряди, ритуали, пісні зберегли свої первинні форми ще з язичницької доби. У регіональному визначенні села північного мікроареалу Новгород-Сіверського району, які репрезентують сіверські говірки, – це соціальний та географічний простір, у якому відбувається соціалізація людини.

Аналіз історіографічних джерел з теми свідчить, що «надзвичайно багаті в напрямі розвитку народної творчості північні та північно-західні райони Полісся фактично залишаються поза увагою більшості аматорів-збирачів і вчених-дослідників народної словесності» [21, с. 12]. Відомості про весільну обрядовість сягають другої половини XI – початку XII століття й зафіксовані в літописах. Та інтерес до збирацької діяльності на території Чернігівщини починає прокидатися тільки з середини XIX століття. У цей період до збирання вдавалися Й. Бодянский [1], О. Маркович, П. Куліш, Б. Грінченко [2] та інші.

У 90-х роках XX століття дослідженням весільної обрядовості українців на Поліссі займалася О. Кондратович, Т. Лупіц, І. Несен, Л. Войтюк. Протягом останнього двадцятиліття різко зросла кількість дослідників, які вивчають сімейну обрядовість Полісся. Учасниками польових досліджень у різні роки були В. Борисенко, О. Боряк, Н. Гаврилюк, С. Гвоздевич, Г. Довженко, Ф. Євсєєв[6], Л. Ковальчук, І. Несен, О. Цвид-Гром[24] та інші.

Аналізу побутування обрядово-пісенного циклу в умовах конкретних співочих традицій, особливості весільного фольклору різних пісенних регіонів України, зокрема й Чернігівщини, присвячене дослідження Л. Єфремової «Наспіви українських весільних пісень» [8]. У монографії висвітлюються особливості музичного мислення у ранньо-

традиційному фольклорі, подається загальна типологія та систематика українських весільних пісень.

С. Пономаревський[21] у монографії «Народна пісня Чернігівського Полісся: жанрово-тематичний і поетичний дискурс» на основі фольклорних записів характеризує сучасний стан, умови функціонування, тематичну та поетичну специфіку побутування жанрів народної пісенності на Чернігівському Поліссі. Книга містить унікальні фольклорні матеріали, авторський аналіз різних жанрів та жанрових різновидів пісень Чернігівщини.

В основу нашого наукового дослідження покладені тексти весільних обрядових пісень-гуканок, які були записані протягом 2018-2029 років під час фольклористичних розвідок селами Кам'янська Слобода, Лизунівка, Печенюги, Пушкарі, Смяч, Троїцьке Новгород-Сіверського району Чернігівської області, досліджена їх первісна семантика. Усього зафіксовано 116 текстів весільних обрядових пісень-гуканок за усними свідченнями 14 респондентів. Протягом 2020 року експедиції не проводилися у зв'язку з пандемією коронавірусу.

У процесі роботи над темою були використані такі **методи** дослідження:

емпіричні – спостереження, збір інформації, опис; теоретичні – аналіз, синтез, класифікація, узагальнення; пошукові – метод анкетного опитування, інтерв'ювання, фіксація польового матеріалу у вигляді аудіо-, відеозаписів.

Наукова новизна полягає в тому, що в цій статті уперше в сучасному стані (початок ХХІ ст.) на місцевому фольклорному матеріалі розкриваються особливості та досліджується первісна семантика образної символіки текстів весільних обрядових пісень-гуканок Новгород-Сіверського району Чернігівської області.

Практичне значення: результати дослідження можуть використати в роботі вчителі-словесники, історики, краєзнавці, керівники фольклористичних та етнографічних гуртків тощо. Ці матеріали можуть скласти основу наукових статей з фольклористики та літературного краєзнавства.

Фольклор північного мікроареалу Новгород-Сіверського району зберіг ознаки виняткової архаїчності, тому дослідження семантики текстів пісень-гуканок надзвичайно складне. Однак весільний репертуар сіверян представляє велику кількість текстів, демонструє локальний герметизм і є чудовою моделлю генези регіональної пісенної

традиції [10, с. 294]. У весільних піснях Новгород-Сіверщини переважають діалектні тексти. У них використовуються територіальні діалектизми, регіоналізми, локалізми.

Основна ознака весільних пісень-гуканок – їх виконання групою із 5-7 жінок. На це вказують більшість респондентів. На думку Л. Єфремової, на Чернігівщині «збереглися традиції інтонаційно-формульних наспівів ранніх форм музичного мислення» [7, с.141]. Весільна пісня-гуканка точно наслідує язичницьку традицію: перший рядок весільна заспівувачка повторює двічі (експозиційний повтор), щоб дати можливість іншим учасникам обрядодії згадати подальші слова. Фактурні вказівки точно передають поетапність підключення голосів, як це було в дохристиянську добу.

В епоху магічного мислення народжений і поклик «гу-у-у!», який ще в період ведичного санскриту означав «звати», «гукати». На думку А. Іваницького, «в ньому прослуховуються релікти неоліту-бронзи (приблизно III-II тис. до н.е.) – епохи, коли домінувала спонукальна (і питальна) модальність» [10, с. 300]. «Цей поклик виконується точно октавою вгору від основного тону до через проміжне *соль* малої октави. У кінці гуканки з'їзд був не сильний, з приємним вібрато. Гуканка зберігає прикмети сакрального потужно-закличного співу» [9, с. 180]. У деяких селах Новгород-Сіверського району, наприклад, Троїцькому, його повторювали двічі, на кшталт, «Гу-у-у! Гу-гу-у-у-у!». Кого чи що закликали наші предки зараз можна лише припускати: добро, достаток, щастя, любов тощо. У характері виконання відчувається навіювання сугестивного стану учасників дійства, створення відповідного емоційного настрою. Поступово пісні-гуканки втратили свою магічну функцію й почали відігравати церемоніальну та естетичну роль. Молодь надає перевагу сучасним ритуалам, які увійшли в місцеву традицію не так давно.

Символіка текстів весільних пісень-гуканок Новгород-Сіверщини багата та розмаїта.

Весільний коровай. Культ хліба відігравав у наших предків-сіверян особливу роль. Перш за все він був щоденним продуктом харчування. Навіть найбідніша сім'я завжди мала на столі хліб. Хліб є головним атрибутом родинної обрядовості – від народження людини до смерті. Найбільшою різноманітності та символічності він набув у весільних традиціях.

У випіканні весільного короваю відчутна магія віків. Він об'єднує цілу систему весільних обрядодій і має свою символіку.

Відомий дослідник М. Сумцов виділяє чотири релігійно-міфічні і побутові аспекти весільного короваю: предмет жертвоприношення богам; символ небесного подружжя сонця і місяця; символ нареченого і нареченої; символ добробуту.

Весільний коровай – це символ народження нової сім'ї, благоденство й достаток, родючість і продовження роду. А загалом усі магичні дії мали сприяти щастю і доброму здоров'ю молодої пари.

Народження ритуального хліба починалося з запрошення до роботи коровайниць. Їх число могло бути непарним, але вчиняли та місили коровай лише парна кількість жінок:

Насатая (2 р.) ваду насіла, рукатаятестамясіла,

Нагатая в пєч саджала, красіваяпрігожая з пєчідаставала, гу-у-у!

У цьому тексті немає конкретного числа, але названо чотири персонажі.

Відбір щодо коровайниць був досить жорстким: ці жінки мали бути щасливі в шлюбі, обов'язково мали дітей, були доброї вдачі. Вдовам, розлученим, безплідним та сварливим жінкам заборонялося перебувати поблизу того місця, де випікали весільний коровай. Напевно зараз уже ніхто не пов'язує це з гомеопатичною магією, за законами якої їхнє горе могло перейти на ритуальний хліб, а з нього – на життя молодого подружжя. На думку М. та З. Лановик [14, с. 200], обряд випікання короваю дуже давній. Він був відомий уже у період трипільської доби, про що свідчать знайдені при археологічних розкопках статуетки жінок-коровайниць, кожна з яких наділялась певною функцією в обряді. Батько й мати, тримаючи образ, благословляли молодичь на святу справу:

Благаславі, Боже (2 р.) і атєц, і маті,

Сваёму дитяті пачинаіткаравайвчиняті, гу-у-у!

Весільний коровай Новгород-Сіверщини, як і решти території України, має круглу форму, що пов'язано з давнім культом сонця, вогню та домашнього вогнища (печі, в якій він народжувався), іншими культурами: дерев, рослин, птахів, яєць тощо. Прикрашався коровай шишками. Про це йдеться і в одній із місцевих весільних пісень-гуканок:

Ніхто ня вгадай (2 р.), шо в нашамкараває:

З дьвятимерапшианіца, з дьвятивядєрвадіца,

З дьвятикаров масла ще й яєць павтараста, гу-у-у!

Щодо етимології слова «коровай», З. Марчук вважає, що воно походить від слова «корова», яка була завжди головною годувальницею сім'ї. А ще – це символ нареченої, який повністю узгоджується з етимологічним та історичним призначенням корови як «жіночого начала».

У текстах коровайних пісень-гуканок Новгород-Сіверщини досить часто прослідковується магія чисел «три», «сім», «дев'ять».

***Караваймясілі (2 р.), з трёхкрініц ваду насілі,
Ня так із крініци, як із рязкі, замясілікаравайнавякі, гу-у-у!***

Здавна відомий на Поліссі звичай вимітання печі кочергою перед випіканням короваю. Цю роботу виконував спеціально запрошений чоловік. У весільних піснях-гуканках Новгород-Сіверщини його називали «кучерявим». Л. Войтюк зазначає, що його назва, можливо, пов'язана з тим, що кучері були символом плодючості та багатства. Тож не випадково на посаді молодих присутній кожух, вивернутий руном наверх, головний персонаж у весільному обряді при поділі короваю має бути у вивернутому кожуху або жилетці. Про це свідчить і текст наступної пісні-гуканки:

***Кучярявий (2 р.) каравайсаджя
А шалудівий у пєчзаглядая
Ангєлпрілятая, каравайспасая, гу-у-у!
Момент садіння короваю до печі теж супроводжувався піснями:
Наша пєчрягоче (2 р.) каравайнькухочя,
А пріпячакусмяхайца, караваядажидайца, гу-у-у!
А в нашайпєсчі (2 р.) залатіяплєчі
Щє й сребнїя крила, шобкаравай укрила, гу-у-у!***

Піч – давній символ сімейного вогнища, об'єднання роду, тому у весільних піснях їй приділено багато уваги і поваги.

Пісні співалися тільки до відправлення короваю у піч. Поки коровай пікся, існувало ряд заборон: не можна було голосно говорити, грюкати дверима, лятись, інакше коровай міг «сісти», а це означало погану прикмету щодо подальшої долі молодих. Перевчиняти коровай було не можна.

За тим, який вийшов коровай, примічали спільну долю молодої пари: якщо коровай підгорав – може бути в сім'ї горе, тріскався – до сварок, западав – це віщувало несподівані зміни тощо.

За виконану роботу коровайниці від матері молодої чи молодого (коровай випікали на Новгород-Сіверщині в обох родин) отримували

подарунки. В основному це були невеличкі відрізи матерії. Для коровайниць також організовували вечерю.

Всёделазрабілі (2 р.), каравайпасаділі

Думайтя-гадайтя, нам гарєлачкідайтя, гу-у-у!

Готовий коровай зберігався в коморі, поки не доходила черга його ролі у весільному обряді. На Новгород-Сіверщині описаний унікальний обряд «Везти коровай». Це – кульмінація весілля, яка є окремим театралізованим дійством. Незаміжні дівчата чекали цього моменту, щоб украсти шишку (фалічний символ) з короваю, поки везуть, щоб швидко вийти заміж. Дружок, який відповідав за коровай, не давав їм цього зробити. З цією ж метою коровай, який клали на віко від півної діжі, накривали хусткою. Двоє дружків з боку молодого перев'язані рушниками хрест-нахрест ставали поряд спина до спини, третій сів на плечі і тримав коровай. Таким чином вони рухалися від порогу до посаду молодих. Усе це дійство супроводжувалося піснями під гармошку та бубон, танцями, примовками, гуканками жартівливого змісту:

Дружко каравайкря (2 р.), носа ня втіря,

Падайте мятліща утерті насіща, гу-у-у!

Дружко каравайняє (2 р.), слячкамтряє,

Трясі ня трясі, нам каравайдасі, гу-у-у!

Ставили веко з короваем перед молодими, питали дозволу у батьків на його поділ, і двоє дружків бралися до роботи: один відрізав шматок короваю, інший підносив тарілку з налитими чарками горілки. Спочатку батькам, які вітали та обдаровували молодих, а взамін брали шматок короваю, потім хрещеним батькам, за ними молодих вітали решта родичів і гостей, які також висловлювали свої побажання молодій сім'ї та дарували подарунки. Коровай не можна брати голою рукою, зазвичай брали хусточкою.

Коровай – головний символ весілля та символ народження нової сім'ї. Здавна відомо, що у повторному шлюбі, або шлюбі з вдовою чи вдівцем коровай не випікався, а весілля зводилося до вечірки. Таким чином можна вважати, що в далекому минулому цей обрядовий хліб виконував певну правову функцію, бо виготовлявся тільки до першого одруження. Після традиційного весілля з дотриманням усіх ритуальних норм шлюб вважався законним. Засвідчення шлюбу церковним вінчанням стало обов'язковим тільки в середині XIX століття. Правову

функцію короваю доводить і той факт, що в минулому його готував рід. Як відгомін родових відносин широко побутував до середини ХХ ст. звичай приходити на обряд приготування весільного хліба з борошном, яйцями, солодошами.

У будь-якому випадку ритуальний розподіл та спільне споживання обрядового хліба символізував поріднення двох родів та освячення громадою новоствореної сім'ї. Збереження й побутування коровайного обряду на весіллі протягом багатьох століть підтверджує його магічну функцію в минулому. Наявність численних вірувань, обрядових пісень пов'язаних з виготовленням, прибиранням та розподілом короваю, свідчить про те, що обрядовий хліб мав забезпечити щасливе життя молодій сім'ї, добробут, злагоду у шлюбі.

Після здобуття Україною незалежності пошвидко трансформувалися процеси трансформації в культурі та побуті населення Новгород-Сіверського району Чернігівської області як етнографічної спільноти. Але сучасне весілля поступово втрачає свої давні традиції. Сучасний весільний ритуал є значно скороченим. Обряд випікання короваю взагалі зараз відсутній, тому що його можна замовити у закладах громадського харчування. Звісно, при цьому втрачена обрядова поезія, якою супроводжувався обряд випікання. Але і в сучасній весільній обрядовості Новгород-Сіверщини до сьогодні збережені найважливіший атрибут весілля – коровай.

Таким чином коровайний обряд є найбільш тривалим у часі порівняно з усіма весільними обрядами. Йому приділялася велика увага, і всі дії відбувалися і відбуваються з великою пошаною, адже коровай передусім є символом народження нової сім'ї, продовження роду, а його випікання завжди символізувало побажання добробуту, щастя як для молодят, так і для всього роду.

Символи-дендроніми. Культ дерев та рослинності простежується в багатьох текстах весільних пісень-гуканок Новгород-Сіверщини. Ці образи-символи є непослідовними, але можна виявити закономірності їх зв'язку із тими або іншими весільними обрядодіями. Кожен із них мав певну семантичну конкретику, пов'язану з магічними або ритуальними діями.

Найбільш яскраво у весільних обрядових піснях виступає образ-символ калини. Історично склалися уявлення про її зв'язок з образом нареченої. У весільних піснях цвіт калини означає дівочтво й красу [2, с. 5]. Пишні білі квіти калини переходять в образ молодої гарної чистої

незайманої нареченої. О. Потебня пов'язує образ калини з поняттям світла, вогню й припускає походження слова від «калити», тобто розпикати. У численних українських народних піснях калина символізує вогонь кохання, а кохання – це основа народження нової сім'ї. *У нашім сяєнавіна (2 р.), віршла в лузі каліна,*

Ой ня в лузі – на сяє, у Галачкі у сям'є, гу-у-у!

Ми тибє, Галачка, ня зналі (2 р.), твагодворікапіталі

Пасярьоддваракаліна

Падкалінайлабада, виді, Галачка, малада, гу-у-у!

Поступово образ-символ калини в піснях-гуканках трансформується, розширює свій первісний зміст і дівчина перетворюється на молоду жінку. Розширення значення символу у весільних піснях було закріплене образом «січеної калини»

Сяченакалінанька (2 р.) сячена,

А вже наша Галачказвянчена,

Залатийпярстанёк на руце,

Червоний чабаток на нагє,

Шо купівВанєчка на тарє, гу-у-у!

Ми тибє, Галачка, ня зналі (2 р.), твагодворікапіталі

Пасярьоддваракаліна

Падкалінайлабада, виді, Галачка, малада, гу-у-у!

«січеної калини», тобто зрубаной, актуалізує значеннєві компоненти «змінювати», «поривати зі старим», пов'язаний з новим життям повинчаної молодой в родині чоловіка, новим статусом молодиці і багатьма іншими змінами у житті дівчини [2, с. 6].

Міфілогічні уявлення наших далеких предків про бінарні опозиції на весіллі родів молодого й молодой сприяли виникненню образу «калинового мосту», у якому калина виступала межею, своєрідним медіатором між світами, що уособлюють роди наречених:

За Дунаєм каліна (2 р.), вясною красіла

Мі мусіліплисті, пароминаймалі,

Калінуламалі, єльцазавівали, гу-у-у!

Образ-символ Дунаю у цьому тексті також розділяє життя молодих на до та після одруження. Весілля – це кінець юності та початок дорослого самостійного життя.

Слід відзначити, що в текстах весільних пісень-гуканок Новгород-Сіверського району Чернігівської області представлені в

основному «жіночі» дендроніми. Найпотужніше фігурує образ калини, рідше трапляються верба, береза, тополя, вишня, троянда, ялиця. Колючість двох останніх може символізувати недоторканність, цнотливість, а також пов'язана з давньою любовною магією та любовними замовляннями. «Чоловічі» символи-дендроніми у весільних піснях-гуанках Новгород-Сіверщини не трапляються.

Дендроніми весільного обряду генетично та відповідно пов'язані з образом світового дерева. Як символ Дерева життя воно пов'язане з культом предків. Деревце в цьому випадку є посередником у взаємозв'язках світів [18, с. 121].

Тому у весільній обрядовості та пісенності сіверян присутнє змістове та функціональне багатоманіття цього магістрального символу традиційної картини світу. Дерево (ельца) – один із центральних атрибутів весільного обряду та стрижневих символів весільної пісенності.

Назва, а також символіка весільного вильця доносить відгомін язичницьких уявлень наших предків про навколишній світ. Про це зазначають багато дослідників, зокрема Є. Анічков, О. Афанасьєв, В. Вересаєв, О. Потєбня, М. Сумцовта інші. Історія виникнення цього звичаю сягають глибокого коріння нашого народу, його етнічної історії та духовної культури.

Вильце починали виготовляти на дівич-вечір. Робили його дружки молодії. Відповідав за нього на весіллі старший боярин. У Новгород-Сіверських традиціях для виготовлення вильця не брали живе дерево чи його гілку. Вильце (ельца) виготовлялося з чотирьох паличок, які обвивали кольоровим папером, прикрашали квітами, встромляли у свіжу круглу хлібину та накривали червоною хусткою. Такий звичай описаний під час експедиції до села Пушкарі Новгород-Сіверського району Чернігівської області. Весільному дереву у церемонії весілля відводилась така ж роль, як і короваю. Перед початком його виготовлення батько й мати давали своє благословення.

*Благаславі Боже (2 р.), Прячистий Гаспоже,
І атєц, і маті, сваёму дитяті цьоаяельцаубраті, гу-у-у»
Мі єлєчкавілі (2 р.), у хлєбустрямілі
На сталєпаставілі, чарвонайхусткайуслалі, гу-у-у!
Пайдү за Дунаям (2 р.), стану падумаю,
Чи єстї, чи піті, чи єлца завіті, гу-у-у!*

У символі вильця вгадується давній символ чоловічого та жіночого начала, фалічний символ та символ матері-землі, що говорить про плодючість, продовження роду, репродуктивне здоров'я молодого подружжя. Як бачимо, у цьому обряді досить чітко виступає регіональна своєрідність. Вона виявляється насамперед у тому, що кожна регіональна традиція вибирає із загальнонаціонального символічного фонду свої базові та периферійні символи, які часто не збігаються із загальноновживаними.

Отже, символи-дендроди у весільних піснях-гуканках, зібраних на теренах Новгород-Сіверського району Чернігівської області, доповнюють собою різнобарвну та складну картину духовної культури й творчості народу, яка видозмінювалася, набувала нових форм вираження протягом багатьох століть. Найбільш архаїчні елементи весільної атрибутики збереглися у віддалених селах Новгород-Сіверського району, побут яких в умовах стрімкого розвитку науково-технічного прогресу мало зазнав зовнішніх впливів. Весільна дендросимволіка та атрибутика залишається одним із найголовніших і найважливіших феноменів весільної обрядовості Новгород-Сіверського району Чернігівської області та займає чільне місце в українській народній культурі.

Орнітозооморфні образи-символи. Система орнітозооморфних образів, представлених у весільних обрядових піснях-гуканках Новгород-Сіверщини, може бути певною проекцією уявлень та вірувань прашчурів, які проживали на цій території [12]. Найчастіше ліричні персонажі у піснях постають у вигляді тотемних птахів: молодий – сокіл, голуб, лебідь; молода – голубка, зозуля, лебідка, пава; мати молодої – вутка, перепілка; батько – соловейко. У текстах обрядових пісень птахи перелітають через «небесні ворота», пророкують добро, щастя, надію на краще майбутнє.

Пріятела пава (2 р.), на пріпячку впала

Ще й в пєч заглядала, щаслівагаместа шукала, гу-у-у!

Ляті, лятіластавка (2 р.) папєряд нас

Да дай матері вєстачкуупєряд нас

Няхайвийдя маті з хлєбам-калачом,

Бо звянчаліє дачку з паничом, гу-у-у!)

Таке уявлення про птахів співзвучне з міфопоетичною свідомістю, для якої більшість птахів були тотемами [12, с. 56].

Образ сокола у піснях-гуканках Новгород-Сіверщини уособлює в собі нареченого, боярів, друзів. У весільних піснях соколи сповіщають про прибуття молодого, про наближення важливої події, це знаковий символ, про що свідчать і тексти пісень:

*Лятєв сокал (2 р.) через стол,
Пагубівперья на весь двор
Збірайтя, дявчати, перьячка
ВійтяГалачкислячка, гу-у-у!
Віднасокала на пальоту,
Шо нізінькалятая,
Видна дєвачку на паходацци,
Шо тіхінькастуная, гу-у-у!*

Якщо в пісні згадується птах, що літає в небі, то це ще вільний неодружений парубок, який шукає собі дружину, а якщо сідає на чийсь стріху, то він тут знайшов дівчину, яку візьме собі за дружину.

Відголосом тотемної функції птахів є сюжети весільних пісень про те, як хтось із померлих батьків молодого чи молодої перетворюється на птаха, щоб провести щасливу годину з ріднею. У наступному тексті медитатором, що поєднає світ живих та мертвих, є соловей:

*Важка вздыхая,
Шо парядкунімая.
Німаяпарядку, німаяізранку
Ня будя й да вєчара,
Пасилай, Танячка, салавєячка
У рай на татачку, гу-у-у!*

Аналіз пісенних текстів показує, що спів солов'я зазвичай символізує тугу, печаль, смуток, розлуку з рідною людиною.

Образ-символ качки також своїм корінням сягає сивої давнини. Вона символізує проматір-утку, яка за віруваннями багатьох народів Євразії створила Землю і весь світ.

*Ой матінка-вутка (2 р.), наварачуй хутка,
Вже сонячканізенька, вже гості блізенька, гу-у-у!*

Деякі образи-символи слід розглядати в ритуальному контексті. Наприклад, фігурки з тіста у вигляді птахів, якими прикрашають коровай, очевидно, свідчать про їхній колишній жертвний характер у весільних ритуалах, проте вони могли позначати й належність до певної родово-тотемної групи [2, с. 6].

Символічна роль курки у весільному обряді Новгород-Сіверщини має жертвний характер. На другий день весілля мати та близька рідня молодої ідуть у сніданки. Вони обов'язково несуть із собою курку, але її дорогою можуть викрасти бояри молодого та розірвати. Тому існував обряд дурити бояр. Для цього виготовляли з паперу, пір'я макет курки, а справжню – ховали. А коли приходили у двір, то живу курку пускали в курник. Жертвну роль півня чи курки підтверджує у своїх спостереженнях і В. Камінський. У деяких регіонах України смажена курка або півень були ритуальною стравою на заручинах; виліпленими з тіста фігурками півня і курки (в Західному і Центральному Поліссі) прикрашали коровай тощо.

В окремих селах північного мікроареалу Новгород-Сіверського району Чернігівської області й досі існує звичай «крадіжки курей», де вони постають не буденними, а передусім жертвними атрибутами обряду сніданок.

Птахи легко перелітають уявні мости між небом та землею, втілюють душі померлих родичів, є передвісниками невідворотних подій [2, с. 6].

Жертвний характер має також і образ-символ вола. Коріння цього обряду сягають доіндоевропейської та індоевропейської древності. Біка приносили в жертву богу Перуну [2, с. 17]. Пам'ять про тотемне минуле цього образу відбивається в наступному тексті:

Єлі, бояри, єлі,

Да целагавалаізієлі.

Єлідружочки, єлі

І варабейкі ня ззєлі

На сталє всі крошачкі,

А падсталом усі костачкі, гу-у-у!

Найархаїчнішим у культі бика, убитого за особливим ритуалом, на думку Р. Ліпеца, було поїдання на колективній трапезі його м'яса. У східних слов'ян культ бика відомий з кінця I тис. н. е. до XIX ст. Його первісна семантика пов'язувалася з заплідненням.

Шанування коня у якості предка-тотему існувало у багатьох народів світу. Кінь – це символ достатку, досягнення бажаного, мрія, щастя. Коні, підготовлені до весільного потягу, символізують невідворотність події, уже нічого не можна повернути, дівчина покидає свій рід і переходить в інший.

Убирайся, Галачка, убирайся, зо своїм батькам прощайся,

Вже коні в вазах стоять, вже яниаброкадять, гу-у-у!
Виламаю розку з бярэзкі (2 р.), паб'юконікападножкі,
Вязі, конічак, бистренька, десь мой Ванечкабіленька, гу-у-у!

Вже зарзалісівие коні у полі
Як кініццадевка Таня сваямутатаччи у ногі:

- *Мойтатачка, мойроднянькій*

Ня аддаваймінсатсябе!

Астаніццамаярутачка у тябе, гу-у-у!

Також кінь є символом польоту думки, що не знає перешкод у досягненні мрій, сміливості, мужності тощо.

Ой, коню, коню, звязіміне на гору,

А на той гаре мед-пива п'ють,

Там мінемаладузамужаадають, гу-у-у!

Образ ведмедя у весільних піснях утілює хижого звіра, а також уособлює міфічного господаря, гаранта добробуту, а тому, можливо, і тотема роду [24, с. 391]. Як предок-тотем, ведмідь зафіксований у багатьох народів – айнів, ірокезів, племені апачі. Образ-символ ведмедя відбивається і в російській весільній обрядовості. Очевидно, саме таке первісне значення цього образу, а всі решта його характеристики є похідними. У пісні, записаній у селі Печенюги Новгород-Сіверського району, перед нами представ образ ведмедя у трансформованому вигляді. Із господаря від перетворюється на жертву:

Мядвєдь у крапівінаєв усі сліві

Голля адламіла, мядвєдяубіла,

Мядвєдьпамірая, мядвєдьпрамавляя:

Пахавайтяміне, памінайтяміне

Із суніцамі, палуніцамі,

З маладимімаладіцамі, гу-у-у!

Отже, орнітозоосимволи весільних пісень-гуканок Новгород-Сіверщини є важливим елементом для відображення широкого діапазону почуттів, абстрактних понять та образів. Більшість із них дійшли до наших часів з глибин віків у практично незмінному вигляді і ніби застигли текстах обрядових пісень-гуканок. Орнітозоосимволіка весільних пісень-гуканок відображає яскравий художній світ, характеристику народного світогляду, його морально-етичні ідеали.

Солярно-астральна символіка. У текстах весільних пісень-гуканок досліджуваного регіону відбилася і солярно-астральна символіка. Вона знаходить своє вираження як у піснях, так і в атрибутах та

ритуальних дійствах. На думку Костомарова М., космогонічні символи, особливо солярні і лунарні, дуже подібні до символів колядок, походження яких датують приблизно періодом ранніх слов'ян. Слов'янська культура настільки глибока й багатшарова, що змогла об'єднати старі язичницькі вірування з новими християнськими. Адже язичницьке свято Коляди, яке й зараз актуальне, було приурочене до пошанування небесних світил. У міфологічному розумінні це свято символізувало народження світла.

Культ сонця у слов'янських народів був зумовлений їхнім основним родом діяльності, – землеробством. Сонце – основа життя на Землі, воно дає світло і тепло, які необхідні для вегетації [24, с. 397]. У багатьох народів світу існував культ сонця. У древніх слов'ян було 4 іпостасі сонця: Сварог, Дажбог, Хорс та Ярило. З назвою «Хорс» генетично пов'язано й слово «хоровод», танок на честь Хорса, коровай – хліб сонця. Стародавні джерела називають слов'ян онуками Дажбога, про що йдеться і в давньоруській пам'ятці літератури «Слово о полку Ігоревім».

Вшанування сонця як небесного світила, що знаходиться всередині світла та супроводжує обряд і є символом життя на землі, знайшло своє відображення в текстах весільних пісень Новгород-Сіверщини. У наступному тексті образ-символ колеса-сонця пророкує невідворотність події, свідчить про плін часу, є знаком, що вже час молодій переходити в іншу родину:

*Калясом сонця вгору (2 р.), наша Галачка з двору,
З залатимівяночками, з маладимідружочками, гу-у-у!*

В іншому тексті – це знак для матері нареченого, що треба зустрічати гостей, бо весільний поїзд молодої мав прибути в оселю молодого до заходу сонця, а вже там весілля продовжувалося до глибокої ночі.

*Ой матінка-вутка (2 р.), паварачуй хутка,
Вже сонячканіженька, вже гості біленька, гу-у-у!*

У весільних текстах зірка виступає дороговказом і має апотропеїчне значення. Символ зірки, яка осяває дорогу, відлякує злих духів.

*Святі зорачка з неба (2 р.), бо нам сяго треба,
Бо завтра няделя, просіма на вяселля, гу-у-у!*

Небо та хмари символізують невідворотність події, ніби й веселої, бажаної, і водночас сумної:

*Ой брязнули ключі (2 р.) із неба, із тучі,
Заспявалідружкі до Галочкїйдучі, гу-у-у!*

Із заміжжям закінчується пора безтурботної юності й наступає зрілість.

Наступний символ-архетип своїм корінням сягає сивої давнини і є першоджерелом загальнолюдської культури. Міфологізована свідомість первісної людини сформувала образ великої матері, яка зливається в решті-решт з матір'ю сирою землею. Адже сама земля – це також частина Всесвіту

Сираязямля залягла

Нікуди ня вийті,

Зяльониймуруг

Вочачкізальог

Некуди праглянуть, гу-у-у!

Мати-земля після весілля з богом Ярилою породила все живе, вона ж і приймає все у своє лоно після смерті.

Солярно-астральна символіка вважається найбільш архаїчною в обрядовій поезії весілля. Міфологічні солярно-астральні образи не тільки стали частиною народних вірувань і світосприйняття, а тісно увійшли в його культуру, обряди, повсякдення.

На сьогодні ритуали традиційної народної культури відходять у небуття, але водночас вони все ще залишаються важливим компонентом історичної пам'яті народу. Це дає змогу поглибити наші уявлення про світогляд і духовну спадщину минулого, передати нащадкам регіональні особливості традиції та її динаміку.

Список використаної літератури

1. Бодянский И. О народной поэзии славянских племён / И. Бодянский. – М., 1837. – 383 с.
2. Борисенко В. Рослинна символіка у весільному обряді українців: традиції і сьогодення. Етнічна історія народів Європи». 2008. Вип. 26, с. 5-10. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2008/26/articles/0.pdf>
3. Весільна обрядова пісенність Луганщини : навч. посіб.-хрестоматія / упоряд. Н. Ю. Калина, О. В. Скиба, Н. М. Філоненко ; Держ. закл. „Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». – Луганськ : Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – 113 с.

4. Гринченко Б. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях: [в 3 т.]. – Чернигов: Тип. Губ. Земства, 1895-1899.

5. Давидюк В. Нове життя старих традицій: Традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті / Матеріали міжнародної наукової конференції в рамках V Міжнародного фестивалю українського фольклору «Берегиня» / За ред. проф. В. Давидюка. – Луцьк: ПВД „Твердиня”, 2007. – 532 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://books.google.com.ua/books/about/>

6. Зевако В.І. Диференціація східнополіських говірок Новгород-Сіверщини за фонетичними ознаками: офіц. веб-сайт Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Науковий журнал. Книга 1. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2012. – с. 39-42. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.ndu.edu.ua/>

7. Євсєєв Ф.Т. Фольклор лівобережного Полісся у контексті східнослов'янських етнокультурних взаємин / Література та культура Полісся. Випуск 9. – Ніжин: НДПІ: – 1997. – 212с.

8. Єфремова Л.О. Наспіві українських весільних пісень. – Київ, «Наукова думка», 2006. – 191 с.

9. Іваницький А.І. Хрестоматія з українського музичного фольклору (з поясненнями та коментарями). Навчальний посібник для вищих навчальних закладів культури і мистецтва I-IV рівнів акредитації. – Вінниця, «Нова книга», 2008. – 520.с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/ua/>

10. Іваницький А.І. Історичний синтаксис фольклору: проблеми походження, хронологізації та декодування народної музики. – Вінниця, «Нова книга», 2009. – 404.с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://books.com.ua/>

11. Жайворонок В.В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

12. Іларіон, митрополит (Огієнко І.І.). Дохристиянські вірування українського народу: Іст.-реліг. моногр. Видання друге. – К.: АТ «Обереги», 1994. – 424 с.

13. Кононенко П.П. Українознавство: підручник для вищих навчальних закладах. – К.: 2005. – 680 с.

14. Лановик М.Б. Українська усна народна творчість: підручник / М.Б. Лановик, З.Б. Лановик. – К.: Знання-Прес, 2006. – 591 с.

15. Лозинський Й.І. Українське весілля. – Київ, «Наукова думка», 1992. – 173 с.

16. Метлинский, Амвросий Лукьянович (1814-1870). Народные Южнорусские песни [Текст] / изд. Амвросия Метлинского. – Киев : Унив.

тип., 1854. – XX, 472, IV с.[Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://elibr.rgo.ru/handle/>

17. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиянъ. Извлечено изъныняшняго народного быта и составлено Николаемъ Марковичемъ [Издаль И. Давиденко]. – Киевъ: Въ типографіи И. и А. Давиденко, 1860. – 173 с.

18. Пастух Н.Б. Символы дерева у весільній обрядовій пісенності українців: регіональний аспект. Науковий вісник Інституту народознавства НАН України. 2006. Вип. 16.4. С. 119-124. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://nv.nltu.edu.ua/Archive/2006/16_4/119_Pastuch_16_4.pdf

19. Персонажиславянскоймифологии: рисованыйсловарь / А.А. Кононенко, С.А. Кононенко. – К.: Фирма «Корсар», 1993. – 224 с.

20. Полевик В. «Народні пісні Новгородсіверщини». – Чернігів: РВК «Денсянська правда», 1999. – 108 с.

21. Пономаревський С.Б. Народна пісня Чернігівського Полісся: жанрово-тематичний і поетичний дискурс: монографія С.Б. Пономаревський – Чернігів, 2019. – 252 с.

22. Толочко П.П. Давня історія України в 2-х кн. / П.П. Толочко. – К.: Либідь, 1995. – Кн. 2. – 425с.

23. Українське народознавство: навчальний посібник / За ред. С.П. Павлюка. – К.: Знання, 2006. – 568 с.

24. Цвид-Гром О. Первісна семантика деяких пісенних символів у весільному фольклорі Західного Полісся. Нове життя старих традицій: Традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті / Матеріали міжнародної наукової конференції в рамках V Міжнародного фестивалю українського фольклору) «Берегиня» / За ред. проф. В. Давидюка. – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2007 – 532 с.

25. Чубинский П.П. Трудыэтнографическо-статистической экспедициивъ западно-русский край, снаряжённой императорскимъ русскимъ географическимъ обществомъ. Сиб. 1872-1878. 7 томовъ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://archive.org/details/chubynsky1.1>

Рига Д.В., м. Чернігів

**З ФУНКЦІОНУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ
КЛАСИЧНОЇ ЧОЛОВІЧОЇ ГІМНАЗІЇ У ХІХ СТОЛІТТІ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОГО ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ УКРАЇНИ У М. КИЄВІ).**

У статті мова йде про функціонування Чернігівської класичної чоловічої гімназії у ХІХ столітті. (за матеріалами ф.707. Центрального державного історичного архіву).

Ключові слова: Чернігівська класична чоловіча гімназія, Київський навчальний округ.

У Центральному державному історичному архіві України (Київ) зберігаються ряд архівних справ з діяльності Чернігівської чоловічої гімназії, вони вміщені в описах фонду ф.707. Цей фонд має назву – Управління Київського навчального округу. Фонд.707 нараховує 60.666 одиниць зберігання за 1832-1919 рр.

За ХІХ століття в Центральному державному історичному архіві України, містяться наступні справи: оп.9. спр.85 «Об определении и увольнении учителей и других чиновников по дирекции училищ Черниговской губернии»; оп.20. спр.336. «О принятии учеников в Черниговскую гимназию»; оп.24. спр.269. «Об определении старшего учителя Черниговской гимназии Яценко сверх сей должности надзирателем благородного пансиона при той же гимназии»; оп.25. спр.11. «Об увольнении старшего учителя Черниговской гимназии Яценко от должности надзирателя благородного пансиона при той же гимназии и об определении на его место младшего учителя Глебова»; оп.35. спр.300. «Списки низших учебных заведений, состоящих в Черниговской и Полтавской губерниях и служащих в тех заведениях лиц».

За період 1902-1915 рр., в архіві зберігаються наступні справи з діяльності Чернігівської чоловічої гімназії: оп.68. спр.93, 99, 109; оп.69. спр.54; оп.71. спр.115; оп.72. спр.108; оп.73. спр.164, 172; оп.74. спр.286; оп.78. спр.85, 92, 133, 148; оп.80. спр.245; оп.156. спр.26, 115; оп.158. спр.50, 71; оп.160. спр.144; оп.163. спр.321; оп.167. спр.665; оп.190. спр.45, 132, 140, 143; оп.191. спр.50, 150; оп.192. спр.26, 47, 115, 135; оп.193. спр.26, 155, 164, 185; оп.194. спр.96, 137; оп.195. спр.145, 165, 180; оп.258. спр.139; оп.262. спр.7.

Загальна кількість справ по функціонуванню чоловічої гімназії у Чернігові, становить **48 справ**, що є не так і багато, зважаючи на більш ніж столітню історію, функціонування навчального закладу у місті.

У даних справах знаходяться матеріали про призначення пенсій вчителям, про пенсії хворим дітям колишніх вчителів, про призначення і звільнення особового складу гімназії, звіти про стан гімназії, про підвищення плати за навчання, про затвердження кошторисів на утримання пансіону при гімназії, про заснування стипендій для учнів гімназії, про революційне бродіння серед гімназистів. На жаль, ніде не згадуються списки учнів, особові справи учнів і т.п. Тобто, матеріали переважно – загального характеру.

Система місцевих установ Міністерства народної освіти була заснована законодавча у 1803-1804 роках. На початок ХІХ століття потреба державного апарату в грамотних кадрах, спонукало ряд навчальних закладів порушувати становий принцип комплектування школи. Для організації, керівництва і управління за навчальними закладами наказом від 24 січня 1803 року, територія імперії, відповідно була поділена на 6 учбових округів.

14 грудня 1832 року вийшов Указ його імператорської величності, в якому говорилося про те, що з училищ губерній Чернігівської, Волинської, Подільської та Київської буде створений новий навчальний округ – Київський. Згідно з цим Указом першим попечителем Київського навчального округу був призначений дійсний статський радник фон Брадке [1].

На чолі навчального округу стояв попечитель, якому належала влада. Управління Київського навчального округу виконувало організацію навчальних закладів в окрузі.

Наказом від 25 червня 1835 року було введено в дію «Положення об учебных округах». Наказ ліквідував училищний комітет при університетах, і всі навчальні заклади були передані в безпосереднє підпорядкування Управління Київського навчального округу. При попечителі в складі Управління, починаючи з 1835 року, в якості дорадчого органу, для рішення цілого ряду питань була створена рада, яка складалась з: помічника попечителя, ректора університету, інспектора казенних училищ, директорів 1 та 2 гімназії. Склад вносив зміни в навчальні плани, вирішував питання пов'язані з відкриттям гімназій, вивчав річні та піврічні звіти Київського навчального округу та навчальних закладів, вирішував господарські питання.

Попечитель Київського навчального округу, регулярно оглядав всі підвідомчі йому навчальні заклади, тому щомісяця на ім'я «його превосходительства Попечителя» імператорського Університету Св.Володимира і його навчального округу, дійсного статського радника і кавалера Ф. фон Брадке (1836 р.), від вчителів подавався рапорт, в якому повідомлялось про те, як йдуть справи в навчальному закладі, скільки всього учнів навчається. Так само, існував і загальний річний звіт, безпосередньо з Департаменту міністерства народної освіти, приходило розпорядження, в якому була представлена єдина форма річного звіту про стан справ в навчальному закладі, крім того велика увага приділялася питанням моральності учнів. Вчителі стежили за «правильністю думок» учнів [2]. Егор фон Брадке займав посаду попечителя Київського навчального округу, впродовж 1832-1838 років.

Слід зазначити, що керівництво навчальними закладами Київського навчального округу дуже серйозно ставилось до якості отримуваних знань, про це свідчить той факт, що в розпорядженнях, циркулярах йшлося про необхідність приймати випускні іспити – строго, вважалось, що це буде сприяти успіхам учнів [3].

Згідно даного звіту за 1843 рік, була визначена основна структура управління гімназією, яка складалась з: директора, інспектора, двох книжників, семи старших вчителів, трьох молодших вчителів паралельних класів, двох наглядачів, одного письменника, одного канцелярського слухача нижчого розряду, одного лікаря, п'яти наглядачів в загальних квартирах сторонніх осіб, п'яти наглядачів в парафіяльних училищах і один вчитель [4].

Можна побачити з даної структури управління гімназією, вчителів різної категорії було менше ніж загальне число наглядачів, які стежили за етичною поведінкою учнів не тільки під час навчання, а й у вільний час, тобто нагляд здійснювався практично цілодобово.

Можна сказати, що на території Київського навчального округу, на першому місці було моральне виховання підростаючого покоління, а потім вже інтелектуальне.

Так само, згідно з матеріалами Центрального державного історичного архіву, попечителю подавався повний річний звіт в якому вказувалось: склад викладачів, хто і з якої причини вибув, за «Статутом» з якого року викладаються предмети, як відзначились учні по успішності і по поведінці.

Крім цього надавались всі видані розпорядження за рік щодо поліпшення стану училищ, окремо розпорядження про річних

випробуваннях, до річного звіту додавались навчальні посібники: книги, карти, моделі для малювання. Подавались відомості і про те, які і ким проводились огляди впродовж навчального року, результати книжкового продажу і надавалось все діловодство даного навчального закладу, крім вище названих звітів, надавались праці викладачів, які були видані впродовж навчального року. Не залишали без уваги і господарську частину, щорічно, кожен навчальний заклад Київського навчального округу подавав дані про те, в якому приміщенні розташовується той чи інший навчальний заклад, які були придбання за рік, споруди, в якому стані знаходиться сам будинок і що розташоване всередині його, так само складався щорічний звіт про отримувані доходи, всіляких пожертвування, здійснювалась ревізія архівних справ, ще один аспект, який висвітлювався в звіті – це особливі події, які відбулись впродовж навчального року. Зазначимо, що звіт складався за формою 1833 року [5].

Попечитель здійснював досить жорсткий контроль за організаційно-методичною діяльністю всіх ввірених йому навчальних закладів Київського навчального округу, проте під великим питанням залишалась правдоподібність цих звітів. Не всі названі цифри у звітах відповідали дійсності, і це була велика проблема, через яку, здійснювати контроль навчальних закладів було доволі складно. Згідно з річними звітами Київського навчального округу, можна виділити основний зміст освіти у різних типах навчальних закладів, даного навчального округу. У гімназіях вивчали: витончені науки, латинь, французьку мову, німецьку мову, логіку, математику, механіку, гідрравліку і інші частини фізики, скорочену природню історію, загальну географію і історію, основи політичної економії і комерції, Закон Божий, твір, гімнастичні вправи [6].

Керівництво учбових закладів пильно контролювало якість знань, які отримували учні, про це свідчать ті факти, що до претендентів на посади вчителів ставились високі вимоги. Особливо під наглядом були особи, які з певних причин не змогли здати екзамени на вчительські звання [7;8].

Причиною могли бути низькі знання, відсутність педагогічних навичок, а також неблагонадійність в політичному або релігійному аспекті. Претенденти на звання вчителя повинні були надати пакет документів та пройти ряд випробувань, що стосувались знання відповідного предмету. Для розуміння цієї процедури, варто ознайомитися

конкретно з кожною вимогою. Виділялися такі звання, як молодший вчитель та старший вчитель гімназій, а також учитель повітових училищ [9].

Порядок отримання звання молодшого вчителя передбачав володіння іноземною мовою. Бажаючі мали попередньо надати посвідчення, про те що кандидат має хороші знання з предметів, які буде викладати, а також тих, що «состояли по роду» навчальних закладів. Особлива увага приділялася здібностям до викладання. Кандидат на звання молодшого вчителя повинен був відповісти на ряд запитань, скласти письмовий твір-роздум та прочитати пробну лекцію з предмету на який він атестується. Як зазначається в джерелах, до твору претендента особливі вимоги не ставлять зокрема, не вимагається висока науковість у викладі тексту, а при проведенні лекції звертається увага на простоту, ясність і легкість, з якими викладається предмет [10].

До старших відносились вчителі російської, латинської та грецької мов, вчитель математики та історичних наук. Відповідно до кожного претендента ставились високі вимоги задля виявлення рівня їхньої освіченості з конкретного предмету. Так вчитель російської мови повинен був знати логіку, загальну психологію, теорію красномовства, історію російської мови, латинської та грецької мов – вільно читати класиків латинських або грецьких, перекладати на російську мову, писати правильною та «чистою» мовою, знати стародавню історію, а також історію латинської та грецької мов. До вчителів математики обов'язковим було знання алгебри, геометрії, тригонометрії, диференційованого та інтегрального обчислення, основ аналітичної механіки, основ креслення геометрії, фізики, математичної та фізичної географії й хімії. Вчителі історичних наук повинні були володіти високими знаннями з стародавньої та всесвітньої історії, особливо Російської держави, а також мати знання з стародавньої та основної географії [11].

Кандидати на посади старших вчителів та вчителів новітніх мов в гімназіях повинні були показати свої здібності у володінні граматичними правилами, історією німецької та французької словесності, перекладати з німецької або французької мови на російську та навпаки. Обов'язковим було випробування, яке складалось з запитань, що могли розкрити всі знання кандидата в певному предметі, обов'язковим був твір роздум. Від випробувань «в науках» звільняли кандидатів, що мають науковий ступінь доктора, магістра чи кандидата та діючих студентів університетів.

Звільнялись також претенденти, що з відзнакою закінчили повний курс навчання у навчальних закладах першого розряду, а саме Духовній академії, Головному педагогічному інституті, Військовій академії, Головному артилерійському училищі, Інституті корпусу залізничного зв'язку, Інституті корпусу гірських спеціальностей, Імператорському училищі правознавства. До цього списку входили також учні гімназій Київського учбового округу, що закінчили успішно курс навчання [12].

Особи, що мали наукові ступені були звільнені від перевірки в тих науках, по яких їм присвоєно вчений ступінь, якщо по іншому предмету, то повинні надати посвідчення у своїх знаннях на рівні з іншими кандидатами [13].

Riga D. Functions of the trustee of the Chernihiv classical male gymnasium. Kyiv Academic District in the XIX century. (according to the Central State Historical Archives).

In this article we are talking about the functions of the Chernihiv men's gymnasiums trustee. Kyiv Academic District in the XIX century.

Key words: Chernihiv classical male gymnasium, Kiev educational district.

Джерела:

1. Центральний державний історичний архів. ф.707. оп.1. спр.704. 26 арк.
2. Центральний державний історичний архів. ф.707. оп.1. спр.887. 90 арк.
3. Центральний державний історичний архів. ф.707, оп.1. спр.839. 82 арк.
4. Центральний державний історичний архів. ф.707. оп.10. спр.1а. 704 арк.
5. Центральний державний історичний архів. ф.707. оп.10. спр.1а. 704 арк.
6. Центральний державний історичний архів. ф.707. оп.10. спр.1а. 704 арк.
7. Центральний державний історичний архів. ф.707. оп.5. спр.15. Арк.4.
8. Центральний державний історичний архів. ф.707. оп.5. спр.15. Арк.4.
9. Центральний державний історичний архів. ф.707. оп.5, спр.15. Арк.3.
10. Центральний державний історичний архів. ф.707. оп.5, спр.15. Арк.4.
11. Центральний державний історичний архів. ф.707. оп.5. спр.15. Арк.7.
12. Центральний державний історичний архів. ф.707. оп.5. спр.15. Арк.13
13. Центральний державний історичний архів. ф.707. оп.5. спр.15. Арк.13 (зв)

Путра О. М., м. Новгород-Сіверський

ПОЧАТКОВА ОСВІТА ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКОГО П ПОЛ. XIX СТ..

У статті проаналізовано стан початкової єврейської освіти на прикладі хедерів Новгород-Сіверського у 1861-1862 роках.

Висвітлено кількості діючих приватних хедерів та меламедів у зазначені роки. Вказані особові дані єврейського населення Новгород-Сіверського, яке приймало участь у навчальному процесі.

Ключові слова: *Новгород-Сіверський, хедер, меламед, єврейська громада, «смуга осілости», архівна справа.*

Одним з основних елементів життя кожного народу є його освіта, яка завжди відзеркалює специфіку даного народу. Отже, маємо спробу висвітлити одну з маловідомих, але цікавих сторінок історії єврейської традиційної освіти.

Відомо, що євреї мешкали на території Сіверщини здавна та епізодично. Відомостей про життєдіяльність єврейського населення на території Новгород-Сіверського залишилося дуже мало, але значна кількість зумовила його помітну роль у суспільному житті міста.

Згідно статистичних даних перепису Російської імперії 1897 року, єврейське населення міста Новгород-Сіверського становило 32% від загальної чисельності мешканців. 2941 осіб з 9182 мешканців міста відносили себе до єврейського народу.^[9] Новгород-Сіверський був своєрідним штетлом – невеличким містечком з численним єврейським населенням зі своїми традиційними соціально-побутовими та релігійними особливостями способу життя.

Як відомо, характер розселення єврейського населення на територіях Російської імперії був зумовлений цілеспрямованою політикою російського уряду щодо євреїв, а саме формуванням «смуги осілости». Після поділів Польщі до Російської імперії відійшов великий масив земель, в яких єврейство займало значний відсоток населення. «Смуга осілости» почала формуватися з 23 грудня 1791 року, а її межі були значно розширені внаслідок другого поділу Польщі у 1793 році. Значна кількість єврейського населення, що переселилася з теренів колишньої Речі Посполитої в цей проміжок часу, вплинула на формування населення Новгород-Сіверщини та зростання його чисельності.

Указом від 23 червня 1794 року було закріплено право вільного проживання євреїв на чітко визначеній території Російської імперії (Мінською губернію, Таврійській області, Катеринославським, Полоцьким, Могильовським, Ізяславським, Брацлавським, Київським та Чернігівським намісництвами), у тому числі й Новгород-Сіверського намісництва. Указ про «смугу осілості» мав за мету обмежити територію компактного проживання євреїв у Російській імперії, не допустити розселення їх у центральних губерніях Російської імперії та захистити підприємництва цих губерній від конкуренції єврейських підприємців.^{[4], [7]}

Оселяючись в більшості невеликих містечок «смуги осілості» (через заборону оселятися в сільській місцевості), єврейське населення активно формувало свої органи самоврядування – кагали. Їх діяльність була спрямована на активну підтримку життєдіяльності єврейської громади (починаючи зі зборів податків та закінчуючи наданням допомоги нужденним в організації навчання та вишукування коштів на це). Задля захисту основ єврейської самоідентичності, недопущення асиміляції з християнським населенням, кагали організовували заклади початкової освіти – хедери. Термін «хедер», від німецького «кімната», означав місце, де єврейська дитина набувала основ релігійних знань. Вони поділялися на громадські – безкоштовні, та приватні – платні.^[1] Бідні єврейські діти та сироти могли розраховувати на традиційну освіту в громадських хедерах, що розміщувалися в малоприспособованих для шкільного навчання будинках. Більш заможні єврейські сім'ї організовували освіту своїх дітей безпосередньо у своїх будинках.^{[5], [7]}

Хедер займав важливе місце в системі традиційної освіти дітей. Тут навчалися тільки хлопчики. Кожен батько вважав за обов'язок дати сину хоча б початкову освіту на рідній мові. Єврейських дітей відправляли у хедери з 5 років, а то й раніше, де вони закінчували повний курс освіти у 13-15 років. Як увесь уклад єврейського життя, так і хедери, носили суто релігійний характер, а навчання полягало у вивченні молитов, Тори, Талмуду впродовж всього дня. Починаючи з вивчення букв, дитина поступово вивчала слова та молитви. Замість підручників використовували молитовник. Не було ні букварів, ні збірок текстів. Писати не вчили. Важливіше було вміти читати, тому що це давало можливість стежити за службою в синагозі і брати участь у молитві.^[5] До 40-х рр. хедер був чи не єдиною початковою школою для єврейських дітей, тому що євреї, побоюючись відступу від своїх обрядів, не мали бажання віддавати дітей до загальних навчальних

закладів. І єврейські батьки обирали для освіти своїх дітей хедери, оскільки саме в них дитина навчалась єврейській мові, молитвам, релігійним законам, виховувалася за національними звичаями і традиціями, а в загальних освітніх закладах цього не було.^[5] Варто зазначити, що до середини XIX ст. початкова освіта євреїв майже не контролювалася царським урядом.^[1]

Навчанням дітей в хедерах займались єврейські вчителі – меламенти. Як правило, це були євреї без педагогічної освіти, які через певні обставини втратили інші можливості заробляти собі на життя. Меламенти не отримували спеціальної підготовки, а для відкриття хедерів до 40-х років XIX ст. не вимагалось ніякого дозволу, тому відкрити його міг кожний. Саме через малоосвіченість меламентів, рівень викладання для учнів в хедерах був досить низьким, а методи та прийоми навчання примітивними. Методи виховання дисципліни учнів найчастіше зводилися до тілесного покарання.^{[1], [3]}

Активні заходи щодо єврейських вчителів та їх шкіл починаються указом від 13 листопада 1844 року. Намагаючись підвищити рівень знань самих меламентів, посилити контроль за освітою в хедерах, цим указом ("Положенням про привітні учбові заклади та домашніх вчителів") були запроваджені норми та правила надання початкової освіти, запроваджені свідоцтва для меламентів на право викладацької діяльності та вимоги для його отримання. А вже з 1 травня 1855 року основною вимогою отримання даного свідоцтва було обов'язковим закінчення ним рабинського училища, загального середнього або вищого навчального закладу. Для можливості отримання відповідного рівня освіти меламенами, російський уряд розширив часові межі для цієї вимоги строком на 20 років.^{[1], [6]}

Не зважаючи на те, що діяльність хедерів після 13 листопада 1844 року («Положення про привітні учбові заклади та домашніх вчителів») була на обліку поліцейських управлінь, документів про їхню діяльність зберіглося дуже мало, бо на зберігання до архівів не надходили. Це пояснюється тим, що повний контроль над хедерами так і не було встановлено. Крім зареєстрованих хедерів, функціонувала велика кількість нелегальних, а документи з поліцейських управлінь про їх діяльність не здавалися до архівів.^{[1], [6]}

У фондах Державного архіву Чернігівської області зберігається документ, що має історичну цінність щодо початкового освітнього періоду єврейського населення Новгород-Сіверського. У фонді 127

Чернігівського губернського правління (ф.127, о.17, спр.6776) зберігається «Переписка с городничими, городской полицией и другими учреждениями о наблюдении за частным обучением еврейских детей в городах Черниговской губернии; ведомости о еврейских школах и учителях по городам губернии».^[8]

Документ містить відомості про початкову освіту єврейського населення в приватних хедерах міста Новгород-Сіверського. Інформацію подано за 1861-1862 початкові роки, яка є цінним джерелом з історії освіти єврейського населення міста Новгород-Сіверського. Документ також є цінним джерелом генеалогічної інформації для осіб, які цікавляться походженням єврейських родин та досліджують власне коріння. Даний документ перелічує меламедів, які здійснювали навчальний процес в хедерах. Цікавим є те, що в 1861 року меламенти вписані за ім'ям та прізвищем, а вже в 1862 році додається й по-батькові. Оскільки документи створювалися різними особами в різні роки, прізвища зазначені так, як їх розуміла особа, що створювала документ. Тому в роботі варіанти написання прізвищ та імен, а також по-батькові подано в дужках.^[8]

Аналізуючи документ, можна скласти список меламедів за періодами їх вчительської діяльності у першому та другому півріччі 1861-1862 років.

1861 рік (I та II півріччя), 1862 рік (I та II півріччя) – *Брук Меїр Іцкін син, Форбер Нісен Нохимов син, Ітін Меїр Єсілев син, Кац Берка Юдінов (Лейбов) син, Розенфельд Ізраїль Аврамов син, Колбасов Зунділь Мордухов син, Локишин Гіля Геселев син, Мурашковський Абрам Гіршін син, Шацов Залман Борухов син, Сендер Рамал Нахманов син, Пейсахович(и) Лейвік Нісан син, Флідліде(о)р Мойша (Моїсей) Лейбов син.*

1861 рік (I півріччя) – *Ширлан Хаїм, Гіршевіц Велька, Гуревіц Аврам, Вінаградов Гірша.*

1862 рік (I та II півріччя) – *Аранов Єсіль, Кнопо(а)в Ілька Вільфов син, Тємов Даніл Аронов син, Маргунов Ізраїль Геселев син.*

1861 рік (I півріччя), 1862 рік (I та II півріччя) – *Гуревич(и) Симен Айзіков (Іцкін) син, Мнухін Ізраїль Беніямінов син.*

1. рік (I та II півріччя), 1862 рік (I півріччя) – *Кісін (Кісин, Кішін) Залман Нісан син.*

1861 рік (I та II півріччя) – *Мєркін Арон.*

1861 рік (II півріччя) – *Луцинський Гірша.*

Таким чином, загальна кількість меламедів в Новгород-Сіверському за 1861-1862 роки становила 25 осіб. За періодами: у I півріччі 1861 року – 20, у II півріччі 1861 року – 15, у I півріччі 1862 року – 1, у II півріччі 1862 року – 18. Отже, середня чисельність меламедів, які здійснювали навчальний процес в Новгород-Сіверському серед єврейського населення, становила 18 осіб у рік. При цьому кожен зі згаданих вчителів мав свідоцтво на звання меламеда від Новгород-Сіверської училищної комісії за певним номером, яке видавалося раз на рік за умов, визначених «Положенням про привітні учбові заклади та домашніх вчителів» від 13 листопада 1844 року.^{[2], [6]}

Оскільки хедери, як правило, розміщувалися в кімнатах приватних будинків, в згаданому архівному документі записані імена та прізвища Новгород-Сіверських євреїв-власників, у чийх будинках містилися хедери. У документі також вказані назви вулиць, на яких вони розташовувалися, та кількість учнів, які в них навчалися. Умови навчання в цих хедерах залежали від матеріального становища євреїв та мало відповідали вимогам для офіційних навчальних закладів. Напевне, від розмірів кімнати, в якій був розташований хедер, залежала кількість учнів, що в них навчалася. У 1861 році меламед навчав від 2-7 учнів, а вже у 1862 році – 4-6 учнів. При цьому розміщення хедерів не було постійним у одного домовласника. Кожного нового півріччя хедери записані у будинках інших власників.^{[1], [2], [3]}

І півріччя 1861 року

<i>власник будинку</i>	<i>меламед</i>	<i>кількість учнів</i>
Соборна вулиця		
буд. Гарковського Беркі	Форбер Нісен Нохимов син	6
буд. Віленського Іцкі	Колбасов Зунділь Мордухов син	5
буд. Дінкевич(ц)а	Кісін (Кісин, Кішін) Залман Нісан син	4
буд. Крутіка	Мурашковський Абрам Гіршін син	4
Губернська вулиця		
буд. Ізраїлова	Пейсахович(ц) Лейвік Нісан син	4
буд. Рубановича	Розенфельд Ізраїль Аврамов син	4
буд. Фрейнкеля	Ітін Мейр Єсілев син	2
буд. Болотіна	Локшин Гіля Геселев син	7
буд. Талалая	Меркін Арон	2

Козацька вулиця		
буд. Фрадкіна	Вінаградов Гірша	4
буд. Кричевського	Сендер Рамал Нахманов син	3
буд. Давидова	Гуревич(ц) Симен Айзіков (Іцкін) син	5
буд. Давидова	Гіршевіц Вєлька	5
буд. Фрадкіна	Мнухін Ізраїль Беніямінов син	4
буд. Ніз(ж)ніка	Флідлїде(о)р Мойша (Моїсей) Лейбов син	7
Микольська (Нікольська) вулиця		
буд. Ганкіна	Ширлан Хаїм	5
буд. Рі(и)вкіна	Кац Берка Юдінов (Лейбов) син	4
буд. Арановича Юдкі	Брук Мейр Іцкін син	5
буд. Нідбаєва (Нідбая)	Шацов Залман Борухов син	6
<i>Назва вулиці не зазначена</i>		
буд. власника не вказано	Гуревіц Аврам	4

II півріччя 1861 року

<i>власник будинку</i>	<i>меламед</i>	<i>кількість учнів</i>
Соборна вулиця		
буд. Гарковського Беркі	Форбер Нісен Нохимов син	6
буд. Віленського Іцкі	Колбасов Зунділь Мордухов син	5
буд. Дворкіна	Мурашковський Абрам Гіршін син	5
Губернська вулиця		
буд. Ганкіна	Луцинський Гірша	6
буд. Б(о)абка	Розенфельд Ізраїль Аврамов син	4
буд. Фрейнкеля	Ітін Мейр Єсілев син	3
буд. Болотіна	Локшин Гіля Гесєлев син	6
буд. Гуманського	Меркін Арон	3
буд. Дінкевич(ц)а	Флідлїде(о)р Мойша (Моїсей) Лейбов син	6
буд. Рі(и)вкіна	Кісін (Кісин, Кішін) Залман Нісан син	4
буд. Левіна	Сендер Рамал Нахманов син	4
Микольська (Нікольська) вулиця		
буд. Мурашковського	Кац Берка Юдінов (Лейбов) син	5
буд. Рі(и)вкіна	Пейсахович(ц) Лейвік Нісан син	5
буд. Рі(и)вкіна	Брук Мейр Іцкін син	5
буд. Нідбаєва (Нідбая)	Шацов Залман Борухов син	7

І півріччя 1862 року

<i>власник будинку</i>	<i>меламед</i>	<i>кількість учнів</i>
Соборна вулиця		
буд. Гарковського Беркі	Форбер Нісен Нохимов син	6
буд. Віленського Іцкі	Колбасов Зунділь Мордухов син	5
буд. Б(о)абка Мойши	Кісін (Кісин, Кішін) Залман Нісан син	4
Губернська вулиця		
буд. Темніха	Кнопо(а)в Ілька Вільфов син	4
буд. Болотіна Залмана	Локшин Гіля Геселев син	4
буд. Талалая	Сендер Рамал Нахманов син	5
Микольська (Нікольська) вулиця		
буд. Гуманського	Пейсахович(ц) Лейвік Нісан син	5
Козацька вулиця		
буд. Арановича Юдкі	Гуревич(ц) Симен Айзіков (Іцкін) син	5
буд. Ніз(ж)ніка Єсіля	Мнухін Ізраїль Беніямінов син	5
Воскресенська вулиця		
буд. М(и)стиславського Гірши	Флідліде(о)р Мойша (Моїсей) Лейбов син	6
Варварівська вулиця		
буд. Рі(и)вкіна Беркі	Брук Мейр Іцкін син	5
буд. Нідбаєва (Нідбая)	Шацов Залман Борухов син	5
буд. Рі(и)вкіна Беркі	Кац Берка Юдінов (Лейбов) син	5
буд. Б(о)абка Моїсея	Розенфельд Ізраїль Аврамов син	4
буд. Агронського Залмана	Мурашковський Абрам Гіршін син	5
буд. Ганкіна Залмана	Ігін Мейр Єсілев син	5
буд. Кубряка Абрама	Темов Даніл Аронов син	3
Нізова вулиця		
буд. Нізовського Ізраїля	Маргунов Ізраїль Геселев син	5
буд. Брука Беркі	Аранов Єсіль	3

II півріччя 1862 року

<i>власник будинку</i>	<i>меламед</i>	<i>кількість учнів</i>
Соборна вулиця		
буд. Гарковського Беркі	Форбер Нісен Нохимов син	5
буд. М(и)стиславського Гірши	Ітін Мейр Єселев син	5
Губернська вулиця		
буд. Фрідмана	Аранов Єсіль	4
буд. Темніха	Кнопо(а)в Ілька Вільфов син	5
буд. Талалая	Сендер Рамал Нахманов син	5
буд. Нідбаєва (Нідбая)	Шацов Залман Борухов син	5
буд. Рі(и)віна Саміли	Локшин Гіля Геселев син	5
буд. Кривопалець	Колбасов Зунділь Мордухов син	4
Козацька вулиця		
буд. Агронського	Флідліде(о)р Мойша (Моісей) Лейбов син	4
буд. Давидова Хацкеля	Мнухін Ізраїль Беніямінов син	5
буд. Ніз(ж)ніка Єсіля	Гуревич(ц) Симен Айзіков (Іцкін) син	6
Варварівська вулиця		
буд. Рі(и)вкіна Беркі	Брук Мейр Іцкін син	5
буд. Рубавок Саміли	Маргунов Ізраїль Геселев син	6
буд. Рі(и)вкіна Беркі	Темов Даніл Аронов син	5
буд. Крупіцького	Кац Берка Юдінов (Лейбов) син	5
буд. Агронського Залмана	Мурашковський Абрам Гіршін син	5
буд. Гуманіцького	Пейсахович(ц) Лейвік Нісан син	5
Прибайна вулиця		
буд. Б(о)абка Моісея	Розенфельд Ізраїль Аврамов син	4

Кількість учнів, які навчалися в хедерах, не була постійна. Батько міг (з якихось причин) посеред навчального року забрати свого сина від одного меламеда і віддіти навчатися до іншого. Документ фіксує різну кількість учнів у кожному півріччі 1861-1862 навчальних років. У I півріччі 1861 року – 89, у II півріччі 1861 року – 74, у I півріччі

1862 року – 21, у II півріччі 1862 року – 88. Таким чином, середня чисельність учнів, які отримували навчання в хедерах міста Новгород-Сіверського, за рік становила 85 осіб.

В згаданому архівному документі зафіксовано прізвища та імена єврейських учнів, які отримували освіту в хедерах міста Новгород-Сіверського. За півріччями навчальних років маємо можливість скласти список меламедів та їх учнів.

I півріччя 1861 року.

Форбер Нісен Нохимов син – *Літманович Берка, Брук Гірша, Карліков Іцхак, К(а)уфман Давид, Агронський Альтер, Гарковський Іцхак Айзік.*

Колбасов Зунділь Мордухов син – *Віленський Гершіін, Віленський Янкель, Залатніков Янкель, К(а)уфман Мейр, Ганкін Нохім.*

Пейсахович(ц) Лейвік Нісан син – *Брагінський Юдка, Ізраїлов Нохім, Міңц Єсель, Касаков Венямін.*

Флідліде(о)р Мойша (Моїсей) Лейбов син – *Штейнвульф Берка, Штейнвульф Гілька, Поляков Мовша, Ганкін Іосіль, Болотін Залман, Рамсін Лейба.*

Ширлан Хаїм – *Шур Шмерка, Валерштейн Шлома, Альтишулер Гірша, Крейнділь Гірша, Ганкін Гірша.*

Розенфельд Ізраїль Аврамов син – *Крупіцкій Берка, Рубановіч Іцка, Левін Хаїм, Ісеров Іцка.*

Ітін Мейр Єсілев син – *Фрейнкель Мордух, Альшиц Альтер.*

Мнухін Ізраїль Беніямінов син – *Фрадкін Лейба, Агронській Гершіін, Франкац Гірша, Фрадкін Янкель.*

Гіршевіц Велька – *Абрамовіч Залман, Ганкін Моїсей, Мазін Шлома, Локишин Гесіль, Давидов Хаїм.*

Кісін (Кісин, Кішін) Залман Нісан син – *Фрейнкель Ілля, Фрейнкель Манас, Фрейнкель Ілля, Ратман Аврам.*

Гуревич(ц) Симен Айзіков (Іцкін) син – *Кацман Ізраїль, Міскевіц Євіль, Кошкін Залман, Кучель(єв) Симен, Фейгін Месір.*

Сендер Рамал Нахманов син – *Слонім Арон, Талалай Лейба, Карасіков Лейба.*

Кац Берка Юдінов (Лейбов) син – *Орловській Авсей, Риклін Айзік, Рейскін Шамуїл, Абрамовіч Іосіль.*

Мурашковський Абрам Гіршін син – *Дворкін Хаїм, Дворкін Гірша, Левін Кадіс, Гіршевіч(ц) Арон.*

Брук Мейр Іцкін син – Брук Сіман, Загускін Зелік, Загускін Лейвік, Азбель Янкель, Левіцький Юдка.

Шацов Залман Борухов син – Брук Мотель, Логвін Берка, Дерноцов Альтер, Финкельштейн Арон, Дасновський Іцка, Генусов Самуїл.

Вінаградов Гірша – Зусман Ілля, Раєвський Осір, Болотін Абрам, Левіцький Мотель.

Локшин Гіля Геселев син – Левіцький Гірша, Гарковський Лейзер, Хаскін Мейр, Фрейнкель Гадаць, Ріскін Авігдур, Слуцький Єсіф, Шур Берка.

Меркін Арон – Слонім Залман Ісер, Талалай Юдка.

Гуревіц Аврам – Лев (Львов) Лейба, Лев (Львов) Берка, Болотін Вульф, Гуревіц Шлома.

II півріччя 1861 року.

Колбасов Зунділь Мордухов син – Віленський Гірша, Віленський Янкель, Давидов Мойша, Дінкевіч(ц) Гірша, Ганкін Хаїм.

Меркін Арон – Слонім Залман Ісер, Талалай Юдка, Добруський Хаїм.

Ітін Мейр Єсілев син – Фрейнкель Мордух, Левін Ізраїль Бер, М(и)стисласький Бер.

Луцинський Гірша – Локишин Гесіль, Ванборовський Берка, Ганкін Моїсей, Абрамович Залман, Брук Гірша, Мазін Шлома.

Сендер Рамал Нахманов син – Карасиков Лейба, Гіршевіч(ц) Арон, Раскін Віктор, Валерштейн Шлома.

Шацов Залман Борухов син – Логвін Берка, Ханзон Вульф, Заречін Гірша, Флідліде(о)р Гірша, Віленський Аврам, Нейман Арон, Ратнер Альтер.

Розенфельд Ізраїль Аврамов син – Бабка Мовша, Левін Хаїм, Ратнер Аврам, Кручанка Берка.

Кісін (Кісин, Кішін) Залман Нісан син – Фрейнкель Ілля, Фрейнкель Манас, Азбель Янкель, Долгінов Єсіль.

Форбер Нісен Нохимов син – К(а)уфман Давід, К(а)уфман Янкель, Агронський Альтер, Шур, Абрамович Залман, Гарковський Айзік.

Пейсахович(ц) Лейвік Нісан син – К(а)уфман Альтер, Хазанов Беніямін, Літманович Берка, Гуманський Берка, Гуманський Лейба.

Брук Мейр Іцкін син – Брук Сіман, Лев (Львов) Лейба, Загускін Зелік, Загускін Лейвік, Левіцький Юдка.

Кац Берка Юдінов (Лейбов) син – *М(и)стиславський Файвус, Болотін Шлома, Локишин Шамуйла, Рі(и)вкін Айзік, Левін Кадіс.*

Локшин Гіля Геселев син – *Гарковський Лейзер, Хаскін Мейр, Левіцький Ілля, Фрейнкель Гададь, Шур Берка, Слуцький.*

Флідліде(о)р Мойша (Моїсей) Лейбов син – *Штейнвувльф Берка, Штейнвувльф Гілька, Ганкін Іосіль, Поляков Мовша, Рамсін Лейба, Болотін Залман.*

Мурашковський Абрам Гіршін син – *Дворкін Хаїм, Дворкін Ілля, Якубовський Айзік, Валерштейн, К(а)уфман.*

І півріччя 1862 року.

Брук Мейр Іцкін син – *Брук Симен, Лев (Львов) Лейба, Загускін Зелік, Загускін Лейвік, Левіцький Юдка.*

Шацов Залман Борухов син – *Лагунов Берка, Фліндліде(о)р Гірша, Залесін Арон, Віленський Аврам, Зайцов Самуйло.*

Кац Берка Юдінов (Лейбов) син – *Ривкін Айзік, Болотін Шлейма, Левін Кадіс, Брук Лейба, Давидов Ілля.*

Розенфельд Ізраїль Аврамов син – *Рубанов(иц) Іцка, Ісєров, Фліндліде(о)р, Бабка Янкель.*

Маргунов Ізраїль Геселев син – *Брук Лейзер, Хазанов Лейба, К(а)уфман Альтер, Мінц Єсєль, Ванборовський Берка.*

Колбасов Зунділь Мордухов син – *Ганкин Нохім, Рубанов(иц) Абрам, Віленський Гірша, Віленський Янкель, Левітін Хаїм.*

Мурашковський Абрам Гіршін син – *М(и)стиславський Файвус, М(и)стиславський Мордух, Валерштейн Лейба, Кривопалець Зусман, Михницький Альтер.*

Флідліде(о)р Мойша (Моїсей) Лейбов син – *Поляков Мосей, Ганкін Єсєль, Болотін Залман, Рамсін Лейба, Зарєчін Гірша, Штейнвувльф Гілька.*

Гуревич(ц) Симен Айзіков (Іцкін) син – *Шварц Берка, Кучель(єв) Симен, Кучель(єв) Файвус, Левітін Файвус, Левітін Симен.*

Мнухін Ізраїль Беніямінов син – *Фрадкін Залман, Фрадкін Янкель, Фрадкін Лейба, Фонкач, Агронський Герман.*

Пейсахович(ц) Лейвік Нісан син – *Гуманський Берка, Гуманський Лейба, Брук Арон, Літмановіч, Агронський.*

Кісін (Кісин, Кішін) Залман Нісан син – *Азбєль Янкель, Фрейнкель Ілля, Фрейнкель Манас, Долгінов Єсіль.*

Ітін Мейр Єсілев син – Ганкін Давид, Ганкін Берка, Левітін Ізраїль, Лев (Львов) Ізраїль, М(и)стиславський Берка.

Сендер Рамал Нахманов син – Раскін Віктор, Хаскін Мейр, Фрейнкель Гадаль, Трайнін Гірша, Левін Айзік.

Форбер Нісен Нохимов син – Гарковський Лейзер, Абрамович Ісай, Рисін Самуїла, Сапун Масей, Альшич Альтер, Болотін Масей.

Кнопо(а)в Ілька Вільфов син – Линзбург Арон, Слонім Арон, Трайнін Берка, Дунаєвський Віктор, Фрейнкель Ілля.

Локшин Гіля Геселев син – Левіцький Ілля, К(а)уфман Шльома, К(а)уфман Мейр, Кавіцький Гірша.

Темов Даніл Аронов син – Мурашковський Мейр, К(а)уфман Ізраїль, Герман Лейба.

Аранов Єсіль – Брук Носон, Брук Мейр, Брук Мотель.

II півріччя 1862 року.

Брук Мейр Іцкін син – Левіцький Юдка, Брук Симен, Лев (Львов) Лейба, Загускін Зелік, Загускін Лейвік.

Маргунов Ізраїль Геселев син – Аршовський Шмерка, Ратнер Аврам, Вульфавск Берка, Абрамович Залман, Брук Лейзер, Хазанов Беніямін.

Темов Даніл Аронов син – Ривкін Залман, Ривкін Айзік, Ганкін Берка, Рисін Шльома, Валерштейн Шльома.

Форбер Нісен Нохимов син – Гарковський Лейзер, Абрамович Ісай, Рисін Самуїла, Сапун Саміла, Альшич Альтер.

Гуревич(ц) Симен Айзіков (Іцкін) син – Кучель(єв) Симен, Кучель(єв) Файвус, Левітін Файвус, Левітін Симен, К(а)уфман Берка, Каганов Арон.

Ітін Мейр Єсілев син – Ганкін Мойсей, Ганкін Єсіль, Поляков Мойсей, Левітін Ізраїль, М(и)стиславський Берка.

Кац Берка Юдінов (Лейбов) син – Левін Кадіс, Саліта Саміла, Брук Лейба, Давидов Майсей, Літманович Юда.

Розенфельд Ізраїль Аврамов син – Брук Лейзер, Бабак Янкель, Ісеров Іцка, Фліндіде(о)р Хаім.

Колбасов Зунділь Мордухов син – Кривопалець Зушман, Михницький Альтер, Штейнвульф Гілька, Гінзбург Майсей.

Локшин Гіля Геселев син – Карасік Єсіль, Рабінович Майсей, Левін Айзак, К(а)уфман Шльома, Кавіцький Гірша.

Мурашковський Абрам Гіршін син – *Ашерів Ізраїль, Ганкін Шльома, Арманський Ицка, Локишин Залман, М(и)стиславський Мордох.*

Мнухін Ізраїль Беніямінов син – *Давидов Ілля, Шацов Янкель, Фрадкін Лейба, Азбен Янкель, Агронський Гірша.*

Шацов Залман Борухов син – *Брук Мотель, Лагунов Берка, Віленський Абрам, Зайцов Саміла, Каганов Ізраїль.*

Сендер Рамал Нахманов син – *Фрейнкель Гадаль, Хаскін Мейр, Тумаркін Залман, Слонім Лейба, Трайнін Гірша.*

Кнопо(а)в Ілька Вільфов син – *Биховський Шльома, Слонім Арон, Трайнін Берка, Дунаєвський Віктор, Фрейнкель Ілля.*

Аранов Єсіль – *Карабєльнік Давид, Фрідман Янкель, Гінзбург Ісар, Слонім Залман.*

Пейсахович(ц) Лейвік Нісан син – *Літман(ович) Берка, Мейр Залесін, Гуманський Берка, Гуманський Юда, Михницький Абрам.*

Філдліде(о)р Мойша (Моїсей) Лейбов син – *Болотін Залман, Естрін Майсей, Гуманський Лейба, Гіршевіч(ц) Арон, М(и)стиславський Файбус.*

Як і всяка праця, викладацька діяльність меламедів потребувала оплати. Плата за окремого учня не була фіксована і не залежала від його віку. Вочевидь, існувала певна домовленість між батьками дитини та меламедом щодо суми платні за навчання. Все залежало від статків батьків. Кількість учнів та грошей за їх навчання за кожне півріччя у кожного меламеда були різними, як і середня сума за одного учня:

- І півріччя 1861 року – 872 руб. за 89 учнів, або 9, 8 руб. за учня;
- II півріччя 1861 року – 740 руб. за 74 учня, або 10 руб. за учня;
- I півріччя 1862 року – 897 руб. за 91 учень, або 9, 85 руб. за учня;
- II півріччя 1862 року – 907 руб. за 88 учнів, або 10, 30 руб. за учня.

Таким чином, середня сума коштів, яку витрачали батьки на одну дитину в місяць, становила 9, 98 руб. сріблом. Отже, за рік меламед в середньому заробляв 120 руб. за одного учня. Не зважаючи на вказані суми заробітку, більшість меламедів жили дуже бідно, а праця меламеда не мала пошани серед єврейського населення.^[3] Аналізуючи даний архівний документ, можна порівняння суми грошей, які заробляли меламенти за певну кількість учнів, склавши відповідний список за навчальними періодами.

І півріччя 1861 року.

Ігін Мейр Єсілев син – 2 учня, 20 руб., Меркін Арон – 2 учня, 40 руб.;
Сендер Рамал Нахманов син – 3 учня, 37 руб.,

Мурашковський Абрам Гіршін син – 4 учня, 28 руб., Кац Берка Юдінов (Лейбов) син – 4 учнів, 30 руб., Вінаградов Гірша – 4 учня, 35 руб., Гуревіц Аврам – 4 учня, 37 руб., Кісін (Кісин, Кішін) Залман Нісан син – 4 учня, 39 руб., Розенфельд Ізраїль Аврамов син – 4 учня, 40 руб., Пейсахович(ц) Лейвік Нісан син – 4 учня, 41 руб., Мнухін Ізраїл Беніямінов син – 4 учня, 58 руб.;

Гуревич(ц) Симен Айзіков (Іцкін) син – 5 учнів, 40 руб., Колбасов Зунділь Мордухов син – 5 учнів, 46 руб., Брук Мейр Іцкін син – 5 учнів, 52 руб., Ширлан Хаїм – 5 учнів, 53 руб., Гіршевіц Велька – 5 учнів, 63 руб.;

Флідліде(о)р Мойша (Моїсей) Лейбов син – 6 учнів, 45 руб., Шацов Залман Борухов син – 6 учнів, 53 руб., Форбер Нісен Нохимов син – 6 учнів, 60 руб.;

Локшин Гіля Геселев син – 7 учнів, 55 руб.

II півріччя 1861 року.

Ігін Мейр Єсілев син – 3 учня, 30 руб., Меркін Арон – 3 учня, 50 руб.;

Розенфельд Ізраїль Аврамов син – 4 учня, 48 руб., Кісін (Кісин, Кішін) Залман Нісан син – 4 учня, 49 руб., Сендер Рамал Нахманов син – 4 учня, 54 руб.;

Кац Берка Юдінов (Лейбов) син – 5 учнів, 30 руб., Мурашковський Абрам Гіршін син – 5 учнів, 38 руб., Пейсахович(ц) Лейвік Нісан син – 5 учнів, 42 руб., Колбасов Зунділь Мордухов син – 5 учнів, 46 руб., Брук Мейр Іцкін син – 5 учнів, 53 руб., Луцинський Гірша – 6 учнів, 37 руб.;

Форбер Нісен Нохимов син – 6 учнів, 39 руб., Флідліде(о)р Мойша (Моїсей) Лейбов син – 6 учнів, 56 руб., Локшин Гіля Геселев син – 6 учнів, 60 руб.;

Шацов Залман Борухов син – 7 учнів, 58 руб.

І півріччя 1862 року.

Темов Даніл Аронов син – 3 учня, 28 руб., Аранов Єсіль – 3 учня, 70 руб.;

Локшин Гіля Геселев син – 4 учня, 20 руб., Розенфельд Ізраїль Аврамов син – 4 учня, 40 руб., Кісін (Кісин, Кішін) Залман Нісан син – 4 учнів, 43 руб.;

Гуревич(ц) Симен Айзіков (Іцкін) син – 5 учня, 32 руб., Мурашковський Абрам Гіршін син – 5 учнів, 36 руб., Кац Берка Юдінов (Лейбов) син – 5 учнів, 37 руб., Пейсахович(ц) Лейвік Нісан син – 5 учнів, 43 руб., Шацов Залман Борухов син – 5 учнів, 43 руб., Колбасов Зунділь Мордухов син – 5 учнів, 49 руб., Ітін Мейр Єсілев син – 5 учнів, 49 руб., Маргунов Ізраїль Геселев син – 5 учнів, 55 руб., Брук Мейр Іцкін син – 5 учнів, 59 руб., Мнухін Ізраїль Беніямінов син – 5 учнів, 63 руб., Сендер Рамал Нахманов син – 5 учнів, 65 руб., Кнопо(а)в Ілька Вільфов син – 5 учнів, 78 руб.;

Форбер Нісен Нохимов син – 6 учнів, 41 руб., Флідліде(о)р Мойша (Моїсей) Лейбов син – 6 учнів, 43 руб.

II півріччя 1862 року.

Флідліде(о)р Мойша (Моїсей) Лейбов син – 4 учня, 33 руб., Колбасов Зунділь Мордухов син – 4 учня, 40 руб., Розенфельд Ізраїль Аврамов син – 4 учня, 48 руб., Аранов Єсіль – 4 учня, 80 руб.;

Мурашковський Абрам Гіршін син – 5 учнів, 28 руб., Локшин Гіля Геселев син – 5 учнів, 33 руб., Форбер Нісен Нохимов син – 5 учнів, 37 руб., Шацов Залман Борухов син – 5 учнів, 41 руб., Кац Берка Юдінов (Лейбов) син – 5 учнів, 43 руб., Пейсахович(ц) Лейвік Нісан син – 5 учнів, 43 руб., Ітін Мейр Єсілев син – 5 учнів, 43 руб., Темов Даніл Аронов син – 5 учнів, 52 руб., Мнухін Ізраїль Беніямінов син – 5 учнів, 59 руб., Брук Мейр Іцкін син – 5 учнів, 62 руб., Сендер Рамал Нахманов син – 5 учнів, 73 руб., Кнопо(а)в Ілька Вільфов син – 5 учнів, 78 руб.;

Гуревич(ц) Симен Айзіков (Іцкін) син – 6 учнів, 39 руб., Маргунов Ізраїль Геселев син – 6 учнів, 75 руб.

Мало з тих, хто навчався в хедері, пригадував його з позитивно боку. Але, незважаючи на всі негативні аспекти, хедери допомогли євреям протягом багатьох століть передавати з покоління в покоління віру та традиції предків.^{[3], [7]}

Невеликий аналіз даного історичного документу, який зберігається в Державному архіві Чернігівської області, не розкриває в повній суті інформацію про початкову освіту єврейського населення Новгород-Сіверського. Для повного розуміння даного питання потрібні додаткові дослідження в архівних фондах Чернігівського губернського правління за різні періоди навчальних років. Однак для тих, хто зацікавлений в дослідженні маловідомих сторінок з історії Новгород-Сіверського, дана стаття містить багато цінних матеріалів для подальших пошуків.

В фондах Державному архіві Чернігівської області зберігається багато справ, які містять в собі матеріали, що висвітлюють різні сторони духовного, культурного та економічного життя єврейської громади міста Новгород-Сіверського. Більшість цих матеріалів не досліджені та не використовувалися, тому чекають на перегляд, вивчення, аналіз та висвітлення у подальшому.

Література

1. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. Под обей ред. д-ра Л. Каценельсона и барона Гинцбурга. – СПб., Том XV. Стор. 589-596.
2. Мелешенко А.А. Хедер – Єврейська початкова школа на Волині другої половини XIX – початку XX ст. Науково-методичний журнал «Початкова школа». Випуск 2 (512) лютий. 2012. Стор. 53-54.
3. Рудницька Н. Становлення і розвиток хедерів на Волині у XIX – на початку XX століття., Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 11. – Київ, 2001.
4. Морозова А.В. Прийняття православ'я: пошук істинної віри чи пристосування до реалій життя в Російській імперії. Євреї лівобережної України. Історія та культура. Чернігів. 2017. Стор. 9-10.
5. Брамсон Л.М. К истории начального образования евреев в России. СПб. 1896. Стор. 10-13.
6. Законы о евреях. Под ред. Брамсона Л.М. Часть II. Петроград. 1915. Стр. 286-595.
7. Мельник І. В. Политика российского самодержавия в отношении еврейского населения в конце XVIII – XIX в. Чорноморський літопис. Вип.10. 2014. Стор. 40-46.
8. Державний архів Чернігівської області. Ф. 127, оп. 17, спр. 6776.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. XLIII. Черниговская губерния. 1905.

Рязанова Т. м. Вороніж

ПРО ЗАКРИТТЯ КИСЛОТНОГО ЗАВОДУ В М. ВОРОНІЖ ГЛУХІВСЬКОГО ПОВІТУ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

На початку вулиці Кошового в селищі Вороніж Шосткинського району Сумської області, серед людських городів, шумить березовий гай. Величні білокорі красуні радують людське око своєю тихою ніжною красою. Мешканці навколишніх вулиць називають це місце просто Березинка. З ранньої весни до пізньої осені граються там дітлахи. І мало кого з них цікавить історія цього загадкового гаю, хто і чому посадив берези на приватних городніх ділянках?

З розповідей місцевих старожилів з'ясовуємо, що на цьому місці знаходився колись кислотний завод, про який вони знають лише зі слів своїх батьків чи дідів, бо існував він дуже давно.

Занурившись в історичні довідники, знаходимо запис у книзі «Історія міст і сіл України»: «... крім двох цукрових заводів, у містечку Вороніж діяв хімічний завод, збудований у 1897 році, на якому працювало 27 робітників. Щорічно завод виробляв 10000 пудів сульфату і 40000 пудів соляної кислоти» [1, 598]. Дані взяті зі «Списку фабрик і заводів Європейської Росії» за 1903 рік [2, 753].

Більше відомостей про це підприємство дають нам записи засідань Глухівського повітового земського зібрання за 1899 рік, на яких розглядалися питання податкового збору з воронізького заводу, що «переробляв бісульфат натру у глауберову сіль і соляну кислоту» [3]. З цього джерела стає відомо, що збудований завод був інженером-хіміком п. Ізаксоном і гірничим інженером п. Шварцем на власній землі, а оціночна вартість його складала 22650 рублів [3, 177].

З іншого протоколу засідання Глухівського повітового земського зібрання вже за 1901 рік отримуємо дані про те, «що хімічний завод у Воронежі належить Київському 1-й гільдії купцю Івану Петровичу Руліну, а раніше пп. Шварцу й Ізаксону». А також дізнаємося, що в 1900 році на заводі сталася пожежа, і він майже рік не працював, тому не сплачувалися податки. Відновив завод свою роботу 1901 року. Як свідчить цей протокол «...настоящая постройки завода вполне тождественные с прежними во всем», тому залишили податний збір на рівні минулого [4, 93-94].

Читаючи ці рядки про Воронізький хімічний завод, у нас виникло питання, а хто такі Шварц, Ізаксон і І.П.Рулін? Подальші пошуки дали певні відомості. Якихось даних про пп. Шварца і Ізаксона віднайти не вдалося, однією з причин цього – відсутність ініціалів. А от стосовно другого власника, посміхнулася удача. Вийшли на родину І. П. Руліна, точніше на його сина – Петра Івановича Руліна. З'ясувалося, що це непересічна особистість для української культури. Він був першим директором Музею театрального, музичного та кіномистецтва України в Києві. Саме з його біографії дізналися і про його батька, купця Івана Петровича Руліна [5].

Іван Петрович (Йоганн Фрідріх) Рулін, швед за національністю, приїхав до Російської імперії працювати разом з братом Віктором, який займався поставками хліба до Швеції. Їхні батьки, Пер Ерік Рулін і Марія Бригіта були фермерами, звичайними шведськими селянами. Невідомо, яким чином вони змогли дати дітям гарну освіту, але нащадки стали заможними й відомими. Іван, на відміну від брата, був за фахом хімік і представником Альфреда Нобеля у Росії. Деякий час він проживав у Ризі (Латвія), тут містився завод з виробництва сірчаної кислоти, яку поставляли до Швеції для виробництва динаміту. Іван був акціонером цього заводу, займався цими відправленнями. З часом осів у Києві, куди він неодноразово приїжджав у відрядження. Під час одного з таких приїздів познайомився з Клавдією Вікторівною Григорович-Барською, що належала до старовинного купецького роду, який дав українській культурі чимало талановитих людей. Клавдія Вікторівна була дуже красивою, закінчила гімназію, знала мови. Мала сестру Ганну, яка була одружена з Феофілом Гавриловичем Яновським – видатним українським терапевтом, засновником клінічної фтизіатрії (у нього лікувалися Леся Українка, Марія Заньковецька, Іван Карпенко-Карий та інші). У 1890 році Іван Рулін і Клавдія побралися, а через рік народилася донька Ольга. 28 серпня 1892 року на світ з'являється син Петро, який став з часом відомим українським театрознавцем і педагогом.

Та недовго тривало подружнє життя Руліних. У 1904 році Іван Петрович помирає, залишивши дружину з чотирма малими дітьми. Опіку над родиною узяв на себе Ф.Г. Яновський, точніше, за даними Юлії Бенгі, його дружина Ганна Вікторівна, яка була дуже практичною жінкою. Здогадно, саме вона стала володіти акціями хімічних заводів після смерті Івана [6].

Виходячи з цих відомостей, розуміємо, чому власником Воронізького хімічного заводу стає саме Іван Рулін. По-перше, тут виробляли ту саму сірчану кислоту, необхідну для виробництва дітища Нобеля – динаміту. По-друге, поряд Шостка з її військовими заводами. Та володів пан Рулін підприємством лише три роки. У 1904 році він помирає. Нещодавно знайдені дані повідомляють, що І. Рулін незадовго до смерті продав завод родичці Г.В. Яновській (так, як ми й здогадувались), яка здала його в оренду К.Л. Ган і В.Б. Попельському. У 1909 році було виготовлено 135000 пудів продукції на суму 62000 рублів, а 1912-го на воронізькому хімічному заводі працювало 40 робітників і було вироблено продукції на суму 48261 рублів [7].

Авторка цих рядків, працюючи в архіві Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, знайшла цікаві документи про причини закриття цього заводу в 1904 році. Справа має назву «Переписка з лікарським відділенням Чернігівського губернського правління і Воронізького міського правління з причини нанесення хімічним заводом шкоди польовим злакам від 01.06.1904 р.» [8]. У справі 9 аркушів, датовані вони 1904-1905 роками.

Почалося все зі скарги мешканців селища до Управи Воронізького містечкового товариства 19 березня 1904 року, де йде мова про наступне:

«Хімічний кислотний завод, який знаходиться у містечку Вороніж, наносить нам велику шкоду, особливо у літній період, а саме: шкодить польовим посівам, городині і фруктовим садам, одним словом, завод цей нас розорює. Само собою зрозуміло, що ми в той час, коли не було цього заводу, отримували прибуток як з полів, так і з городів і садів задовільний, а зараз не отримуємо і третьої частини проти минулого.

Треба також прийняти до відома і ті обставини, що Вороніж знаходиться на міському положенні, і ми платимо представникам міст помісний збір на утримання Державних і земельних зборів, а справа з кислотно-хімічним заводом є зло. Так серед нас є люди, що на круг отримали великий недобір збіжжя зі своєї землі, і причина в тому, що завод, який весь час працює, знищує до третини врожаю, і нам немає чим платити помісний збір.

В наслідок чого ми маємо честь покійно просити Воронізьке Міське Громадське Управління прийняти це прохання для розбору цієї справи в першу чергу, а своє рішення передати Його Превосходительству Господіну Чернігівському Губернатору.

Також вважаємо повідомити, якщо прохання нашому не буде надано уваги, то ми змушені будемо звертатися до Господина Начальника Губернії.

До цього підписи мешканців м. Вороніж:

Неграмотні: козаки і селяни – Микола Одноліток, Петро Землячко, Іван Одноліток, Іван Задьора, Давид Гладкий, Мойсей Тарасенко, Олексій Тарасенко, Дмитро Рева, Дмитро Шульга, Карпо Дорошенко, Афанасій Головка – за їх проханням підписався Григорій Сидорович Тарасенко.

Грамотні: селяни – Сергій Одноліток, Василь Боровик, Андрій Петрович Одноліток, Іван Одноліток, Олексій Ярошко, козак Іван Васильович Рева, козак Іван Гончар, міщани Микола Шаламов і Федір Шахський, три підписи нерозбірливо» [9] (Усього 23 підписи – Т.Р.).

Цікаво те, що вже на другий день, тобто 20 березня 1904 року, ця скарга була розібрана на засіданні Зборів містечкових уповноважених містечка Вороніж. У протоколі № 323 під пунктом № 3 записано наступне: «...один з уповноважених розповів про те, як хімічний завод шкодить не тільки ближній території, а й на дальшу відстань...» [10].

Збори за більшістю голосів постановили просити «Его Превосходительство Господина Черниговского Губернатора» закрити завод на літній час.

До Чернігова справа була відіслана 24 березня, а разом зі скаргою ще й лист директора (управляючого) Воронізького хімічного заводу пана Ериста Олександровича Аля. Як личить директору, він пише, що «...завод не може шкодити посівам, так як він перебудований у 1899 році і виробництво зовсім безпечне. А причина недороду збіжжя у природі так, як минуле літо супроводжувалося бурями та великими зливами, особливо в час цвітіння жита і ячменю» [11].

Далі він пише про те, що в одну з негод була зірвана покрівля, через це пошкодило газопровідні труби, з яких вийшла невелика кількість газів, що нанесло шкоди посівам на відстані не більше ніж 200 сажнів від заводу на північний схід. А землі мешканців, що скаржилися, знаходяться в іншій стороні. Наприкінці листа пан Аль просить не закривати завод, бо він дуже корисний для держави.

Чернігівський Губернатор віднісся до скарги уважно. Він посилав у Вороніж представника Губернської Лікарської комісії з наказом розібратися на місці. 10 червня 1904 року було складено «Акт обстеження хімічного заводу в м. Вороніж Глухівського повіту і навколишньої території на предмет шкоди даним заводом» [12].

Акт складено дуже докладно. Спочатку мова йде про опис самого заводу, що належав шведському підданому Івану Петровичу Руліну. Розміщувався він в одній будівлі, яка розділялася на дві частини. Перша була цегляна, а друга – дерев'яна прибудова. Вироблялися на заводі соляна кислота і сіль, сіркокислий натрій. І те, й інше є цінною хімічною речовиною. З давніх часів соляну кислоту застосовували в металургії для обробітку руди та травлення металів, у шкіряному промислі – для вичинки шкір, для отримання хлоридів різних металів. А сіркокислий натрій більше відомий під назвою глауберова сіль або купорос.

Далі, в акті, йде точний опис самого процесу отримання цих продуктів та їх збереження. А наприкінці описуються всі недоліки, що були викриті під час обстеження території заводу [13].

Окремим актом описано, як проводили обстеження польових культур воронізьких мешканців, що мали землі поряд із заводом. У висновку комісії сказано: «...на час перевірки поля знайдено у нормальному стані, крім посівів жита та ячменю...». Акт підписали шість осіб: представник Лікарської комісії, Губернський інженер, повітовий виконавець, директор заводу Аль та мешканці містечка – старшина Ілля Воронець і козак Іван Гончар [14].

Після такого скрупульозного розбору справи приймається рішення самого Чернігівського губернатора: закрити завод і не тільки на літні місяці, як просили мешканці, а назавжди [15]. Усе обладнання перевезли до міста Шостка. Правда, невідомо, куди саме, але є припущення, що до порохового заводу. Рішення губернатора було виконано восени 1904 року. Але, як сказано вище, мабуть, дякуючи підприємницькій хватці пані Ганни Яновської, хімічний завод у Воронежі працював ще кілька років.

Приміщення колишнього заводу деякий час використовував, у радянські часи, колгосп «Перше травня», та вже в 50-ті роки минулого століття будівлі були зруйновані, і тільки берези, якими була обсаджена територія, нагадують про цей епізод з історії селища.

Документи про закриття кислотного заводу у містечку дають інформацію на роздуми:

- по-перше, чому до скарги простих селян з невеликого населеного пункту на периферії поставилися так уважно ще й прийняли рішення про закриття, хоча мешканці просили лише тимчасово припинити роботу на літній період.

• по-друге, цікаво, що вся територія по периметру була обсаджена деревами. Навряд чи, їх садили для краси. Скоріш за все, з метою захисту будівель від вітру;

• документ підтверджує, що козацтво як клас у Воронежі існувало довгий час. Нашадки воронізьких козаків, часів Гетьманщини, гордо підписувалися «козак Іван Гончар» або «козак Іван Васильович Рева» і на початку XX століття.

Джерела та література

1. Вороніж. Історія міст і сіл Української РСР. Сумська область – К., Інститут історії академії наук УРСР, 1980. – 698 с.
2. Список фабрик и заводов Европейской России – СПб. 1903.
3. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1899 г. – Глухов. Печатное наследие Шумицкого, 1900. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003847709#?page=35>
4. Журналы Глуховского уездного земского собрания 1901 г. – Глухов, Печатное наследие Шумицкого, 1902. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dlib.rsl.ru/viewer/01003847709#?page=35>
5. Іващук Л.А. Петро Іванович Рулін – перший директор Музею театрального, музичного та кіномистецтва України, 2010 [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/ub2010_71p10
6. Бентя Ю. Петро Рулін. Перший український театрознавець, [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://kolokray.com/uk/f/rulin-petr-pervyy-ukrainskiy-teatroved.html>
7. Чухно В.Е. К дореволюционной истории населенных пунктов Шосткинского района Сумской области [Електронний ресурс]. Режим доступу – <http://www.facebook.com/groups/voronizh.community>. Андрей Клюев – Мой город.
8. Архів Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського, ф.145, оп.1, спр. 308.
9. Там само – арк. 2.
10. Там само – арк. 3.
11. Там само – арк. 4-5.
12. Там само – арк. 6.
13. Там само – арк. 7-8.
14. Там само – арк. 9.
15. Там само – арк. 10.

Міллер Н.В., смт Вороніж
Шосткинський р-н Сумська обл.

БАТЬКІВСЬКИЙ ХУТІР У ЖИТТІ Й ТВОРЧОСТІ П.О. КУЛІША

Стаття подає відомості з літературних і архівних джерел про історію появи й зникнення родового хутора старшинсько-дворянського роду Кулішів із м. Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині селище Вороніж Шосткинського району Сумської області) та показує, яку роль відігравав батьківський хутір у житті й творчості відомого письменника – Пантелеймона Олександровича Куліша.

Ключові слова: хутір, м. Вороніж, Куліші, Іван Куліш, Яків Іванович Куліш, Олександр Андрійович Куліш, Пантелеймон Олександрович Куліш.

Творчість та життєпис П.О. Куліша, видатного майстра слова, фундатора нової української літератури все більше привертають увагу дослідників. Не залишаються осторонь і краєзнавці селища Вороніж, земляки письменника, яким сам Бог велів досліджувати життєвий шлях, зокрема, воронізький період митця, і доносити його українській спільноті.

Ця розвідка має на меті не тільки привернути увагу до одного із наймиліших місць, де багато часу провів Пантелеймон Куліш у дитинстві, батьківського хутора, а й розповісти історію його появи та зникнення, заперечити твердження деяких дослідників, що саме цей хутір є місцем народження письменника.

Точної дати виникнення Кулішевого хутора, який знаходився приблизно за п'ять-шість верств по дорозі з містечка Вороніж на село Маков (нині село Макове Шосткинського району Сумської області), у верхів'ї річки Осота, знайти поки що не вдалося. Та занурившись у історію виникнення хуторів за часів Гетьманщини й маючи свідчення з метричних книг, ми вималювали картину виникнення й зникнення родового хутора Кулішів.

У різних довідкових джерелах та словниках хутір трактується як сільське поселення, господарство (подвір'я) з належною до нього землею. Часто це було мале, однодвірне поселення. Саме в роки Гетьманщини почали переважати хутори, які мали одного господаря.

Як правило, це були представники козацької старшини, згодом українського дворянства, які одержували їх у вигляді пожалувань за добру службу «до ласки войсковой» або купували.

Переглянувши відомі статистичні джерела кінця XVIII початку XX століття, знайти там згадку про хутір предків Пантелеймона Олександровича Куліша не змогли. Хоча в деяких з них, зокрема, в «Списку наявних у Малоросійській губернії селищ, із зазначенням, в яких вони містяться повітах і скільки в кожному душ чоловічої статі, що сплачують податки 1799-1801 років» [1, с. 51-52] згадується «Хутор Кулешов» з трьома платниками податків. Але це не хутір Кулішів у воронізьких лісах (Калишев, як він зазначений на карті Чернігівської губернії 1820 року, предків Пантелеймона Куліша), а спадкоємця військового товариша Малоросійського Глухівського полку Леонтія Куліша, який згадується в «Родословной книге Черниговского дворянства» Г.А. Милорадовича за 1702 рік, – Григорія Андрійовича [2, с. 296-297]. До речі, кулішезнавці вважають, що від іншої гілки Леонтія Куліша, а саме його другого сина Михайла, пішла воронізька династія Кулішів, до якої й належав письменник. Глухівський дворянин, військовий товариш Григорій Андрійович Кулешов (так писалося вже їхнє прізвище) володів цим хутором, про що повідомляється в Ревізьких сказках за 1795 рік. Подушний податок платили троє його селян [3, арк. 473]. Крім цього хутора, під Глуховом був ще один Кулішов хутір, який належав іншому спадкоємцю Леонтія Куліша, дворянину, військовому товаришу, рідному брату Григорія, – Семену Андрійовичу [3, арк. 289]. Один із цих хуторів містився за дві версти від Глухова, інший – за сім. А от хутір Кулішів, що був розташований у воронізьких околицях, гадаємо, заховався в зазначеному виданні «Списки наявних у Малоросійській губернії селищ...» під назвою «Містечко Вороніж з хуторами», в якому 1957 осіб обкладався подушним податком [1, с. 52].

Отже, документальним підтвердженням існування хутора Куліша може слугувати тільки карта Чернігівської губернії 1820 року. На ній, окрім «хутора Калишева» («Кулишева», на карті, мабуть, помилка) розташовувалися на тій самій маківській дорозі, але дещо ближче до Воронежа, хутори Свиридонін (пізніше Гуків) і Пішовця.

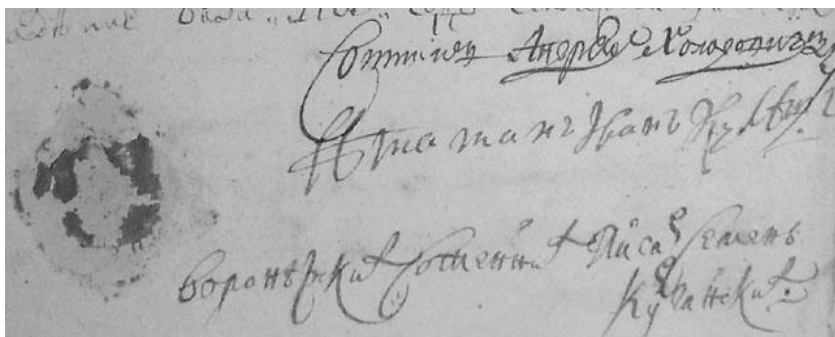
Щоб в'яснити, хто з Кулішів міг бути першим власником хутора, прийшлося опрацювати наявні за XVIII-XIX століття метричні й сповідальні книги воронізьких церков. Та про першого власника можемо мати тільки здогади. Так як власниками хуторів ставала козацька старшина, яка отримувала землі за особливі заслуги, то таким міг бути «атаман сотенний воронежский Иван Кулиш, чрез многие годы будучи в той должности, продолжал службу безпорочно по смерть свою...». На цій посаді, за пропозицією самого воронізького сотника Андрія Холодовича, він перебував з 1759 року [4, с. 63].

Хоча й предок Івана, військовий товариш Михайло Кулішенко, теж міг отримати землі під хутір. Але жодного гетьманського універсалу на отримання земель ні воронізькими, ні глухівськими Кулішами поки що не знайдено. До речі, у 2010 році були проведені археологічні дослідження на місці колишнього хутірського поселення Кулішів науковим співробітником заповідника «Глухів» археологом Юрієм Коваленком. Тоді було знайдено декілька старовинних монет. Найдавніша з них сягає польських часів, а саме руїни містечка Воронежа королем Яном Казимиром 1664 року. Можливо, предки

Пантелеймона Куліша володіли цими землями вже в ті роки. Як би там не було, але перше підтвердження про законне володіння хутором маємо тільки на Якова Івановича Куліша, старшого сина воронізького сотенного отамана Івана Куліша, рідного старшого брата Пантелеймонового діда – Андрія.

Підпис отамана сотенного Івана Куліша. 1761 рік

За 1796 рік знаходимо записи метричної книги Михайло-Архангельської церкви такого змісту: «В хуторе дворянина Якова Кулеша в женщины Мотроны Б... (нерозбірливо – Н.М.) родился блудноприжитый сын Мокий...» [5, арк. 2]. Другий запис за цей же рік: «Умре в пасеке дворянина Якова Кулеша служитель Семен Напрасник 65 лет» [5, арк. 5].

Яків Куліш був чоловіком розумним. Про нього відомо, що служив писарем воронізької сотенної канцелярії, потім став курінним отаманом (1773-1781). Коли Яків Іванович через хворобу подав у відставку, то за добру службу отримав чин сотенного старшини (отамана). Відомий воронізький дослідник-краєзнавець Іван Спиридонович Абрамов у одній із своїх статей розповідав, що жив Яків Куліш десь у центрі Воронежа, бо двір писався під номером й належав до парафії Михайло-Архангельської церкви: «Двор 11-й. Двор и дом апштетованный. Атаман сотенный Яков Иванович Кулиш 35 лет...» [6, с. 157]. Цей запис стосується 1788 року. Народився Яків приблизно 1753 року. Мав дружину Марію Григорівну, сина Олександра та доньку Єфросинію. Пізніше Яків Куліш переїхав разом із дружиною з Воронежа на постійне мешкання в хутір.

Спробуємо розібратися, чому саме Яків Куліш став власником хутора. Якщо цей хутір отримав саме він за свою «вернопопданую»

службу, то зрозуміло. А якщо він спочатку належав Івану Кулішу? Адже в Івана було троє синів – Дем'ян (старший, час смерті приблизно 1770-1780 рр.), Яків (середній, приблизно 1753 р. н.), Андрій (молодший, приблизно 1761 р. н.). Завдячуючи І.С. Абрамову, який знайшов у архівах Соборно-Михайлівської церкви документ, з якого дізнаємося про смерть Дем'яна ще при малолітстві Якова й Андрія, можемо зробити висновки [7, с. 46]. Виходить, що Дем'ян помер майже одночасно зі своїм батьком Іваном, Андрій був ще малий, а Яків, як найстарший із живих нащадків, отримав право власності на хутір, хоча доля Андрія там, звісно, була. Записи сповідальної книги Трисвятительської воронізької церкви за 1787 рік, подаючи відомості про козака Андрія Івановича Куліша 26-ти років, констатують, що серед його слуг був пасічник Данило Тимофійович [8, арк. 66]. Був пасічник, значить була й пасіка, тобто хутірське поселення. Можливо, за згодою братів Яків одноосібно володів хутором, але Андрій теж мав там свою пасіку, а дохід від земельних угідь ділили між собою. Короткий земний шлях був відміряний діду Пантелеймона – Андрію Кулішу. Одружившись дуже рано в 1780 році (було йому тоді 18-19 років), також рано і помер, маючи лише 32 роки [9, арк. 200].

У київських архівах та приватних колекціях знаходиться розпошнена на окремі документи судова справа, яка розглядалася в Глухівському нижньому земському суді під назвою «О незаконно-рожденном младенце священника Димитрия Пясецкого дочерью Ульяной на хуторе дворянина Якова Кулеша» за 1807 рік. Цей документ був знайдений І.С. Абрамовим у Воронежі в 20-х роках ХІХ ст. Удалося відшукати три фрагменти (в різних архівах), що стосуються цієї справи, й на їхній основі зробити уявлення про цей хутір. Був він однодвірним. Хата складалася зі світлиці, пекарні, сіней. У дворі знаходилася винокурня й хлів для худоби. Мав власник хутірських угідь, Яків Іванович Куліш, двох найманих працівників, козаків із села Собичева – Прокопа Якименка та Івана Юрченка. Наведемо на підтвердження витяги з цієї справи: «Работник Якова Кулиша, козак села Собичева Прокофий Якименко лет имеющий от роду 23 под присягою показал: он, Якименко, живучи работником в хуторе дворянина Кулеша...» [10, арк. 3].

До якого саме року Яків був власником хутора, напевне сказати не беремося, бо не відома дата його смерті. Та вже за 1818 рік у метричній книзі воронізької Трисвятительської церкви знаходимо

запис, що в Олександра Куліша (батька Пантелеймона) помер пасічник [11, с. 137]. За 1828 рік в метричній книзі Соборно-Михайлівської церкви значиться: «13 мая умре козак села Чорторыг жительствоующий в пасеке Кулешовой» (12, арк. 84 зв.]. Ще одна згадка в цьому ж документі про хутір, власником якого вже був Олександр Андрійович: «В футоре дворянина Александра Кулеша, проживающей козачки Мотроны Максименковой умре сын Дмитрий» [12, арк. 85].

Цитуючи ці записи, хочу наголосити, що в метричних книгах дуже чітко констатувалось, де народилася й померла людина. Недобросовісним дослідникам, що з упертістю дикого тура твердять нічим не підтверджені свідчення про народження Пантелеймона на Кулішовому хуторі, наведу ще раз запис Трисвятительської церкви містечка Вороніж від 26 липня 1819 року: «Отъ дворянина жителя Воронижскаго Александра Кулиша и жены его Екатерины Иоанновой дочери родился сынъ Пантелиимон крещень сего июля 27 го числа приходским священником Иларионом Безпалым, восприемник был ему от святого Крещения дворянин Евфим Симеонов сын Шкура» [11, с. 137]. Не був Кулішів хутір постійним місцем проживання родини Олександра Куліша, там мешкали тільки його наймані працівники. Невже б, Катерина Іванівна поїхала на хутір згрібати сіно, перебуваючи на останніх днях вагітності. Поховавши всіх своїх попередніх дітей, чи могла вона так бездумно поставитися до її останньої надії на спадкоємця? А ще не треба забувати, що на той час не було пологових будинків, а тільки баби-повитухи, котрих у Воронежі можна було порахувати на пальцях. Не могла згорьована мати ризикувати життям, можливо, її останньої дитини. І якби припустити, що пологи в Катерини Іванівни почалися на хуторі й Панько з'явився на світ там, то про цей факт він неодмінно сповістив у своїх автобіографічних спогадах.

Було б не чесно, якби ми написали, що Кулішів хутір не відіграв ніякої ролі в житті Пантелеймона Куліша. Хоча й бував там він тільки в дитячі роки в літній час, коли, за його ж спогадами, «Отець Куліша, під час косовиці й медового збору, забирав до себе всіх домочадців на хутір, у пасіку. То в його була, сказати б, Січ запорозька. Там він пробував почасти один з дідом-пасічником» [13, с. 100], але залишилися в його душі теплі спогади про той «пустынний уголок, под которым по воле Божьей взошла звезда моя» [14, с. 172]. Як майстер художнього слова, Пантелеймон Олександрович дуже образно описав у своїй автобіографічній повісті «Жизнь Куліша» (1867) той

батьківський хутірець: «Мусимо вернуться у Кулішів хутір під Вороніжем. Там сіножаті з вітланими березами, осиками, дубами, густі гаї сусідні, пасіка з таємничим дідом...» [13, с.101]. Є згадка про батьківський хутір і в художніх творах П. Куліша: «О том, что случилось с козаком Бурдюгом на Зеленой неделе» (1839), «История Ульяны Терентьевны» (1852).

Сумна доля цього хутора, як і самого Олександра Андрійовича Куліша. Останній раз Пантелеймон бачив той милий серцю куточок у грудні 1846 року. Приїхавши у Вороніж, щоб відвідати хворого батька, вдома його не застав. На той час Олександр Андрійович, овдовівши, зійшовся поза шлюбом із якоюсь жінкою (її ім'я не ідентифіковане), можливо, своєю наймичкою й перебрався на постійне мешкання в хутір. Там і знайшов його син.

Ось як згадує про той візит на малу батьківщину у своєму «Щоденнику» П. Куліш: «Был на родине в м. Воронеже и испытал самые тяжелые чувства. Родительский дом мой почти пуст. В нем живут люди злые и развратные. Отца нашел я в хуторе в самом жалком положении. Я привез ему некоторые подарки, хотел устроить его домашний быт иначе, поручив его заботам моей кумы и крестницы и высылая понемногу денег...» [15, с. 49]. Мрія Пантелеймона Олександровича не збулася. Батько помер невдовзі після візиту сина, а саме, 14 січня 1847 року. Похований Олександр Андрійович Куліш 16 січня, як записано в метричній книзі Соборно-Михайлівської церкви містечка Вороніж, на «кладбище прихода» [12, арк. 117 зв.]. Звідки воронізький учений-краснознавець Іван Спиридонович Абрамов дізнався, що Олександр Куліш похований на Кулішовому хуторі, не відомо. Бо саме він перший подав версію, що могила Пантелеймонового батька, за якою у свій час доглядав І.С. Абрамов разом з воронізькими учнями-гуртківцями, знаходиться саме на місці колишнього хутірського обійстя Кулішів. Документальних свідчень тому немає, отож невідомо, чия то була могила. Як зазначено вище, під час археологічних досліджень на місці хутора Кулішів ніякого поховання не було знайдено (можливо, не там шукали – Н.М.). Вважаємо, що Олександр Куліш, як і всі покійні мешканці колишнього воронізького кутка Кулішівка, або Трисвящина, що належали до парафії Трисвятительської церкви, поховані на північній частині Миколаївського (у народі, Нікольського цвинтаря), що й підтверджують давні поховання, свідчення старожилів та нащадків по лінії Пантелеймонового брата Миколи.

Чому сумна доля в Кулішевого хутора? Тому, що після смерті Олександра Андрійовича, спадкові 15 (із 30 батькових) десятин Пантелеймонової землі (лісові угіддя, оранка та сінокоси) були продані в рахунок боргу. Пантелеймон Куліш заборгував друкарні Університету Св. Володимира 437 р. 81 к. сріблом за друк його творів «Украина» й «Михайло Чарнышенко, или Малороссия 80 лет назад». Краєзнавець із міста Шостка Терлецький В.В. знайшов у «Черниговских губернских ведомостях» за 1853 рік оголошення-виклики про продаж цього хутора, що друкувалися десь з лютого по березень. З цих оголошень можна скласти уявлення про садибу: «В Глуховском уездном суде – имение бывшего учителя Пантелеймона Кулеша, заключающееся в хуторе с разною постройкою и при нем пахотными, лесными и сенокосными землями, состоящее по дороге с местечка Воронеж на селение Маков – мерою 7 десятин 1217 кв. саж. – оцененное в 222 р.» [16, с. 101-102]. Як відомо, П. Куліш мав намір відвідувати хутір, а на старість, можливо, переселитися туди жити. Для цього він навіть пропонував своєму воронізькому другові дитинства Петру Омеляновичу Чуйкевичу викупити в нього цю землю. У листі до дружини Ганни Білозерської-Куліш є такі рядки: «Получил письмо от мамы, которое при сем прилагается, и от старого Чуйкевича, который уведомляет, что на мой хутор находится два помещика, один дает 1000 рублей ассигнациями, а другой 1500, но этот последний желает, чтобы я приехал и отдал свою часть. Я отвечал Чуйкевичу, что не продам никому, кроме его самого, и не прошу с него больше 1000, а между тем написал к молодому Чуйкевичу, что продаю с условием, чтобы он мне продал обратно за ту сумму, которая мне пожелается. Это единственное средство сберечь мои леса и прочее добро от совершенного истребления. Чуйкевич пишет, что лошадей остается только 6, а было 20, пчел 7 ульев, а было не меньше 40» [14, с. 274].

Також у Пантелеймона Куліша була мрія поселити на хуторі його воронізьку похресницю Олену Вовківну (справжнє її прізвище Вовкотека – Н.М.) разом з її матір'ю-вдовою. Але не судилося. Хутір знаходився в судовій тяжбі до 1856 року: «... було ухвалено рішення продати Кулішеву частину, щоб сплатити борг друкарні. Чернігівський губернатор доручив зробити це Глухівському повітовому межовому судові. 30 червня 1850 року управа Університету св. Володимира повідомила управління шкільної округи про те, що друкарня дістала з Глухівського суду 248 руб. і 3, 4 коп. сріблом з продажу Кулішевої

землі. Однак ця інформація була неостаточною: акт купівлі у вищій інстанції не було затверджено й гроші повернули покупцеві. Після повторного продажу землі в 1856 році друкарня отримала суму 241 руб. сріблом, тобто на 7 руб. і 3, 4 коп. ср. меншу, ніж раніше» [17, с. 564]. Земельний спадок П.О. Куліша дістався «якомусь урядовцю Рябцову» [18, с. 134]. Шосткинський краєзнавець В.Д. Кириєвський ідентифікував ім'я цієї особи. Ним був Рябцов Іван Іванович, що «працював цейхвартером (завскладом) на Шосткинському пороховому заводі. Одна з його садиб знаходилася за Глухівською заставою ліворуч дороги на Локотки (нині мікрорайон м. Шостка Сумської області – Н.М.), так званий старожилами Рябцов сад» [19, с.168-169].

Друга частина хутірської землі, як відомо, дісталася дітям старшого Пантелеймонового брата по батьку – Миколи. За метричними книгами Соборно-Михайлівської церкви м. Вороніж знайшли народження двох дітей у подружжя Миколи Олександровича Куліша та його дружини Мотрони Симонівни (у дівоцтві Онупрієнко). Це син Григорій (1831р. н.) й донька Ганна (1834 р. н.). Воронізький дослідник І.С. Абрамов у своїй статті «Розшуки про П.О. Куліша й його батьківщину», подаючись на свідчення місцевого краєзнавця-самоука Д.Є. Макаренка, писав: «У П.О. Куліша була сестра, що одружилася з панотцем із села Дубовичів (нині Кролевецький район Сумської області – Н.М.). Частину спадщини, що одержав панотець як посаг, продав він жителеві посаду Шостка – Рябцеві, а той розпродав землю місцевим селянам [с. 47]. Дуже жаль, що Іван Спиридонович Абрамов, з якихось не відомих нам причин, не зміг особисто поспілкуватися з воронізькими нащадками П. Куліша, які були ще живі (зокрема, чоловік Ганни Миколаївни Куліш, Андрій Новик, помер у 1915 році, а про її сина Василя ще маємо свідчення за 1924-25 роки), й подати нам точні відомості й про родину П. Куліша, і про батьківський хутір. За нашими останніми дослідженнями, що підтверджуються свідченнями нащадка Ганни Миколаївни Куліш (у заміжжі Новик) Івана Арсентійовича Свистуна, 1961 року народження (прапраправнука Ганни), стало відомо, що другою частиною землі Олександра Андрійовича Куліша, дійсно, володіли діти Ганни та Андрія Новика. Місце розташування цих земель, на яке вказав Іван Свистун, співпало з тим, яке подавав П. Куліш у своїх спогадах, що й підтверджує правдивість нашого дослідження. Зокрема, бабуса Івана Арсентійовича, Христина Герасимівна Новик, дружина Никифора Григоровича Новика (онука Ганни

Миколаївни Куліш), передала сімейні спогади про землі Новиків. Вона повідала, що Григорій Андрійович Новик (син Ганни) більшу частину землі віддав її чоловікові Никифору, як найменшому сину, з яким збирався доживати. Через це старші Никифорові брати, Василь і Григорій, були дуже ображені. Показав нам Іван Арсентійович і місце колишньої хати свого прадіда Григорія Новика (до речі, на цьому обійсті й живе родина Івана Свистуна), і могили діда Никифора, бабусі Христини, прадіда Григорія. Розташовані вони на північній частині Миколаївського цвинтаря. Це утворює нас у думці, що там знаходиться сімейне кладовище Кулішів-Новиків і що десь далі, в заростях акації, порослі барвінком й ледь помітні горбочки, то і є могили батьків, братів, сестер Пантелеймона Куліша.

Де подівся Григорій Миколайович Куліш (племінник Пантелеймона Олександровича) після закінчення Новгород-Сіверської гімназії, з'ясувати не вдалося. Чи мав він спадкові землі під Воронежем, чи віддав (продав) сестрі, теж не відомо. Не знайшли ми й сестру, що, за свідченнями І.С. Абрамова, вийшла заміж за панотця з села Дубовичі. За нашими дослідженнями, рідна сестра Олександра Андрійовича Куліша (батька письменника), Дарія, побралася з якимось воронізьким Котляром й померла молодою. А двоюрідні сестри Пантелеймона Олександровича (доньки дядька Романа, рідного брата Пантелеймоного батька) вийшли заміж: Олександра за дворянина з села Ображіївка (приблизно за 20 км від Воронежа) Василя Боровика, Наталія побралася з місцевим дворянином Йосипом Шкурою. Небога Ганна, як зазначалося вище, стала дружиною дворянина Андрія Новика, що мешкав по сусідству.

У свій останній приїзд до Воронежа (1857 рік) Пантелеймон уже не згадував про батьківський хутір. Чи жив хто у тому поселенні, чи новий господар зніс старі будівлі й збудував нові, про це свідчень не маємо. Є записи І.С. Абрамова за 1925 рік про те, що «В сучасний мент від Кулішевого хутора zostались тільки сліди. Збереглися тільки останки саду: старі яблуні й груші. В саду є ознаки могили над тілом Олександра Андрієвича Куліша – батька П.О. Куліша. Воронізький гурток краєзнавства торік (1924 р.) літом зробив огорожу навколо цієї могили» [10, арк. 6]. 1931 року в іншій своїй публікації Іван Спиридонович подав такі відомості про хутір Кулішів: «До останнього часу Кулішів хутір належав селянам села Локотків. Садибні будівлі давно вже знесено, і лише старі тіняві осокори й липи та здичавілі яблуні і

груші позначають те місце, де був садок та садиба. Під цими яблунями й тінявими липами поховано батька П.О. Куліша – Олександра Андрієвича. Років зо два тому Воронізький гурток краєзнавців обгородив дерев'яною загородою його могилу» [7, с. 45]. «По війні, як нагадує Абрамов у газетній публікації 1946 р., на місці колишнього фруктового саду, який оточував хутірську хату Кулішів, «залишились здичавілі яблуні й липи» [19, с. 170].

За повідомленням мешканки села Гукове, що знаходиться неподалік колишнього хутора Кулішів, Боковенко Зінаїди Андріївни (1939 р. н.), яка в 1957 році працювала бібліотекарем, у 50-х роках ХХ ст. місцеві колгоспники для збільшення земель розорали могилу й спиляли

віковичний дуб, що ріс біля неї. Зараз про батьківській хутір видатного письменника нагадує тільки символічна дерев'яна конструкція, зведена 2005 року: схрещені високі балки підтримують дзвін. Щороку шосткинська та гуківська громади проводять там урочисті святкування в день народження П.О. Куліша.

*Дзвін пам'яті на місці
Кулішевого хутора*

Посилання

1. Список наявних у Малоросійській губернії селищ із зазначенням в яких вони містяться повітах і скільки в кожному душ чоловічої статі, що сплачують податок 1779-1801 рр. // Описи Лівобережної України кінця XVIII – поч. XIX ст. – К.: Наукова думка, 1997. – 326 с.
2. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства. – СПб., 1901. – Т. I. – Часть 2. – С. 296-297.
3. Державний архів Сумської області (далі ДАСО), ф. 132, оп. 2, спр. 302, арк. 473.
4. Лазаревський О. Предки П.А. Кулиша // Киевская старина. – 1898. – Сентябрь. – Отд. II. – С. 62-65.
5. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО), ф.679, оп.4, спр.507.
6. Абрамов І.С. Дед П.А. Кулиша // Киевская старина. – 1905. – Май. – Отд. II. – С. 157.

7. Абрамов І. С. Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину // Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. – К., 1931. – [Т.] III. – С. 45–51.

8. ДАЧО, ф. 712, оп. 1, спр. 209.

9. ДАЧО, ф. 712, оп. 1, спр. 168.

10. Абрамов І.С. До характеристики оточення, із якого вийшов П.О.Куліш (Лист із м. Вороніж на Чернігівщині) // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. Вернадського (далі ІР НБУВ). – Ф. І. – Од. зб. 16801, арк. 3-6).

11. Ситий І., Федорук О. До родоводу Куліша // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Київ, 2010. – Вип. 15. – С. 129–139.

12. ДАСО, ф. 1141, оп.1, спр.2.

13. Пантелеймон Куліш. Моє життя. / Упоряд. О. Шокало. – К., 2005. – 382 с.

14. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. І: 1841–1850 / Укр. наук. ін-т Гарвардського університету; Ін-т Критики; Упоряд., комент. О. Федорук; Підгот. текстів О. Федорук, Н. Хохлова. – К.: Критика, 2005. – 648 с.

15. Куліш П. Щоденник / Упоряд., приміт. С.М. Кіржаєва. – К., 1993. – 87 с.

16. Терлецький В. Пантелеймон Куліш та його воронезьке оточення у дослідженнях І.С. Абрамова: Літературознавчі студії. «Сіверянський літопис», 2005, № 6, – С. 99-102.

17. Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2009. – Т. II: 1850— 1856 / Упоряд., комент. Олесь Федорук. – 672 с.

18. Павлушков М.П. Куліш у Тулі на засланні // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1927. – Кн. XIII-XIV. – С.111-143.

19. Кириєвський В.Д. Кулішів хутір // Родинні та духовні скарби Білозерських-Кулішів.– К., 2019.– С. 167-173.

Федірко А.М., Новгород-Сіверський

В ЛАБІРИНТАХ БАГРИНІВСЬКОГО КОЗАЦЬКОГО РОДУ КУЛІШІВ

*Нема святинь. Нема й родоводу.
Кому потрібен зараз родовід?
А може в ньому ниточка народу
І прихисток від усіляких бід?
Стефанія Українець*

У статті за метеріалами метричних книг, сповідних розписів та Ревізької відомості складеної в листопаді 1781 року в період Гетьманщини, розглядається родовід козацького роду Кулішів села Багринівка, Новгород-Сіверської сотні Хронологічні рамки родоводу охоплюють 18- ст.

Ключові слова: Багринівка.Рід. Куліші, Кулешови, сповідний розпис, , виборний козак, під помічник.

Досліджуючи Новгород-Сіверський період в житті та творчості письменника Пантелеймона Олександровича Куліша автору цієї статті вдалося віднайти в Центральному Державному історичному архіві України /ЦДІАУ/ малознайомий для широкого загалу документ під назвою» «Ведомость об учениках Новгород-Северской гимназии за 1 половину 1833-34 года с 1 августа по 22 декабря.»¹

В даній відомості зазначалося, що майбутній письменник 14-річний Куліш, із дворян, батьки якого проживали в містечку Вороніж, Глухівського повіту, 8 жовтня 1833 року був зарахований до 3-го класу Новгород-Сіверської чоловічої гімназії і за підсумками першої половини 1833-1834 навчального року отримав білет №1.

На той час традиційно за підсумками першого півріччя та навчального року всі учні гімназії і повітового училища отримували білети з відповідними номерами:

Білет № 1 «За отличное благонравие и успехи в науках».

Білет № 2. – першого ступеня «За благонравие и успехи в науках».

¹ ЦДІАУ Ф.707.оп.1.спр.850.Стор.90. Ведомость об учениках Новгород-Северской гимназии за 1 половину 1833-34 года с 1 августа по 22 декабря.

Білет № 2.-другого ступеня «Успехи в науках были малые, поведения скромного».

Білет № 3. -першого ступеня «В науках успехов не оказалось, был ленив, поведения скромного».

Білет № 3. -другого ступеня «Успехов в науках не оказалось, поведения не скромного».

Одночасно в цій відомості значився і учень першого класу гімназії однофамілець Пантелеймона Куліша, який також за підсумками першої половини 1833-1834 навчального року отримав білет за №3. Та батьки однофамільця, які також надежали до дворянського стану, мешкали в селі Багринівка, Новгород-Сіверського повіту.² Дещо пізніше в Новгород-сіверській гімназії навчався і племінник Пантелеймона Куліша – Григорій Миколайович. Про нього письменник згадує у своєму листі до О. Бодянского 29 січня 1847 року. В своєму листі П. Куліш просить адресата надіслати до Новгорода-Сіверського підготовлений ним збірник «Украинский предания» для новгород-сіверського повітового предводителя дворянства (1845), почесного попечителя Новгород-Сіверської гімназії Михайла Івановича Ханенка та Григорія Миколайовича Куліша учня Новгород-Сіверської гімназії.³

Отримана інформація спонукала більше дізнатися про родові коріння неординарної історичної постаті сіверянина за походженням українського письменника, фольклориста, етнографа, Пантелеймона Олександровича Куліша в контексті його родинних стосунків і впливу цих стосунків на життя та творчість, зв'язувати, спорідненість козацького коріння роду Кулішів Сіверського краю, серед учнів Новгород-Сіверської гімназії.

Незважаючи на багаточисельні дослідження багатогранної творчої діяльності визначного письменника, вченими попереднього періоду (Б. Грінченком, С. Єфремовим, Д. Дорошенком, В. Петровим, Д. Чижевським, О.Лазаревським) і нинішнього часу (М. Жулинським, Гончаруком, О. Кравченко, Є. Нахлік, Я. Федоруком, О. І Ситим, Н. Побірченко, В. Погребенником та ін.), краєзнавцями земляка письменника – І.Абрамова, Міллер Н.В. життєпис Куліша на сьогодні залишається не досліджений у повному обсязі, не з'ясовані долі його рідних і близьких.

² Там само. Стор. 85.

³ Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. - К 90 К.: Критика, 2005. - Т. І: 1841-1850 / Упоряд., комент. Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Фед стор 149.

Серед цього історично-біографічного розвою, присвяченого П. Кулішу генеалогічаа інформація про його родове козацьке і дворянське походження в різних джерелах, досить суперечлива, порізному трактується соціальний стан його батьків, не згадуються всі прізвища близького родинного оточення, які так, чи інакше впливали на формування його світогляду, Причиною таких прикростей стало вилучення в період радянської України імені П. Куліша, як буржуазного націоналіста з наукового вжитку.

Заповнити білі плями в життєписі видатного українського письменника передусім його, родинного контексту, стосунків вченого з батьками та іншими родичами в деякій мірі, зміг би всебічний аналіз виявлених генеалогічних джерел різних гілок козацького роду Кулішів. Опрацьований масив метричних книг, сповідних розписів церковної парафії, ревізьких козацьких “сказок» допоміг глибше визначити роль представників цієї родини в соціально-історичному аспекті розвитку сіверського краю і в цілому України, відлуння якого невидимими нитками знайшо своє відображені в творах П. Куліша.

Досліджуючи генеалогію роду Кулішів, не можна не помітити, що в період Української козацької держави представники цього роду в основному проживали на терені Чернігово-Сіверщини в межах Чернігівського, Ніжинського і Стародубського полків і вважали себе нащадками Леонтія Куліша, військового товариша Глухівського полку, який володів шляхетним гербом Сліповрон⁴, *(щит: на голубому полі срібна перевернута підкова, увінчана золотим кавалерським хрестом, на якому сидить чорний крук із золотим пернем у дзьобі; нашоломник: такий самий крук з пернем).*

герб Сліповрон

На сьогоднішній день зафіксовано понад 350 прізвищ роду Кулішів. З середини 17 і до початку 20 ст. козацьке прізвище **Куліш** широко було поширено серед жителів Кролевецького, Глухівського, Новгород-Сіверського повітів.

⁴ Лукомский В.К., Модзалевский В.Л. Малороссийский гербовник. Издание Черниговского дворянства. Рисунки Е. Нарбута. Санкт-Петербург: Типография "Сириус"; 1914.стор. 88

Починаючи с 19 ст. У списках дворян Новгород-Сіверського намісництва зафіксовані прізвища **Кулішеви** та **Куліші**. У списку дворян і чиновників які проживали в Чернігівській губернії в м. Новгороді-Сіверському та його повіті, або мали тут нерухомість та належних їм селян, в 1836 році значилися прізвища Куліша Опанаса Васильовича -губернського секретаря та Куліша Степана Евстафовича – бунчукового товариша.⁵

У Ревізії Дворянської комісії колишніх Чернігівського, Київського та Новгород-Сіверського намісництв за 1838 р. вказано, що **Кулішеви** визнані у дворянстві у 1784 р. Також **Кулішеви** зафіксовані серед списків дворян Новгород-Сіверського намісництва 1782 р.; у Реєстрі дворян Глухівського повіту 27 серпня 1787 р., та Списку чернігівських дворян 1783 р. О. Лазаревського⁶

Та серед козацьких реєстрів згаданого регіону наприкінці 18 ст. згадується прізвище Куліш, а не Кулішеві.

Прародичем прізвища Багринівського козацького роду Куліш, був виборний козак Ніжинського полку Григорій Куліш. Вперше він згадується в 1718 році у списку козаків Багринівського куреня Новгород-Сіверської сотні, Стародубського полку під час прийняття присяги духовних і світських жителів вірності насліднику царевичу Петру Петровичу.⁷

Та уже 1732 році Григорій Куліш у списку козаків Багринівського куреня не згадується. 8 Вірогідно, Григорій Куліш за гетьманування Івана Скоропадського в 1708—1722 роках переселився до міста Глухові, де на той час знаходилася найвища адміністративна установа Гетьманщини -Генеральна військова канцелярія. В селі Багринівка, Новгород-Сіверської сотні залишився проживати один із його синів 43-літній -Куліш Герасим Григорович, який очолював сільський Багринівський курінь, Новгород-Сіверської сотні. Згідно з даними сповідних розписів Михайлівської церкви с. Багринівка в1740 році, разом з ним та його дружиною Ксенією Григорьевою проживали сини Петро-22 роки, Павло 19, Фома-16, дочка Ефросинія 12 років. Військова кар'єра Герасима Куліша була нелегкою. Службу

⁵ ДАЧО. Ф.128 оп.1 Спр.3840 стор.110

⁶ Лазаревский А. М. Списки черниговских дворян 1783 года. // Чернигов, 1890 Стор.108.

⁷ РГАДА (Российский государственный архив древних актов Ф.140 оп. 1 спр..34. Стор.191

⁸ РГАДА) Ф.248.оп. 103. Д. 8250 (Дело о присяге Малороссийских войск).

розпочав звичайним козаком. Після походів, частину свого козацького життя життєрадісний козацький атаман проводив в колі сім'ї та своїх односельців- козаків.

Після звільнення від служби Герасим григорович залишився проживати в с. Багринівка, працюючи на своєму подвір'ї. В домогосподарстві Герасима Григоровича числилося 6 чоловік «дворовых»⁹ людей.

В селі він користувався особливою повагою і авторитетом серед односельців. В сповідних розписах церкви архістратиґа Михайла його прізвище стояло першим серед списку козаків села до 1760 року.

В 1757 році 67 -річний значковий товариш Герасим Куліш залишився вдівцем і мешкав в с. Багринівка зі своїми дітьми та 17-ма внуками.¹⁰ Нелегку естафету козацької служби свого батька гідно продовжили сини Петро, Павло, Фома.

Ключовою фігурою в подальшій сімейній історії бугринівського козацького роду Кулішів в середині 18 ст. відігравав старший син Герасима Григоровича -Петро.

Він рано одружився на мешканці с. Багринівка Марії Івановій і став проживати окремо від батька. Його сім'я була багатодітна.

Родина Петра Куліша мала шість синів: Андрій-19р. Іван-17р.. Лукян-9р, Артем-7 р, Сергій-4р, Константин – 1р. та одну дочку. Параскевію 14р.¹¹

Всі його діти відносилися до козацького стану.

До виборних козаків відносилися також козацькі родини :

– Павла Герасимовича Куліша та його дружини Федори Степанової із дітьми Лукяном, Григорієм, Ганною, Мотроною та Марією;

– Фоми Герасимовича з дружиною Ганною Філіповою та їх дітьми: Евдокією та Гликерією.

Через три роки в1763 році від родини Петра Герасимовича відокремилися сім'ї двох старших синів Андрія та Івана разом зі своїми дітьми.¹²

В 1776 році своїми власними сім'ями обзавелись племінники Фоми Герасимовича -Лукян Петрович із дружиною Ефросинією Андреевою та Григорій Петрович з дружиною Марією Матвеевою.¹³

⁹ ДАЧО.Ф.679.оп.1. д.337. С..6

¹⁰ ДАЧО.Ф.679.оп.1 д. 345. С.345.

¹¹ ДАЧО.ф.679.оп.1 Спр.345. Стор.589

¹² ДАЧО.ф.679.оп.1 Спр.346 стор.532

Брат Петра Куліша Павло в селі не проживав. Як значковий тошак він значився в складі Переяславського полку (1774 – 1780р.р.)¹⁴

З постійним збільшенням численності родин козацького роду Кулішів, їх матеріальне становище постійно погіршувалося. Відбувати військову службу в повному обсязі нащадки Герасима Куліша в кінці 18 ст. вже не мали змоги.

Вони вимушені були залишати свою землю батьків і прадідів або переходити в розряд козаків-підпомічників.

На час ліквідації козацького устрою і створення Новгород-Сіверського намісництва в 1782 році в ревізьких відомостях козаків села Багринівка, прізвища представники багринівського роду Кулішів серед виборних козаків взагалі були відсутні. Сім'ї Лукяна Павловича, Григорія Павловича та Фоми Герасимовича Кулішів були занесені до списку підпомічників¹⁵. Одиноким проживав в селі значковий товариш Куліш Петро Герасимович¹⁶, який виконував доручення полкової канцелярії і належав в адміністративному і судовому відношенні полковнику.

В 1783 році у всіх полках Лівобережної України було 403 значкових товаришів. В складі Новгород-сіверської сотні, представники багринівського роду Кулішів упродовж II пол. XVII – XVIII ст. були учасниками низки величних походів під проводом українських гетьманів.

Після ліквідації полково-сотенного устрою – Гетьманщини (1764-1781 р.р.) розпочинається активна діяльність роду Кулішів спрямована на здобуття звань та чинів російського дворянства. Колись дружний козацький гіллястий рід Кулішів на початку 19 ст. поступово розподілився на різні стани Російської імперії: дворян, чиновників, військових і кріпосних селян.

В селі Багринівка продовжували жити і працювати на службі в різних органах нової імперської влади дворянські роди: Куліша Климентія, Куліша Василя, Куліша Степана, Куліша Афанасія¹⁷.

¹³ ДАЧО. Ф.679.Оп.1 стр.578 стор.115.

¹⁴ Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини киян 2009 р Стор.198.

¹⁵ ГАЧО, Ф.83 оп.1. Дело 1. Ревизские сказки казаков новгород-северского уезда 1782 года стр 76-78. Стр.76.

¹⁶ ГАЧО Ф.679.оп.1 д.490.С.183

¹⁷ ГАЧО.Ф.128 топ.1 д.3840 стр110

	кубанск	нижн	нижн	нижн	нижн	нижн
169	Сам Богданович					
	Андрей Павлович					
	Кулиш	51				
	Дмитрий Григорьевич	17				
	Павло	20			36	
	Федор Павлович		15			
	Дмитрий Павлович	6				
	Ктегов					10
	Евдоким		2			
	Андрей Кулиш	8				
	Андрей	6			24	
	Олеся	14			22	

Фрагмент из Посемейного списка штаб и обер офицеров и нижних чинов и лиц духовных званий Староминской станицы Ейского военного округа Кубанского казачьего войска.1863г.

Слід зазначити, що багринівські дворяни Куліші не цуралися своїх земляків і завжди підтримували з ними постійні зв'язки.в тому числі і родинні. Так, коли у дворянина Куліша Василя і дружини його Ганни в 1829 році народився син Іван, то хрещеним батьком був взятий кріпосний селянин графа Розумовського, житель сусіднього села Ларинівка Микита Кулага.¹⁸

Щоб не потрапити до розряду кріпосних селян, представник бугринівського роду Кулішів, козак підпомічник Лукьян Павлович Куліш разом зі своєю дружиною і дітьми переселився в першій чверті 19 ст.на Кубань до заснованої в 1794 році станиці Старомінської, де поповнив ряди Чорноморського козачого Війська.¹⁹

Від його синів Григорія і Павла появилась нова Кубанська гілка багринівських Кулішів.

Цікаво що носієм прізвища Куліш, деякі історики вважають і останнього кошового отамана Чорноморського козацького війська Захарія Чепігу.

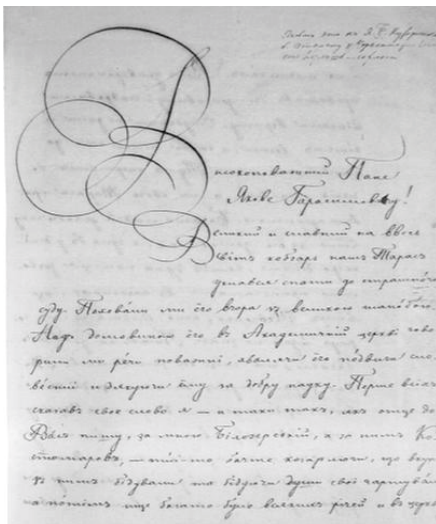
¹⁸ Гачо Ф.679 оп. 1Д.128 стр134

¹⁹ ГАКК. Ф.252.оп2.д.1368.стр.10.Посемейный список штаб и обер офицеров и нижних чинов и лиц духовных званий Староминской станицы Ейского военного округа Кубанского казачьего войска.1863г.

Чи знав Пантелеймон Куліш про долю своїх далеких родичів на Кубані ніяких відомостей не має.

Однак про ситуацію, яка складалася серед козаків Чорноморського війська, він достеменно знав від свого близького товариша

письменника, історика і етнографа, генерал -майора, виконуючого обов'язки наказного отамана Чорноморського козацького війська (1852–55). Кухаренко Якова Герасимовича.

Наприкінці 1820-х – на поч. 1830-х рр. Яків Герасимович розпочав роботу з написання на основі матеріалів військового архіву і спогадів старожилів «Огляду історичних фактів про Військо Чорноморське».

Ця праця під заголовком «Исторические записки про Войско Черноморское» в 1887 була опублікована в журналі «Киевская старина». В1861році передмовою П.Куліша в журналі. «Основа » вийшла його

**Фрагмент листа П. Куліша
Я. Кухаренко про смерть и
похорони Т.Г. Шевченко.1861р.**

етнографічна драма «Чорноморський побит на Кубані».

Незважаючи на те, що Кухаренко Я.Г. акцентував увагу на генетичну спорідненість Чорноморського війська з гетьманською Україною та Військом Запорозьким, погляди П.Куліша в ставленні до українського козацтва значно різнились від поглядів Я.Кухаренко.

Взаємовідносини П. Куліша і Я. Кухаренко всебічно висвітлено в статті О.О. Федорука «Пантелеймон Куліш і Яків Кухаренко»²⁰

З часу ліквідації полково-сотенного устрою – Гетьманщини(1764-1781р.р.) до початку 20 ст. родинні зв'язки між сім'ями багринівського роду Кулішів настільки ослабли, що пам'ять про них, поступово втрачалася і при згадці прізвища Куліш можна було почути, що, ми, очевидно, однофамільці.

²⁰ Федорук О. Пантелеймон Куліш і Яків Кухаренко / Четвертые Кухаренковские чтения / под ред. В. К. Чумаченко. – Краснодар, 2010. – С. 20–28.

За цей час доля розкидала рід Кулішів в різні куточки колишньої Російської імперії, а потім СРСР. Багато прізвищ козацького роду Куліш було перероблено на російський лад. Зважаючи на історичні обставини багатьом з них довелося не забуваючи свої українські корені, змінити не тільки прізвище, а і поміняли свою національність на великоросійську» – оскільки без цього вони не вбачали змоги «вибитися в люди».

Так до списку «дворянских родов и лиц, внесенных в дворянскую родословную книгу Черниговской губернии и утвержденных в дворянстве Герольдией правительствующего Сената, временным ее присутствием и Департаментом Герольдии по 1881 год.» занесені Кулішови Марфа Григорівна і Григорій Григорович з дітьми: Андрієм, Федором і Яковом. Діти Федора Григоровича-Григорій, Степан; діти Олексія Григоровича- Федір і Євдокія; діти Григорія Семеновича: Павло, Микола, Парфірій і Яким, його діти Михайло, Олександр, син Семена Семеновича Іван; Дмитрія Іванова діти: Семен, Федор, Юхим, Григорій, Йосип і його син Іван. Крім цього в списку значилися Кулешови: Леонід і Неоніла Федорови та Кулешов Павло Семенович.²¹

Не викликає сумніву, що дворянське прізвище Кулішових і козацьке Куліші мали свого спільного предка. Адже вищезгаданий Багринівський козак Петро Герасимович Куліш в 1787 році, зумів довести Новгород-Сіверський дворянській комісії, що його дід військовий товариш, мешкав у м. Вороніж Кролевецького повіту, а його батько Григорій- основоположник Багринівського роду Кулішів поселився в селі БагриновкаНовгород-Сіверського повіту «на благоприобретенных шляхетских имениях: »²² де і проживав до початку 19 ст.

Змінюючи козацьке прізвище нова імперська влада викорінювала пам'ять про своїх дідів, прадідів, знищувала свободолюбивий дух козацьких родин й генетичний код національної свідомості українського народу.

Приміром цьому може служити указ царя Олександра 1888 року «Про заборону вживання в офіційних установах української мови та хрещення українськими іменами». Після встановлення радянської влади процес русифікації українських прізвищ продовжувався. В

²¹ Список дворянских родов и лиц, внесенных в дворянскую родословную книгу Черниговской губернии и утвержденных в дворянстве Герольдией правительствующего Сената, временным ее присутствием и Департаментом Герольдии по 1881 год. - Чернигов : Губ. тип., 1881. -Стор.86

²² РДАДА.Ф. 286. Оп.2. кн.. 114 . стор.561

метричних книгах замість слова «козак», «дворянин» і інших станів населення записувалося єдине визначення «громадянини», що в значній мірі затрудняло виділенню в окремі групи прізвища тих чи інших станів населеного пункту.

На 1920 рік в селі Багринівка знаходилося 5-ть самостійних селянських дворів нащадків козацького роду Кулішів, це:

Куліш Яким Пантелійвич

Куліш Евдокія и Ульяна Опанасівна

Куліш Митрофан Аврамович

Кулиш Іван Сидорович

Його брат Куліш Тихон Сидорович

Всі сім'ї вважали себе нащадками козацького роду і належали до козацького земельного товариства громадян села Бугринівка.²³

Аналізуючи поколінний склад багринівського козацького роду Кулішів в період Козаччини спорідненість, взаємозв'язк і генетичне коріння родовідних ліній цього прізвища за часів козаччини на терені Сіверського краю дуже добре простежується.

Та питання, чи мав П.О. Куліш в період навчання в Новгород-Сіверській гімназії родинні зв'язки зі своїм однофамільцем з села Багринівка, залишається відкритим. Лише подальші генеалогічні дослідження всіх гілок родоводу видатного письменника П. Куліша, дадуть можливість в повній мірі відтворити історичні корені і багатовікову духовну енергетику його далеких предків.

²³ ГАЧО. Ф.942 оп.1 д.2110.Стр.105

Кужельна О.В., м.Шостка

ПРОФЕСОР КУДРЯВЦЕВ П.П., ЙОГО ДОНЬКА БЛАНДИНА ТА НОВГОРОД-СІВЕРСЬКИЙ

2020 року виповнилося вісімдесят років з дня смерті філософа, літературознавця, відомого діяча духовної просвіти Петра Павловича Кудрявцева.

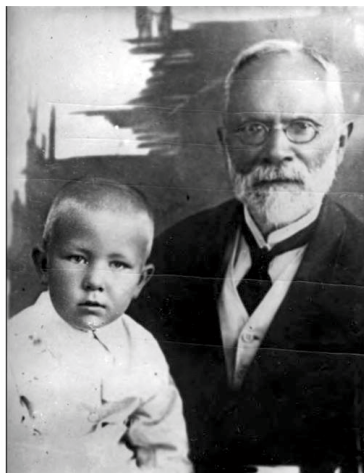
Петро Павлович Кудрявцев народився 24 серпня (5 вересня) 1868 року в с.Алексіївське Чернського повіту Тульської губернії. Походив з родини священика. Його батько Павло Андрійович Кудрявцев (? – 28.07.1898) був священиком с.Алексіївське на Ситовій Мечі. Мати П.П.Кудрявцева Серафіма Петрівна Кудрявцева (1847 – 30.04.1913) була донькою священика с.Алексіївське Петра Яковича Вознесенського [1, с.155; 2, с.215].

П.П.Кудрявцев 1892 року закінчив Київську духовну академію. Викладав філософію у Подільській духовній семінарії та російську літературу і педагогіку – у Подільському жіночому училищі. Більше ніж 20 років (з 1897 по 1918 рр.) працював у Київській духовній академії спочатку доцентом кафедри історії філософії, а потім екстраординарним (з 1909 р.) та ординарним професором (1918 р.). Петро Павлович був одним з організаторів Київського релігійно-філософського товариства, заснованого у 1908 році. У період з 1919 по 1921 рр. очолював кафедр у філософії Таврійського університету. По поверненню у січні 1921 року до Києва працював у складі Візантологічної комісії Всеукраїнської Академії наук, пізніше – співробітник Комісії «Біографічного словника діячів України» та Комісії історії Києва. Кудрявцев П.П. є автором більш ніж 250 наукових праць [1, с.154, 155].

Багаторічна дружба та спільна діяльність пов'язували П.П.Кудрявцева з визначними діячами духовної філософської думки кінця XIX – початку XX сторіччя, в числі яких був Василь Іллєч Екземплярський. Великими друзями родини були Володимир Петрович Рибинський, Павло Васильович Тихоміров (професор філософії, директор Ніжинського інституту у 1919-1922 рр.). Рибинський В.П. став хрещеним батьком старшого сина та найменшої доньки П.П.Кудрявцева [2, с.197]. Під час Першої світової родина Кудрявцевих на протязі декількох місяців 1915 р. жила у Павла Васильовича Тихомірова у м.Ніжин [2, с.206]. Відомості щодо діяльності Кудрявцева П.П. залишили у своїх спогадах випускник Київської духовної академії М.Старокадомський, В.Рибинський [3, с.168].

*Петро Петрович Кудрявцев
1911 рік [1, с.155]*

*Петро Петрович Кудрявцев з
онуком Олексієм (сином доньки
Бландини) [5, с.182]*

17 травня 1896 року Петро Павлович одружився на своїй учениці по Подільському єпархіальному училищу Ганні Олексіївні Левинській, яка була молодшою за нього на 10 років і походила з незаможної родини, що мешкала в м.Каменець-Подільськ. Весілля відбувалося у с.Летава Каменецького повіту Подільської губернії. У шлюбі вони прожили 44 роки [2, с.214, 215].

У подружжя Кудрявцевих народилося 4 дітей. Старша Катерина народилася 23.06.1897 р., син Сергій народився 12.11.1898 р., донька Бландина – 9.10.1901 р. і молодший син Андрій – 04.07.1908 р. [1, с.155].

Ім'я Бландина є доволі рідкісним. Так було названо дівчинку за ініціативи батька. Катерина Кудрявцева розповідала у своїх спогадах: «Имя Бландина связано с подлинным историческим событием. Все это происходило во Франции, в Галлии, в IV веке нашей эры. Сохранились подлинные рукописи, где описаны страдания Лионских мучеников. В Лионе они были брошены на арену на съедение диким зверям. Бландина, 16-летняя служанка в одной христианской семье, попала на арену вместе со своими хозяевами. Она очень боялась, плакала, ... но в последний, решительный момент проявила истинное мужество и обрела мученическую кончину. Папу пленил нравственный облик этого создания» [2, с.221].

У спілкуванні рідні іноді називали її скорочено – Діна, а Петро Павлович у листуванні з молодшою донькою ніжно звертався до неї: «Милая моя Динушечка» або «Динуша» [2, с.206, 213, 214]. Петро Павлович дуже любив і цінував своїх дітей. В одному з листів він дав своєрідну коротеньку характеристику кожній своїй дитині: «Милые мои дети... хорошие, слабые – Катюшечка с ее изящною душою, Динуша – чистая, честная, Сережа – мой милый профессор..., Андрюша – горе наше и любовь наша!» (Андрій був душевнохворим) [2, с.214].

Деякі факти біографії П.П.Кудрявцева та його родини можна прослідкувати за сторінками спогадів старшої доньки Катерини Петрівни Кудрявцевої (23.06.1897 – 14.11.1993), що зберігаються в Архіві Московської Духовної академії (м.Сергіїв Посад, Троїце-Сергієва Лавра). Відомості про місця роботи та проживання дітей у період 1930-х років містяться серед матеріалів Справи № 102424, що зберігається Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ІЦДАГОУ, Фонд 263, опис 1, № 17740 ФП, – 71 арк.) [4, с.74].

Не дивлячись на те, що Петро Кудрявцев та його дружина були доволі побожними людьми і походили з родин священнослужителів, їхні діти виховувалися у більш «світській» обстановці. Донька Катерина згадувала: «В семье нашей не придерживались слепо всех мелочей обряда, связанных с религиозным культом» [5, с.184].

Катерина та Бландина Кудрявцеви закінчили курс одного з найкращих на той час закладів Києва – жіночої гімназії при Євангелійно-Лютеранській церкві. Ця гімназія належала до числа кращих, бо в ній проводили лекції викладачі – академіки та професори, запрошені з Київського університету св. Володимира та Київської духовної академії [3, с.157]. Певний час (1918 – 1919 рр.) Кудрявцев П.П. викладав у цьому закладі історію російської літератури [6, с.177].

Згадуючи період свого навчання в учбових закладах Києва, Катерина Кудрявцева писала: «В двадцатые-тридцатые годы прием в вузы Киева был крайне затруднен, т.к. основным принципом ... являлось социальное происхождение поступающих... Однако мы все трое – сестра (Бландина), брат (Сергей) и я – никаких неприятностей на этой почве не знали. В качестве детей члена секции научных работников мы числились в анкетах под рубрикой «трудовая интеллигенция» и проходили свое «вузовское» образование совершенно беспрепятственно» [5, с.206]. Катерина у 1928-1930 рр. навчалася у Київському інституті народної освіти, а пізніше – в Українському інституті лінгвістичної освіти [5, с.198].

Доля іншої доньки Петра Павловича – Бланини – пов'язана з Новгород-Сіверським. Саме це місто «випадково» відіграло «незвичайну» роль і у житті П.П.Кудрявцева у 1938 році.

У другій половині 1930-х років Бланина Петрівна Кудрявцева працювала вчителем російської мови та літератури у Новгород-Сіверській загальноосвітній школі № 1. Мешкала вона на той час по вул.Леніна¹, будинок 5 [4, с.79]. Фото Бланини можна побачити на колективній світлині випускників 10-класу 1937 року. Тоді атестат отримало 22 випускники школи. На світлині серед 13 педагогів є її фото з підписом «Лектор Б.П.Кудрявцева» [7, с.172].

У книзі з історії Новгород-Сіверської гімназії про Бланину Петрівну вміщено лише коротенький запис: «Майстерністю і творчим підходом до викладу матеріалу відзначалися уроки російської мови в молодій вчительки Б.П.Кудрявцевої» [7, с.172-173].

14 липня 1938 року на стіл одного з робочих кабінетів Управління НКВС по Київській області було покладено бланк, заповнений фіолетовими чорнилами. Це був ордер № 3439 на арешт, згідно з яким «сотруднику Управления Государственной безопасности НКВД УССР поручается привести обыск и арест гр.-на Кудрявцева Петра Павловича, проживающего Ильинская № 5, кв.6» [4, с.74].

Термін дії даного документу становив 2 доби. Але виконати його у зазначений термін виявилось неможливим у зв'язку з відсутністю Кудрявцева у місті Києві. 16 липня 1938 року на ім'я начальника 2-го відділу капітана Державної безпеки т.Яхонтова надійшов рапорт, у якому зазначалося наступне: «По ордеру № 3439 гр.Кудрявцев Петр Павлович, проживающий по ул.Ильинская № 5, не задержан ввиду его отъезда 7/VII 38 г. из гор.Киева в Новгород-Северск Черниговской области на дачу к своей дочери» [4, с.75]. Арешт відбувся за місяць після цього – 16 серпня 1938 року, по поверненні Кудрявцева до Києва [4, с.75].

28 серпня 1938 року було підписано постанову про обвинувачення Кудрявцева за статтею 54-10 КК УРСР. У постанові зазначалося: «Кудрявцев, будучи антисоветски настроен, проводил среди окружающих антисоветскую агитацию пораженческого характера» [4, с.76]. У провину Кудрявцеву ставився його соціальний стан, освіта. Кудрявцев походив з дворян, закінчив духовну академію, належав до

¹ Відповідно до розпорядження голови Новгород-Сіверської міської ради від 15.02.2016 р. № 29-ОД вулицю Леніна було перейменовано на вулицю Князя Ігоря.

представників духовництва. На той час цього було цілком достатньо аби потрапивши у пащі НКВС, вже ніколи з них не вибратися. До того ж у ході допитів додалася ще низка обвинувачень. Виявилося, що Кудрявцев бував за кордоном – у Відні (і не мало значення, що це було у 1903-1904 роках і возив він туди дружину на лікування). А архімандрит Єфим (Сапунджієв) декілька разів вислав йому продовольчі посилки, бо Кудрявцев у своїй переписці 1932-1933 років повідомляв йому «ложные данные» про продовольче забезпечення країни [4, с.78, 90].

Фото вчителів та випускників Новгород-Сіверської середньої школи № 1, 1937 рік [7, с.172].

Арешт Кудрявцева відбувся незадовго до його 70-річного ювілею. Тобто на той час вчений вже був похилого віку, до того ж мав низку хвороб, зокрема, хворобу серця. На захист вченого виступила вся родина та співробітники інституту, де він працював. Шість свідків – його колег дали позитивну характеристику П.П.Кудрявцеву, як відповідальному працівнику, який нічого антирадянського не висловлював і взагалі не був схильний до громадянської діяльності [1, с.161].

На захист свого чоловіка стала дружина. 20 вересня 1938 року Ганна Елєсїївна направила заяву на ім'я наркома НКВС УРСР О.Успенського, де, клопоталася про звільнення чоловіка «во имя революционной справедливости» [4, с.85]. Діти Петра Павловича – Сергій Петрович та Бландина Петрівна написали цілу низку звернень до різноманітних правових установ. 5 вересня 1938 року вони направили заяву наркомові НКВС УРСР О.Успенському, 6 листопада 1938 року – Генеральному прокуророві СРСР А.Вишинському. 7 листопада 1938 року Бландина та Сергій звернулися до першого секретаря ЦК КП(б) України Микити Хрущова, «как представляющему великого Сталина на Украине» [4, с.79, 86, 87]. Діти наводили різноманітні факти, аби довести, що Петро Павлович не є ворогом радянської влади. Вони стверджували, що батько «по своему настроению убежденный антифашист. В 1905 г. ... выступал против еврейских погромов». Свою заяву на ім'я Хрущова вони закінчували словами: «Мы просим об освобождении отца, так как... он принадлежит к числу тех стариков, о которых... говорится: «старикам везде у нас почет» [4, с.86, 87].

Значну роль у справі визволення з під арешту Кудрявцева, безумовно, зіграли вищезазначені клопотання, а також ... час. По-перше «пїк» репресїй припав на перїод з середини 1937 – до середини 1938 рокїв. Під час Великого терору 1937-1938 рр. зазнали репресїй представники Православної Церкви. Так, за перїод з 1.07.1937 р. по 04.01.1938 р. було засуджено 6112 «церковників та сектантів», з них по Київській області – 1063 особи. [4, с.70]. Цїлком випадково, завдяки поїздцї у липні 1938 року у гостї до доньки до м.Новгород-Сїверський, було «відтерміновано» арешт Кудрявцева і розслідування по його справї оминуло цей «пїк» і «перейшло» на пізніший перїод. І по друге, наприкінці 1938 року в органах внутрішніх справ розпочалися свої «чистки», у ходї яких «церковні справи» відїшли на другий план. Справу Кудрявцева було направлено на перегляд. Після 9-місячного перебування у стїнах Лук'янівської в'язниці, 13 квітня 1939 року П.П.Кудрявцева було звільнено з під арешту [4, с.72, 73].

У той непростий час, коли вулицями снували «чорні воронки», і люди сторонилися тих, хто побував у «пашах» НКВС, Петро Павлович зміг зберегти прихильне ставлення до себе колег та не втрачав зв'язків зі старими друзями. Багаторічна дружба з'єднувала родини Кудряв-

цевих та Агеєвих. Саме Костянтин Маркович Агеєвим 17 травня 1896 року вінчав Петра Павловича Кудрявцева і Ганну Елісіївну Левинську [2, с.214, 215]. До революції родина Агеєвих мешкала у Петербурзі, але незважаючи на далеку відстань, Агеєви разом з дітьми щороку приїздили у гості до Кудрявцевих до Києва [2, с.195]. Старші діти у обох родинах були майже однолітками і дуже товаришували. Старша донька Агеєвих Олена Костянтинівна (Люся як її звали в родині) 1917 року вийшла заміж за уродженця Козелецького повіту Олександра Григоровича Кисіля (Кисільова) [2, с.195].

На початку липня 1940 року Олена Костянтинівна домовилася з Петром Павловичем про те, що вони разом здійснять поїздку до Новгород-Сіверського, де на той час проживала разом зі своєю родиною Бландина Кудрявцева. Ось що писала з цього приводу у своїх спогадах Катерина Кудрявцева: «в 1940 году сестра моя с семьей жила в городе Новгород-Северске – живописном старинном городке на Черниговщине... И вот Люся сговорила с папой поехать в гости к сестре, с которой она, как и со всеми членами нашей семьи, была связана узами теплых, дружеских отношений. Приехала Елена Константиновна в Киев и из-за сильного дождя не могла в тот же вечер спуститься к нам на Подол (часть города, где отец проживал всю свою жизнь)... На другой день с самого утра она явилась к нам, но отца уже в живых не застала: в ночь с 6 на 7 июля (в ночь на «Ивана Купала») папа скончался» [2, с.196].

У ту трагічну мить поруч були його дружина та два сини. Бландину викликали телеграмою, а Катерина приїхати не змогла, бо перебувала у засланні у Красноярському краї [2, с.221, 222].

П.П.Кудрявцева було поховано в Києві на Соломенському кладовищі, поруч з його стародавнім товаришем – Василем Іллічем Екземплярським [2, с.222].

За декілька місяців до смерті, 23 лютого 1940 року у листі до В.І.Вернадського Петро Павлович надав власну характеристику своєї діяльності: «Я целый век преподавал в военной школе историю философии, в средней – историю русской литературы, и по отзывам учеников, отчасти и по собственному сознанию, был неплохим учителем, именно учителем, которому удавалось ввести своих учеников в лабораторию мыслителя» [8, с.393].

Джерела та література

1. Кудрявцев Петр Павлович// Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819-1920-е гг.: Материалы из собрания проф. протоиерея Ф.И.Титова и архива в 4-х т. / [сост.В.И.Ульяновский]. – К., Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 2014. – Т.2. – 624 с. – С.154-161.
2. Воспоминания Екатерины Петровны Кудрявцевой о ее отце, бывшем профессоре Киевской духовной академии Петре Павловиче Кудрявцеве.// Труды Київської Духовної Академії. № 28. – К., 2018. – 378 с. – С.193-223.
3. Ткачук М., Бурега В. Материалы к биографии профессора Киевской духовной академии П.П.Кудрявцева в Архиве Московской духовной академии: их предистория и источниковедческий потенциал.// Труды Київської Духовної Академії. № 27. – К., 2017. – 378 с. – С.154-175.
- 4.Ткачук М., Пастушенко Л. До життєпису Петра Кудрявцева: із матеріалів слідчої справи 1938-1939 років.// Магістеріум. Історико-філософські студії. – К., Києво-Могилянська академія, 2012. – Випуск 47. – С.68-100.
5. Воспоминания Екатерины Петровны Кудрявцевой о ее отце, бывшем профессоре Киевской духовной академии Петре Павловиче Кудрявцеве.// Труды Київської Духовної Академії. № 27. – К., 2017. – 378 с. – С.178-199.
6. Автобиографические заметки Петра Павловича Кудрявцева (Публикация и примечания В.Буреги и М.Ткачук) // Труды Київської Духовної Академії. № 27. – К., 2017. – 378 с. – С.176-177.
7. Гаркавий В., Федірко А. Крізь минуле та сучасне до майбутнього! Новгород-Сіверська жіноча гімназія (1875-2015). – Черкаси, вид.Чабаненко Ю.А., 2016. – 350 с.
8. Вернадський В.І. Листування з українськими вченими: Кн.2. Листування: Д – Я. Ч.1: Д – Н. – Редкол.: А.Загородній, О.Онищенко (голова). – К., 2012. – 708 с.

29.05.2020

РОДОВІ ТАЄМНИЦІ СІВЕРЯНСЬКОГО КРАЮ

Для нотаток

Наукове видання

Родові таємниці Сіверянського краю

*Збірник матеріалів IX-х
історико-генеалогічних читань*

Підписано до друку 11. 05. 2021 р. Формат 60х84/16
Папір офс. Гарнітура Times. Ум. др. арк. 16,04 Обл. -вид. арк. 13, 31
Тираж 300 прим. Зам. № 1955

Віддруковано ПП Лисенко М. М.
м. Ніжин, вул. Шевченка, 20.
Тел. : +38 (067) 4412124; (04631) 90995
E-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26. 02. 2007 р.